

Kristine Holme Gabrielsen

**Vestlandets steinkors:
Monumentalisme i brytningen
mellom hedendom og kristendom**

Kapittel 1

Innledning

Al ... prestr reisti stein Penna ept Erling dróttin sin ... es hann barðisk við Óleif...es einn vas úr arni véltr... (NIyR III: 253, 257).

Runeinnskriften på Erling Skjalgsson-korset i Stavanger.

Emne og mål

Den siterte innskriften ovenfor ble risset inn på et steinkors i Stavanger for nærmere tusen år siden. Her fikk en ukjent prest reist et kors over drotten Erling, sannsynligvis lendmannen Erling Skjalgsson, som ble sveket og senere drept i kamp med Olav. Dette er det eneste steinkorset som eksplisitt sier noe om både reiser og begivenhetene bak. For å belyse dette ytterligere må det også benyttes andre kilder og metoder.

Det er frittstående¹ steinkors som er emnet for denne undersøkelsen. Jeg vil her bruke korsene som kildekategori til å belyse aspekter ved overgangen fra hedendom til kristendom. Denne overgangsperioden har fascinert mange, men steinkors har vært lite utforsket i en arkeologisk sammenheng. Temaet ble imidlertid tidlig viet oppmerksomhet innenfor norske historieforskning (Sveaas Andersen 1977: 191ff. med referanser), teologi og religionshistorie. Biskop Fridtjov Birkeli er den som i særlig grad har trukket landets steinkors inn for å belyse denne overgangen. Arkeologien har først de siste tiårene kommet sterkt med i diskusjonen angående overgangen fra hedendom til kristendom. Ulike forskningsprogram, som "Sveriges kristnande" og "Religionsskiftet i Norden" har særlig medvirket til dette. Gravmaterialet har vært utgangspunkt for de fleste arkeologiske studiene innenfor dette feltet, men også spredte utvalg av steinkors har tidvis vært trukket inn i slike analyser. Det har likevel

1) Frittstående er direkte oversatt fra det engelske uttrykket "free-standing" (jf. terminologien hos Cramp 1984a). Korset fremstår her som et eget skulpturelt uttrykk. Det er for eksempel ikke del av overflaten på en bauta.

ikke vært foretatt noen samlende studie eller dybdestudie av steinkors fra arkeologisk hold. Denne undersøkelsen er således et første forsøk på å se dette materialet i et samlende perspektiv med utgangspunkt i arkeologiske metoder og tilnærminger.

De frittstående steinkorsene er et særegent materiale. De utgjør i alt i overkant av 60 eksemplarer, hvorav 40 inngår i min undersøkelse. De utgjør noen av de største skulpturelle uttrykk man finner fra vår forhistorie. Det finnes steinkors som er opptil 6 meter, men det vanlige er en størrelse mellom 1,5 til 4 meter. Uansett har de en monumental karakter der plasseringen ikke er tilfeldig. Et viktig mål med undersøkelsen blir å belyse hvorfor korsene ble reist, på hvilke steder og hvem som stod bak.

Den største konsentrasjonen av frittstående steinkors fins på De britiske øyene. Irland har for eksempel rundt 300 steinkors (Richardson & Scarry 1990: 12). Materialet på De britiske øyene har en unik posisjon. Korsene er rikt dekorert, fra abstrakte mønstre til bibelske fremstillinger. Irland ansees gjerne som høydepunktet for utformingen av disse steinkorsene. De britiske øyene har også en rik tradisjon av korsdekorerte steiner, såkalte *cross-slabs*. På bakgrunn av dekor og inskripsjoner er korsene løst datert til mellom 700 og 1100 e.Kr (Lang 1988; Seaborne 1999). Det var nettopp i dette tidsrommet at nordboerne i økende grad stiftet bekjentskap med dette øyriket. Flere arkeologer har de siste årene fremhevet kontakten alt før vikingtiden (Myhre 1993, 1998; Hines 1996; Weber 1996).

I dag finner man den største forekomsten av frittstående steinkors i vestlandsfylkene Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane, men med en ujevn representasjon fylkene imellom. Et mål ved denne analysen vil være å undersøke hvorfor det ble reist steinkors nettopp i disse områdene.

Problemstillinger

Siktemålet for denne undersøkelsen er å belyse samspillet mellom steinkorsene og samfunnet de inngikk i – korsenes kontekst. Kontekst kan omfatte både den fysiske og kulturelle bakgrunn, og man må se på totaliteten i det relevante miljøet for å skjelne objektets mening (Hodder 1991: 143).

Den fysiske og kulturskapte konteksten er viktig i min analyse og avgjørende for å søke steinkorsenes opprinnelige plassering. Det har nemlig vist seg at korsene i flere tilfeller er blitt flyttet (Birkeli 1973: 140 ff.). Å finne den opprinnelige kontekst er nødvendig for videre å kunne belyse hvilken rolle korsene har inngått i samtiden. Er det f.eks. noen forbindelse mellom korsene og gårdstun, gravhauger, spesielle samlingssteder, grenser eller veier?

Vikingtiden og tidlig middelalder er kjennetegnet av store omveltninger. Landet ble samlet til ett kongedømme og kristendommen ble innført. Det sosiale systemet blir også utsatt for store forandringer, idet det tradisjonelle ættesamfunnet begynte å gå i

oppløsning (Steinsland 1995: 19). Alle disse forholdene er vevet tett inn i hverandre. Kirken valgte i sin misjonsstrategi å knytte til seg konger og høvdinger. Hvis disse lot seg døpe, fulgte flere vanligvis med. Stormennene spilte her en viktig rolle. De bygde kirker som var nødvendig for kirkens videre forkynnelse (Krag 1995b: 39). Ikke minst det tidlige kongedømmet ved Håkon Adalsteinsfostre, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson har vært ansett som sentrale i den forbindelse. Kongene og høvdingene på sin side kan ha brukt kristendommen som redskap i sin streben etter makt, der den nye religionen kunne brukes til å bryte ned den gamle samfunnsstrukturen og slik bane veien for et enekongedømme (Steinsland 1996: 109). Kirke og konge hadde et dialektisk forhold. Det er denne brytningstiden og samfunnskonteksten steinkorsene vil bli analysert i forhold til og tolket inn i, og de vil bli sett i forhold til bosetning, maktsentra, kommunikasjoner og samlingsplasser.

Det er også et mål å se om korsene representerer brudd eller kontinuitet i denne prosessen. Forbindelsen til kirkesteder er i denne forbindelse relevant. Kulten var nemlig forskjellig i de to trosretningene. Hedendommen forfektet et konservativt syn på kulten. Kulten var et preserverende element i samfunnet (Steinsland 1995: 13). Kristendommen hadde på den andre siden en tolerant holdning til denne, i den forstand at hedenske elementer kunne innlemmes i den kristne kulten (Steinsland 1995: 22). Med hensyn til trosforestillinger er situasjonen omvendt. Hedendommen var mer elastisk på dette plan, og nye guder kunne lett innlemmes i deres panteon. Kristendommen på den andre side er troseksklusiv.

Kristningsprosessen kan imidlertid ha startet tidligere enn med de såkalte kristkongene og ha strukket seg over lengre tid. Dette er et av spørsmålene som skal vurderes nærmere. Det er derfor viktig å klassifisere og forsøke å datere materialet mer systematisk før det kan tolkes i sin samfunnskontekst.

De ovenfornevnte problemstillingene utgjør forutsetningen for det overordnede problemet: Hvem kan ha stått bak og hvilke motiver kan ha bestemt plasseringen av korsene? Olav Haraldsson blir i flere sagn trukket frem som en sentral person for reisingen av mange steinkors. I denne undersøkelsen er det ikke et mål å søke den historiske personen, snarere hvilken samfunnsgruppe som er representert og som stod bak oppføringen. Er det konger og geistlige, lokale stormenn, nykristne lokalsamfunn eller bondesamfunn som har stått for denne aktive og sterkt visuelle symbolbruken?

Steinkors er store og godt synlige monumenter som inngikk i en meningsbærende kommunikasjon. Steder kunne også tjene som monumenter gjennom sine topografiske egenskaper. Disse to monumenttypene, de kulturskapte og de naturgitte, kan kombineres (Bradley 1991: 137). Den svenske arkeologen Leif Gren har påpekt at monumentene normalt ikke har noen primær praktisk funksjon, men en symbolsk og kommunikativ dimensjon (Gren 1994: 92). Steinkorsene har neppe hatt noen primær praktisk funksjon og jeg vil vektlegge den symbolske og meningsbærende siden ved dem. Korsene som blir behandlet i oppgaven, er i hovedsak store. Gren hevder

blant annet at jo større grad av konflikt, jo større fysisk markering får monumentene (Gren 1994). Dette kan også være en relevant problemstilling når det gjelder korsene. Kommunikasjonsaspektet ved monumenter vil derfor bli forsøkt belyst.

Stedsvalget er viktig i et slikt perspektiv, da monumenter alltid er bevisst plassert (Gansum et al. 1997: 15). Hvorfor er det for eksempel en så stor forekomst i Rogaland? Kan steinkorsene ha fungert som territoriemarkører – et tegn på kontroll, suverenitet og eiendom, eller var de plassert som samlende symboler på gamle samlingssteder? David Crouch har påpekt at territorier ofte er steder forbundet med kulturell identitet (Crouch 1994: 59), hvor stedets fysiske karakter er kulturelt konstruert og del av identiteten. Territorieidéen impliserer også grenser. De kan trekkes opp ved bruk av naturlige trekk i landskapet, som fjell, elver og vegetasjon, men også ved å sette opp fysiske markører.

Runesteiner har vært brukt som arkeologisk kildekategori til å belyse eiendomsforhold, der innskriftene avspeiler arv og arverettigheter (Saywer 1988; Zachrisson 1994). Hører også steinkorsene inn i et slikt bilde? Eksempler fra Irland kan peke i den retning, der irske frittstående steinkors kunne markere klosterets område. De var da ikke primært laget for å minnes enkeltindivider, men skulle markere Guds beskyttelse og frelsen som ble gitt gjennom Jesus (Seaborne 1999: 50).

Jeg vil også vurdere spørsmålet omkring flytting av steinkorsene. Hensikten er å se korsene i et lengre tidsperspektiv, hvor målet er å trekke inn aspekter ved kristendommens konsolidering i Norge.

Område og materiale

Steinkors forekommer over store deler av Europa. I nordisk sammenheng finnes det i dag steinkors bevart i alle de skandinaviske landene. Sverige har imidlertid ingen frittstående kors på fastlandet, men spredte eksemplarer på Gotland og Öland. Disse er vanskelige å datere, men anses på bakgrunn av primitiv form å være gamle (Birkeli 1973: 51). I Sverige har korstradisjonen i større grad manifestert seg som dekor på runesteinene, der mange er dekorert med kors i forskjellige former. Danmark har også forekomster av steinkors, selv om flere kors i dag er forsvunnet. De få frittstående kors som finnes i dag er fra Vest- og Nord- Jylland (Birkeli 1973: 53f.). På Island finnes det i dag ingen frittstående kors, men ut fra stedsnavn, skriftlige kilder og dekor på tiler (bord, panel), kan det se ut som om korsimpulsen også kom hit (Birkeli 1973: 55ff.). I Norge finnes hovedvekten av de reiste steinkorsene på Vestlandet, mens Østlandet og Trøndelag er svakt representert.

I nordisk sammenheng er korsene altså i stor grad et vestlig fenomen, med hovedtyngden av materialet i Norge. Norge skiller seg også med sine forekomster av anglikanske og keltiske kors, som det ikke finnes maken til i Sverige og Danmark (Birkeli 1995(†): 57).

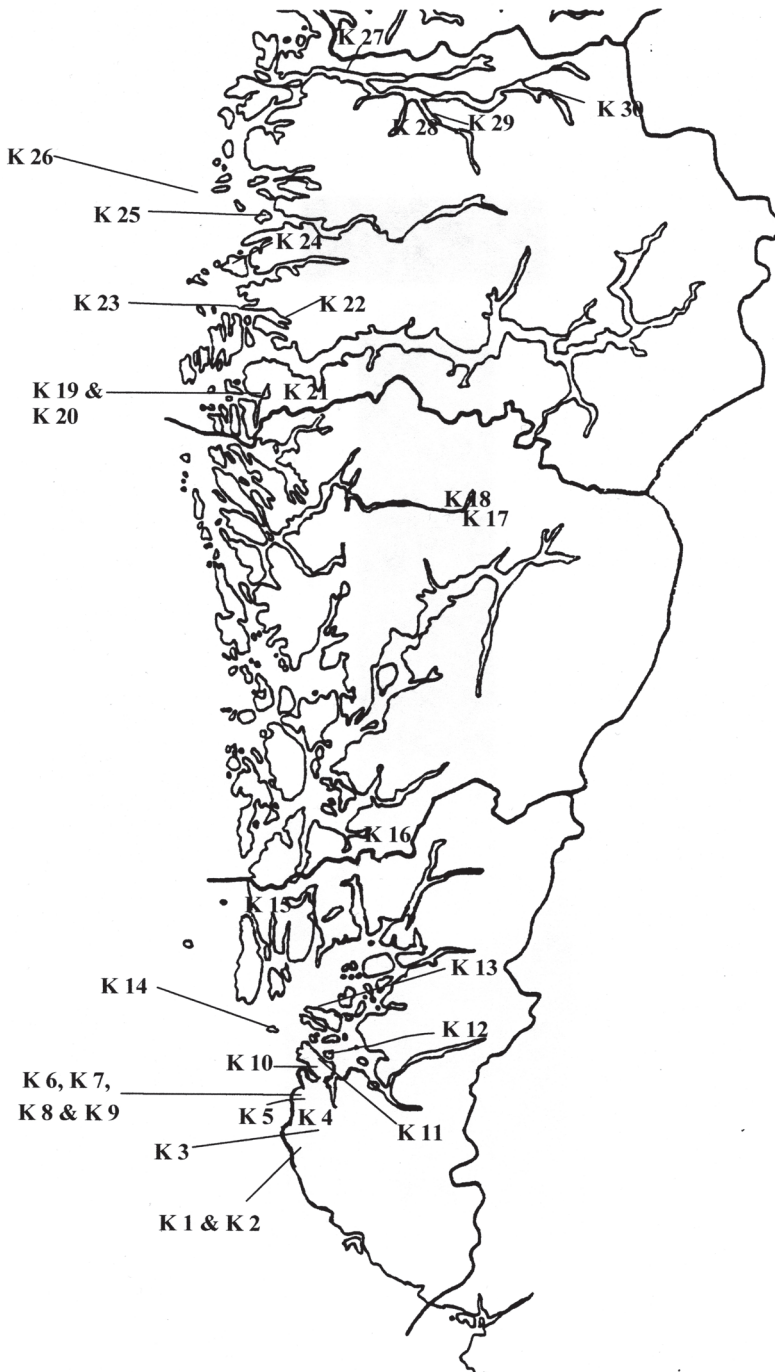
Det foreligger ulike typer steinkors både med hensyn til form og datering. I denne oppgaven konsentrerer jeg meg om de som tilhører den tidligste fasen, som tidligere er blitt løst datert til vikingtid og tidlig middelalder. Disse er hovedsakelig store, fra ca. 1 til 4 meter i høyde. De tilfeller der korsets nedre del mangler, vil representere et tolkningsproblem, men ut fra korsets øvrige deler og sammenligninger med andre kors, er det likevel mulig å angi en størrelsesramme. Små steinkors som har vært brukt på kristne kirkegårder blir altså ikke behandlet. Såkalte hjulkors som er datert til 1100- og 1200- tallet (Birkeli 1973: 28) og tolket som regulære gravsteiner, og liksteiner med korsdekor, opprinnelig lagt over kister eller graver, som senere kan ha blitt reist opp som kors, faller også utenfor oppgavens siktemål.

Hvorvidt korset er lagd av ett sammenhengende steinstykke eller ei, er også et utvalgsriterium. Steinkorsene som blir analysert her, er hovedsakelig lagd av ett stykke. Tilfeller der korsarmene er lagt til sekundært, vil ikke bli behandlet. Det finnes riktignok store steinkors på kirkegårder, men disse er av en annen form og har trolig blitt flyttet sekundært. Om plasseringen er primær eller sekundær er et vurderingsspørsmål, og vil bli drøftet under materialbehandlingen.

For å belyse spørsmål knyttet til overgangen fra hedendom til kristendom, vil jeg altså trekke inn alle større steinkors som er dokumentert i undersøkelsesområdet (fig. 1). Hovedvekten av analysen vil ligge i Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane, med en liten utløper til Sunnmøre. Det er her vi finner den største konsentrasjonen av steinkors i landssammenheng og utelukkende her vi finner de store steinkorsene i Norge. Birkeli oppgir at det på landsbasis er 60 mer eller mindre godt bevitnede steinkors, både store og små (Birkeli 1973: 214). Birkeli er imidlertid ikke helt konsekvent med hvilke kors han tar med i sin beregning og hvilke han utelater, noe som gjør det vanskelig å oppgi et samlet antall for hele Norge. På Vestlandet kjenner man omlag til 61 små og store steinkors (jf. appendiks). Det totale antallet store steinkors som i ulik grad vil bli undersøkt i denne oppgaven er 40, men ikke alle er bevart eller lar seg stedfeste mer presist. Når Birkeli opererer med et høyere antall, er det fordi han innlemmer flere korstyper enn de store frittstående korsene i sin undersøkelse.

For å kunne belyse spørsmålet om steinkorsenes rolle og samfunnets betydning, blir det som nevnt viktig å kunne stedfeste dem, altså å kjenne den opprinnelige plasseringen. De tilfeller hvor dette ikke lar seg gjøre, må jeg avgrense materialet i forhold til dette spørsmålet.

Selve landskapet steinkorsene inngikk i, blir også en sentral kildekategori. Hvordan dette er formet og hvilke kulturelle omgivelser det hadde, vil ha betydning for hvem korsets budskap var rettet mot og for hvordan korset kan tolkes. Historisk kartmateriale fra 1800-tallet, særlig utskiftningskart og moderne økonomiske kart vil også være viktige hjelpemidler her.

Figur 1. Geografisk oversikt over steinkorsene i undersøkelsen. Figuren viser bare de steinkorsene som finnes i dag. For oversiktens skyld er korsene nummerert geografisk fra sør til nord. For full oversikt over korsene se appendiks.

Jeg vil også i noen grad trekke inn ulike skriftkilder. Det finnes steinkors som i dag er forsvunnet, men som er dokumentert. Særlig sentrale her er en nedtegnelse over fortidsminner i Bergen bispedømme av Jonas Anderssons AM 370 fol. (Moltke 1956), og Thomas Wegners AM 368 fol. (Moltke 1956), som omhandler Stavanger Amt. Videre vil skattematrikkelen av 1647 bli trukket inn for å belyse spørsmål knyttet til gårdenes økonomiske størrelse og eiendomsforhold i de tilfeller korsene var plassert på slike steder.

I denne undersøkelsen er det også nødvendig å se på materiale utenfor mitt undersøkelsesområde, og det store korsmaterialet fra De britiske øyer utgjør et viktig sammenligningsgrunnlag.

Tidligere forskning på steinkors

Det særegne korsmaterialet fanget tidlig interesse. Ulike perspektiver har over tid tiltrukket oppmerksomheten og preget tolkningen av korsene. I denne fremstillingen vil jeg nøye meg med å trekke inn arbeider som særlig har belyst spørsmål som har relevans for min egen undersøkelse og de problemstillingene jeg har reist. Arbeider som i mindre grad berører steinkors, men som omhandler religionsskiftet vil blir trukket inn som referansemateriale og referert i den konkrete analysen.

Den antikvariske tradisjon

De tidligste skriftlige registreringer av steinkors stammer fra begynnelsen av 1600-tallet. To sentrale skikkelser i dette arbeidet var Johannes Bureus i Sverige og Ole Worm i Danmark. Bureus utgav i 1599 det første verket om runer (Moltke 1958: 106). Denne utgivelsen inspirerte videre Worm, og på hans initiativ ble det i 1622 derfor sendt ut en kongelig oppfordring til alle rikets biskoper om å oppsøke og opptegne antikviteter. Disse beretningene ble siden samlet inn og dannet utgangspunktet for Worms "Monumenta Danica". To av manuskriptene er av betydning her: A.M. 370 fol., nærmere bestemt Jonas Andersson Skonvigs manuskript av 1626, og A.M.368 fol., som er biskop Thomas Wegners fortegnelse fra 1639. Skonvigs manuskript omhandler bautasteiner, steinkors, kirker og liksteiner i Bergens stift; Sunnhordland, Hardanger, Voss, Sogn, Sunnfjord, Nordfjord og Sunnmøre. Wegner kartla og tolket runeinnskrifter på bautasteiner, steinkors og kirker i Stavanger stift. Det sentrale i disse manuskriptene var altså kartlegging og registrering. Registreringene har likevel meget stor verdi, ikke minst fordi flere av de registrerte fornminnene i dag er forsvunnet. De kan også belyse spørsmålet om flytting.

Korsene fikk også oppmerksomhet i de såkalte topografiske beskrivelsene (Milzow 1911 (1679); de Fine 1952 (1745); Schnabel 1912 (1781); Bing 1796; Kraft 1830; Strøm 1888; Haukenæs 1891). Målet var her å gi et fullstendig bilde av en region, hvor dyreliv, planteliv, folkeliv og ulike antikviteter ble dokumentert. Disse beskrivelsene gir sjelden en dyptgående analyse av fornminnene; fortsatt er det selve registreringene som er det sentrale.

Steinkorsene – elementer i den nasjonale identitetsbyggingen

Etter frigjøringen fra Danmark i 1814 ble det viktig å bygge opp en felles nasjonal identitet. I konstruksjonen av den nye staten var det viktig å styrke bevisstheten om en felles etnisk identitet med felles historie, språk og religion. Grunnleggeren av Bergens Museum, Wilhelm Frimann Koren Christie var sterkt engasjert i dette arbeidet. I tillegg til innsamling og registrering av gjenstander, publiserte han en rekke artikler. En av disse gjelder steinkors. Her kartla han de steinkorsene som den gang fantes, samt de som alt var forsvunnet, men som det fantes beretninger om. Han tidfestet korsene til tidsrommet mellom ca. 900 og 1300-1400 e. Kr (Christie 1838: 179). Christie ga ulike forklaringer på reisingen av korsene: som tegn på et tidligere andaktssted, som del av gravminne eller som et monument om ”*en eller anden ulykkelig Tildragelse*”, til minne om ”*merkelige*” religiøse handlinger og som et tegn på at landet var kristnet da de ble reist (Christie 1838: 179). Hvem som stod bak reisingen, ble berørt i mindre grad. Christie refererte i stedet til folkloristiske tradisjoner og mytologisk materiale. Christie trekker også inn materiale fra Sverige, Danmark og England som referansemateriale, men uten å gå dypere i dette.

Også biskop Jacob Neumann med sine befaringer i 1820-årene, Nicolay Nicolaysen senere i århundret (Neumann 1824, 1825 og 1826; Nicolaysen 1862- 1866) og skolebestyreren Bendix E. Bendixen føyer seg også inn i rekken av innsamlere og formidlere i denne tradisjonen. Bendixen publiserte i 1912 ”Stenkors i Bergensamterne” i tidsskriftet *Oldtiden*. Han mente at de fleste korsene var reist til minne over menn som hadde lidd en plutselig eller voldsom død (Bendixen 1912: 78), med andre ord en form for gravminne eller kenotaf.

Arkeologiens forsiktige fremstøt

I store deler av 1900-tallet er det forholdsvis liten arkeologisk oppmerksomhet rundt steinkorsene. Unntaket er Haakon Shetelig som studerte vikingenes samkvem med Vesterhavsoyene og Skottland-England. I artikkelen ”Manx Crosses Relating to Great Britain & Norway” foretok han stilanalyser av steinkorsene fra Man, og konkluderte blant annet med at noen av disse trolig var lagd av skandinaver, mest sannsynlig nordmenn. Shetelig identifiserte også ulike kronologiske ”skoler” av steinreisende gjennom stilanalysene, fra rundt 930 frem til 1100 (Shetelig 1925: 19). Shetelig mente at den norske korstradisjonen først kom etter koloniseringen av De britiske øyer, og da som monumenter over døde (Shetelig 1925: 2). Han behandlet imidlertid ikke det norske materialet. Presten og lokalhistorikeren Sjur Bøyum behandlet videre temaet i 1956 i artikkelen: ”Korsmerker og steinkors i Hordaland og Sogn og Fjordane”, men arbeidet er i stor grad basert på tidligere studier og formidlet i hovedsak andres forskningsresultater uten å tilføre vesentlig nytt.

Steinkorsene behandles derimot på et nytt og vitenskapelig grunnlag i verket ”*Norges innskrifter med de yngre runer*” (NIyR), bd. III og IV (1954, 1957). Her er det imidlertid selve innskriftene som vektlegges og det er bare steinkorsene med runeinnskrifter

som er tatt med. Hvert kors blir behandlet separat etter en geografisk inndeling av materialet uten noen samlet analyse. Verket er imidlertid av stor betydning når det gjelder runenes tolkning og ikke minst dateringen av steinkorsene.

Birkeli og spørsmålet om den tidligste kristningen

Spørsmålet om kristningsprosessens karakter, og om den var kort eller lang, har vært en omfattende og langvarig debatt. Biskopen og kirkehistorikeren Fridtjov Birkeli mener at det dreier seg om en langvarig prosess som startet tidligere enn en tidligere har regnet med. Han mener prosessen umulig bare kan ha tatt tre- fire tiår rundt 1000-tallet som sagaene gir inntrykk av. Han mener at grunnen for misjonen var lagt gjennom en lang innflytelsesfase (Birkeli 1973: 8 ff). Bautasteinene og de frittstående steinkorsene er sentrale kildekategorier i Birkelis argumentasjon. I avhandlingen ”*Norske steinkors i tidlig middelalder*” (1973) tar han for seg disse steinene med sikte på å belyse gangen i kristningsprosessen. Her forsøker han blant annet å finne svar på om de reiste steinene med kors og de frittstående steinkorsene kan knyttes til den eldste misjonstid, hvilken funksjon de hadde og hvorfor hovedtyngden av de skandinaviske steinkorsene finnes i Vest-Norge (Birkeli 1973: 26). Birkeli benyttet et bredt datagrunnlag og en tverrfaglig tilnærming med utgangspunkt i kilder og litteratur knyttet til fagområder som religionshistorie, kunsthistorie, arkeologi, historie og norrøn filologi. Han ser bautasteinene med innskrift som en påvirkning av kristen romersk gravskikk (Birkeli 1973: 16, 38 ff.) med røtter tilbake til 300-tallet på kontinentet. Han forbinder dem med forfedredykning (Birkeli 1973: 47). De var gravminner, offersteiner og minnesteiner. På bakgrunn av form, runer og dekorasjon daterer Birkeli steinkorsene til perioden fra ca. 950 til et stykke inn på 1000-tallet (Birkeli 1973: 255), altså i tidsrommet mellom den første misjonen og kirkens organiseringstid (Birkeli 1973: 222). Birkeli drøfter også hvilke funksjoner steinkorsene kan ha hatt. Ettersom de fleste korsene har forbindelse med hedenske gravsteder, ser Birkeli dem som et symbol på at slekten har gått over til kristendommen, men at skikken med å gravlegge den døde i vigslet jord ennå ikke var kommet i gang (Birkeli 1973: 149, 217). Dette er et fenomen som kan sees på bakgrunn av bautasteintradisjonen, men som samtidig er et brudd med den. Birkeli mener videre at de steinkorsene som i dag har en forbindelse med kirkegårder, kirkebygninger eller kirkested, er et senere fenomen. Korsene ble flyttet da kirken ble så sterk at påbudet om å gravlegge de døde i vigslet jord ble etterfulgt (Birkeli 1973: 220). Misjonskongene, Håkon Adalsteinsfostre, Olav Trygvason og Olav Haraldsson, settes også i forbindelse med reisingen av steinkorsene, gjennom deres bestrebelse etter å få tingene til å anta kristendommen.

Når det gjelder opphavssted, konkluderer Birkeli med at korsimpulsen kom fra De britiske øyer (Birkeli 1973: 237 ff.). De anglikanske og keltiske korsene, som er særegne for Norge i Norden, anføres her som argumenter. Birkeli fastslår altså at steinkorsene er et resultat av britisk innflytelse og at de er sterkt forbundet med den tidligste misjonstiden.

Korsene inntok også en viktig del i Birkelis øvrige forfatterskap (1979, 1982, 1995(†)), men de politiske aspektene ved kristningsprosessen blir her i større grad vektlagt.

Arkeologiens gjenoppdagelse av steinkorsene

I de senere år er steinkorsene viet fornyet arkeologisk interesse, blant annet av Ingrid Fuglestvedt og Per Hernæs. De presenterer imidlertid nyere perspektiver heller enn ny empirisk forskning. De ser storhauger og steinkors som uttrykk for rituell kommunikasjon som inngår i en politisk kontekst, hvor det norske aristokratiets utenlandske allianser er av stor betydning. Steinkors plassert på en hedensk gravhaug sees som en videreføring av tradisjonen med å reise bautasteiner på gravhauger. De ble satt innenfor ritualenes faste struktur; og derigjennom forente man det gamle med det nye. De mange steinkorsene som står langs skipsleden skulle her gi et synlig bilde av at landet var kristnet (Fuglestvedt og Hernæs 1996: 147).

Fuglestvedt åpner også for at noen av korsene ikke kan ha blitt satt opp før etter den offisielle kristningen, og da som en demonstrasjon av nyvunnet politisk og religiøst herredømme (Fuglestvedt 1997: 52). Hun mener at de tidligste kirkene kan ha vært med på å dempe og skjule konflikten mellom hedendom og kristendom. Fokus i disse arbeidene legges altså på makt, legitimering, konflikt og ideologi, heller enn på en dyptgående analyse av steinkorsene. Jeg vil også se nærmere på dette kommunikasjonsaspektet.

Flere hovedfagsoppgaver i arkeologi de senere år har i større grad fokusert på religionskiftet, men ut fra mer begrensede områder og i en noe annen kontekst enn det min analyse legger opp til. Noen av disse har hatt betydning for mitt arbeid. I sin oppgave om kirkene i Sunnhordland bruker Lilli M. Ingvaldsen det arkeologiske materialet som holdepunkter for å datere av kirkesteder (Ingvaldsen 1996: 5). Her trekkes også steinkorset ved Grindheim kirke i Etne inn (ibid 1996: 34).

Kristin Gellein (2006 i denne publikasjon) har analysert gravmaterialet i Hordaland for å spore kristen innflytelse i hedensk tid, men steinkorsene og korsbautaene blir trukket inn som en aktuell kildekategori. Forbindelsen steinkors/korsbauta og gravhaug står sentralt i analysen. Dateringen av disse steinene blir knyttet opp mot dateringen av de hedenske gravene. Hun antyder at korsene enten kan ha vært reist som en maktdemonstrasjon fra kongens side, eller settes i forbindelse med sosial kontinuitet og lokale stormenn avhengig av område og kontekst. Hun mener dette indikerer at kristendommen kan ha stått sterkere og kom inn på et noe tidligere tidspunkt i Etne enn i innlandsbygden Voss (Gellein i denne publikasjon). For nærmere gjennomgang, se Gelleins artikkel i denne publikasjon.

Etne er også studieobjektet i Ole Madsens hovedfagsoppgave (1998). Han har brukt de reiste steinene – en korsbauta, to runekorssteiner, en runestein og et frittstående kors – i sin arkeologiske analyse av overgangen fra hedendom til kristendom. Sammen med gravmaterialet fra yngre jernalder blir de brukt for å belyse spørsmålet

om tidsrommet for kristendommens innførelse i bygda, samt hvordan dette skjedde (Madsen 1998: 102). Tidspunktet for kristendommens innførelse på gårdene Gjerde og Grindheim settes her til tiden rundt årtusenskiftet (ibid: 103), som i stor grad samsvarer med Gelleins forslag. Hvem som reiste korset, blir ikke undersøkt særskilt; korset blir bare løst knyttet til gården (ibid: 83).

Fellesnevner for de arkeologiske oppgavene er altså deres fokus på enkeltbygder i Hordaland. Steinkors i Rogaland og Sogn og Fjordane, hvor hovedmaterialet finnes, er altså hittil ikke blitt trukket inn i noen arkeologisk dybdestudie. Jeg vil som vist ovenfor også kunne trekke veksler på tidligere forskning, ikke minst Birkelis mer inngående analyse, men min undersøkelse vil imidlertid ha en klarere arkeologisk vektlegging.

Teoretisk og metodisk tilnærming

Kors er et gammelt symbol som har rommet og kan romme mange betydninger. Hvilken betydning det til enhver tid innehar avhenger av konteksten. Korset har for eksempel representert både de fire elementene og akselen i livets hjul, og er ikke forbeholdt den kristne tro. Fra år 79 e. Kr. er korset kjent som kristent symbol, men det er først på 500-600-tallet e.Kr. at det ble alminnelig og det dominerende symbol på den kristne tro (Skår 1995: 7), og Jesu Kristi makt og herlighet. Det kristne korset er videre blant annet et seierssymbol; seieren på korset over de onde maktene (Skår 1995: 48).

Det kristne korset er altså et nøkkelsymbol, og et redskap for kommunikasjon. Jeg har derfor valgt å bruke en kommunikasjonsvinkling på mitt korsmateriale. Foruten dette vil jeg bruke landskapet som korsene inngikk i som en innfallsvinkel og forståelsesramme. Et landskap er de naturlige og menneskeskapte fysiske trekkene i et område, samt de forestillingene som er knyttet til dette stedet. Landskapet innehar altså både fysiske og mentale trekk, og utgjør derfor en viktig kontekst for forståelse av steinkors. En av arkeologiens viktigste oppgaver kan sies å skulle gjenskape tidligere tiders kommunikasjon ut fra materielle rester. Fortidens forestillingsverden er vanskelig og mange ganger umulig å avdekke, men ved å kombinere ulike faktorer, kan man likevel prøve å danne seg et bilde av den. Jeg har derfor i det følgende valgt å fokusere på teorier om monumenter og ritualer som kommunikasjonsmedium og deres relevans for steinkorsene.

Kommunikasjon gjennom monumenter

Opprinnelig betyr monument å minne. Det ble anlagt for å minnes noen eller noe. Nyere tids forskning har heller ønsket å fokusere på hva et monument gjør med vår måte å tenke på. Sentralt i denne tankegangen er at monumenter er lagd for de levende, ikke de døde. De inngår i den sosiale kommunikasjonsfæren. Richard Bradley fremhever den virkningen monumenter har på den menneskelige bevissthet. Bygging og bruk av monumenter skaper en bestemt type bevissthet, nemlig endret oppfatning av tid

og sted (Bradley 1996: 5). Dette er sterkt forbundet med enkeltindividet og dets rolle som del av det kollektive. Et monument uttrykker grunnleggende tanker i samfunnet. Bruken av felles symboler avspeiler felles prioriteringer i et samfunn. Samtidig er det den individuelle erfaringen som gjør at et monument kan anses som et spesielt sted (Bradley 1996: 47). Monumentets størrelse er av avgjørende betydning. Desto større et monument er, desto større er virkningen på individet.

Monumenter er også sterkt forbundet med ritualer, og kan utgjøre scener hvor ritualer og seremonier finner sted (Bradley 1996: 45). Dette kan være grunnlag for videre sosiale forandringer. Ritualer og tro kan nemlig manipuleres. Derigjennom kan også et monuments betydning skifte og bli tilpasset nye utfordringer (Bradley 1996: 69). Dette er synspunkter og teorier som også kan ha relevans for reisingen av kors.

Leif Gren har ikke bare sett på virkningen, men også motivet for byggingen av monumenter. Han bruker her en psykologisk innfallsvinkel, hvor bygging av monumenter sees som et resultat av et ønske om å kompensere for et forhold (Gren 1994: 92ff.). Monumentet blir en utvidelse av senderen; det er monumentet som uttrykker noe. For å ha en slik rolle, mener Gren at det materielle uttrykket må være klart synlig og plassert hvor mottakerne kan se det. Det bør heller ikke ha noen primær praktisk funksjon. Det er det visuelle som er viktig. Det er imidlertid ikke alle forhold som kompenseres gjennom bruk av monumenter. Gren hevder at monumenter kun brukes i situasjoner preget av konflikt. Jo større kommunikasjonsmedium som velges, jo større grad av konflikt (ibid: 90). Han påpeker at det i en slik sammenheng er viktig at en analyse av et monument tar utgangspunkt i den samtidige sosioøkonomiske situasjonen, nettopp for å belyse graden av konflikt eller behov for kompensasjon (ibid: 94).

Denne krisehypotesen kan synes vel snever slik jeg ser det. Det kan finnes et flertall av motiver for bygging og bruk av et monument. Grens betoning av det visuelle betydning anser jeg likevel som svært viktig, og er et trekk som blir viktig i analysen av steinkorsene. Det er også klart at korsene ble reist i en konfliktsituasjon og i en tid da det var et klart behov for å erstatte gamle synlig monumenter, som for eksempel gravhauger, med nye monumentale uttrykk.

Ritualer som kommunikasjon

En måte å kommunisere på er gjennom ritualer. Det finnes mange definisjoner på et ritual. Victor Turner definerer det slik: ”*perscribed formal behaviour for occasions not given to technological routine, having reference to beliefs in mystical beings or powers*” (Turner 1967: 19). Turner vektlegger altså foreskrevet formell adferd ved spesielle anledninger, knyttet til den religiøse sfære. Et symbol, altså et billedlig tegn som står for noe annet, er den minste enheten i et ritual. Turner vektlegger her det dominante symbolet, som enten er et objekt eller et sted (Turner 1967: 30 ff.). Disse symbolene kan opptre i forskjellige rituelle kontekster, men meningsinnholdet er ofte konstant.

Det kristne korset kan, sammen med kirkebygget, betegnes som det dominante symbolet innenfor kristendommen, i og med at det opptrer i forbindelse med de fleste kristne ritualene og at meningsinnholdet er forholdsvis konstant.

Det kommunikative aspektet ved ritualer fremgår av det alltid har både avsender og en mottaker, og dermed også et budskap (Platvoet 1995: 27). For å kunne forstå budskapet, er det nødvendig med kjennskap til symbolenes betydning og den konteksten de opptrer i.

Det foreligger imidlertid flere utfordringer ved å anvende ritualteori på en så sammensatt samfunnssituasjon som vikingtiden og tidlig middelalder representerer. Turners definisjon er velegnet på et samfunn hvor de kulturelle forholdene er stabile, men tar ikke tilstrekkelig hensyn til endringsaspektet. Religionshistorikeren Jan Platvoet har derimot utviklet en ritualteori, hvor endring er integrert. Ritualene kan være elastiske, særlig med tanke på å tradisjonalisere noe nytt. Dette kan skje ved introduksjonen av nye dominante symboler (Platvoet 1995: 29). Nye aspekter blir tradisjonalisert, og dermed normative, gjennom ritualets rutinemessige egenskaper (Platvoet 1995: 29).

Konteksten er essensiell i avgjørelsen om kommunikasjonen er av rituell art eller ikke. I denne undersøkelsen vil dette bli forsøkt belyst gjennom landskapet og de kulturelementer som må settes i sammenheng med den aktuelle perioden.

Det kulturskapte landskapet

Felles for de arkeologiske tilnærmingene til landskap er vektlegging av forholdet mellom kultur og natur. Hva man siden velger fokusere på varierer. Det kan enten være det målbare geografiske landskap, hvor forbindelsen mellom teknologi, økologi og demografiske forhold er sentral (Malm 1995: 32), eller de sosio-symbolske trekkene, hvor persepsjon, opplevelse og kontekstualisering er nøkkelbegreper (Knapp & Ashmore 1999: 1). Sosiokulturelle og politiske prosesser former landskapet og landskapet er en del av sosial og politisk strategi. Landskapet er da et produkt av persepsjonen og en aktiv komponent i struktureringen av den sosiale identiteten (Shanks 1997: VIII).

Min egen analyse vil ligge tett opp mot sistnevnte tradisjon, men jeg vil også trekke inn mer tradisjonelle tilnærminger som topografiske og sosioøkonomiske forhold.

Visuell landskapsanalyse – muligheter og begrensinger

Persepsjon inngår som et nøkkelbegrep i en nyere studie hvor landskapet studeres ut fra et bredere kulturelt meningsinnhold. Terje Gansum, Gro Jerpåsen og Christian Keller har utarbeidet en metode hvor omgivelsene i større grad beskrives ut fra sansene, enn fra det direkte målbare (Gansum et al. 1997). Gjennom synet organiseres omgivelsene, og landskapets strukturer brukes i denne erkjennelsesprosessen. Med utgangspunkt i landskapsarkitektur har de utviklet et begrepsapparat for å tilnærme

seg visse strukturerende elementer i landskapet. Begrepene bevegelseslinjer og henvendelse er sentrale i min analyse av steinkorsene.

Bevegelseslinjer omfatter de linære elementene i landskapet som gir naturlige fremkomstmuligheter og grunnlag for visuelle passasjer. Ut fra disse linjene oppleves landskapet, og den totale landskapsopplevelse er sterkt avhengig av opplevelsmulighetene de gir (Gansum 1995: 83). Eksempler på denne kategorien er elver, daler, skipslede, veier og stier. Dette er viktige elementer i forhold til spørsmål om hvem korsene henvender seg til: mottakerne av budskapet.

Henvendelse er det andre begrepet som vil bli brukt i min analyse. Hvordan er korset plassert og hvordan forholder det seg til omgivelsene? For å avklare dette, trekker jeg inn begrepene utadvendt/ innadvendt. Visuelt har utadvendte kulturminner stor rekkevidde. De henvender seg utover det umiddelbart omgivende landskap. Innadvendte kulturminner har derimot en begrenset eksponering. Man må tettere på det for å se det, og det er nærvirkningen som har betydning.

Fortidsminnets form har metodiske implikasjoner. Ved en gravhaug er alle ”sidene” av betydning. Dette er imidlertid ikke tilfelle for steinkorsenes vedkommende. Jeg fremhever steinkorsets breidsider som viktigst. Først når man ser breidsiden, viser det kristne symbolet seg. Dette medfører en begrensning i henvendelsesvinklene. Hvor breidsidene henvender seg og hvor de kan sees fra, er av størst betydning. Et problem her er at få kors står i sin opprinnelige posisjon. Noen har blitt flyttet, mens andre har blitt gjenreist i nyere tid. I disse tilfellene vil imidlertid stedet ha stor betydning. Hvorfor har man i det hele tatt satt opp et kors akkurat der?

Visuell landskapsanalyse har gjerne blitt utført på et begrenset geografisk område. Metoden krever nemlig at man aktivt går ut i landskapet og kartlegger de ulike strukturerende trekkene meget inngående. Jeg har valgt å forenkle metoden av praktiske hensyn både fordi korsene er spredt over et stort geografisk område og fordi metoden kan synes noe ahistorisk og konstruert. Jeg har derfor ikke kartfestet kanter/linjer i landskapet, men valgt å fokusere på fortidsminnet og kulturelle trekk i dets omgivende landskap.

Kulturskapte strukturer i landskapet

Jeg har lagt vekt på fortidens landskap, selv om dette kan være svært vanskelig å rekonstruere. Mange, kanskje betydelige, elementer er blitt fjernet fra omgivelsene. For å prøve å komme nærmere et potensielt bilde av datidens landskapsituasjon, har jeg valgt å trekke inn flere relevante fortidsminnekategorier som: grav, gårdstun, kommunikasjonsårer, kirkebygg, kristne gravsteder og forsamlingssteder. Grenser mellom områder er også en viktig kategori.

Informasjonspotensialet til gravminner anses som stort for spørsmål omkring religion og sosiale forhold. Både indre og ytre markering er viktig i slik sammenheng. Når det

gjelder religionsskiftet har man forsøkt å fokusere på forskjellene mellom hedensk og kristen begravelse. Sikre kristne graver er bare de som ligger på en kristen gravplass. Ubrente flatmarksgraver, orientert øst- vest, kan representere kristne graver, men det er ikke nødvendigvis slik. De andre ulike karakteristika som forskerne setter opp, er mer for indikatorer å regne. I denne oppgaven er det ikke et sentralt moment å avgjøre om en grav viser spor av kristen innflytelse eller ei. Graver utenfor kirkegårder vil, med mindre det er sterke indikatorer på det motsatte, bli ansett som hedenske. Gravene vil her bli sett i forhold til det kristne korset – dets geografiske og kulturelle relasjon. Dette er særlig sentralt der korset var plassert oppå en hedensk grav. Jeg vil særlig fokusere på den visuelle forbindelsen, møtet mellom en hedensk og kristen manifestasjon og de implikasjoner dette kan ha.

Når det gjelder tallfesting og plassering av gravene vil jeg benytte meg av de forskjellige arkeologiske registreringene som har vært foretatt i det aktuelle området. Dette vil alltid representere et representasjonsproblem, og et eksakt bilde er ikke mulig. Det vil imidlertid gi grunnlag for en grovere skisse.

Nærhet til bosetning og gård, og hvem som eventuelt eide jorden der korsene ble reist, vil muligens kaste lys over hvem som kan ha satt opp steinkorset. Den fortidige gården med tunet vil i hovedsak bli sannsynliggjort og kartlagt gjennom utskiftningskart, som er et resultat av "Lov om Jords og Skovs Udskiftning af Fælleskab" av 1857 (Hovstad 1981: 19). Dette innebar at skifter måtte oppmåles og kartlegges. Kartene viser blant annet fordeling av eiendoms- og bruksrett i innmark og utmark på tidspunktet før utskiftningen, men ofte avspeiler de en langt eldre landskapssituasjon. Kobling til arkeologiske minner kan være med på å tidfeste alderen på slike strukturer. I min analyse vil særlig plasseringen av gamletunet, samt gamle veier være av interesse idet de kan belyse gamle strukturer. De registrerte tunformene er riktignok resultat av gårdsdelinger kjent fra 1600- tallet og senere, men grunnmønsteret kan gå tilbake til middelalderen (KLMN XIX: 41) eller enda lenger. Veier, kirkebygg og gravsteder vil også bli forsøkt avdekket ved hjelp av denne kilden. Metoden er retrospektiv, hvor man benytter yngre kilder til å belyse eldre situasjoner. I tilfeller der det ikke finnes utskiftningskart, vil økonomiske kart trekkes inn som grunnlag for disse vurderingene. Ulike jordebøker vil bli benyttet for å belyse eierforholdene på gårdene. Jordebøkene er registre over personers eller institusjoners jordeiendommer og gir opplysninger om hvem som eide gårdene i middelalderen eller tidlig etterreformatorisk tid. Eiendomssituasjonen rundt korsreisningen må imidlertid tilnærmes retrospektivt. Kirkene som stod på gårdene korsene er reist på, vil også bli trukket inn i vurderingen av hvem som kan ha reist korsene. Gjennom å undersøke hvem som opprinnelig kan ha bygget kirkene, vil det indirekte bli forsøkt å spore korsreisnerne.

Gårdens økonomiske størrelse vil også bli forsøkt belyst innen grovere kategorier, siden dette har vært gjenstand for betydelige endringer i løpet av middelalderen. Nyere historisk kildemateriale, som skattematrikkelen av 1647, vil bli tatt med i beregningen av dette. Skattematrikkelen gir opplysninger om alle skattepliktige gårder, brukere,

eiere og hvilken landskyld de hadde og kan vise tilbake til eldre forhold. Prestegårder og adelens setegårder er utelatt her, da disse ikke var skattepliktige. I denne oppgaven er det særlig landskyldstørrelsen som er interessant. Landskylden, oppgitt i naturalia, var den leien man skulle betale til eieren og var dermed et verdimål på gården (Marthinsen 1991:11). Kilden må imidlertid brukes med varsomhet, da den blant annet inneholder feilkilder, misforståelser og fogdesvik. Siden leieavgiften står i et visst forhold til bruksverdien, kan skattematrikkelen likevel brukes som hjelpemiddel for å sammenligne gårdene med hverandre. De gårdene som var større enn gjennomsnittet i 1647, var som regel også store tidligere.

Målet er her å avdekke gårdens relative størrelse. Gårdsstørrelse vil derfor kanskje indikere status til dem som reiste steinkorsene. Arkeologiske kategorier kan også si noen om områdets rikdom, som kan bli avspeilet i for eksempel gravgods (Ringstad 1992:118). For steinkorsenes vedkommende vil det være interessant å se på om det finnes importsaker i området, og i så fall fra hvor. Jeg vil her i stor grad støtte meg til andres arbeider.

Forutsetninger for landskapsanalysen

Før korsene kan settes inn i en romlig sammenheng, må det imidlertid avgjøres hvor korsene opprinnelig stod. For å avgjøre dette, vil jeg i stor grad støtte meg til innberetninger som i mange tilfeller bygger på lokale muntlig tradisjoner. Det er derfor viktig å utøve kildekritikk.

Videre er datering av korsene av betydning for å bidra til sikrere sammenligningsgrunnlag i rom. Når steinen ble formet som kors er vanskelig å datere absolutt, og relative dateringer må anvendes. Jeg har benyttet meg av forskjellige dateringsmetoder.

For det første er runer og annen innskrift, samt dekor på korsene viktige indikatorer på korsets alder. Det er bare et fåtall som har en slik dekor, men dateringer av disse vil være verdifulle holdepunkter for andre steinkors av samme form. Birkeli fremhever i den forbindelse Aslak Liestøls arbeider med å tolke blant annet det såkalte Erling Skjalgsson-korset i Stavanger (Birkeli 1973: 35). Siden jeg ikke har tilstrekkelige filologiske forutsetninger for å tolke runene selv, vil jeg basere meg på andres arbeider.

Irene Baugs dateringer fra kvernsteinsbruddene i Hyllestad utgjør en annen, men grov dateringsramme. Bergartsanalyser viser nemlig at størstedelen av korsene i Sogn og Fjordane stammer fra Hyllestad (Baug 2002: 85). Når produksjonen startet her, vil derfor ha betydning for datering av korsene, da de ikke kan være eldre enn disse bruddene.

Birkeli har, som tidligere nevnt, fremhevet De britiske øyene som opphavsland for den norske korsimpulsen. Sammenligningsmateriale fra disse områdene vil derfor være særlig viktig med hensyn til datering. Dette store og mer sammensatte korsmaterialet

vil danne utgangspunkt for komparative analyser med det norske. Dette gjelder særlig de såkalte anglikanske og keltiske korsene. Det vil også være viktig å se på arkeologisk materiale, for eksempel gravfunn og runeinnskrifter, som kan påvise norske vikingers tilstedeværelse. Dette vil muligens gi svar på når vikingene stiftet bekjentskap med denne kristne symbolbruken og derved gi en nedre datering for korsene. Når og hvor nordmenn tok opp korstradisjonen på De britiske øyene, vil også være et viktig utgangspunkt for dateringen av de norske steinkorsene. Selv om de nevnte dateringsmetodene er forholdsvis grove, anser jeg likevel dem samlet som fruktbare i forhold til mine problemstillinger.

For å kunne datere materialet i forhold til disse metodene er det nødvendig å klassifisere materialet. Denne klassifisering gjøres ut fra flere kriterier. Disse vil bli utdypet i neste kapittel.

Klassifisering

Jeg skal her foreta en klassifisering av steinkorsene fra Vestlandet. Formålet er å gi en oversikt over korsenes hovedformer for å se om det danner seg mønstre i utformingen og å undersøke om de ulike formtrekkene har betydning når det gjelder kulturell påvirkning og datering. Klassifikasjonen er et analytisk redskap for den videre undersøkelsen av korsene i tid og rom. Det har tidligere ikke vært foretatt noen konsekvent analyse av formen på de store vestnorske korsene. Birkeli skiller riktignok ut tre typer: norsk-keltisk, norsk-anglik og Stavanger-Tjora-gruppen (Birkeli 1973: 239 ff.), men uten noen systematisk sammenligning av alle steinkorsene på bakgrunn av form.

Det finnes flere klassifikasjonskriterier. Hovedsakelig kan disse inndeles i formal klassifisering, basert på form, og funksjonell inndeling ut fra bruksområde (Dark 1995: 79). Jeg kommer i denne undersøkelsen til å legge vekt på formal klassifisering med utgangspunkt i likhet og ulikhet i form. Når begrepet type brukes i denne oppgaven, mener jeg gruppe med felles formtrekk. Hensikten er å etablere grupper for å undersøke om de har sammenheng med eventuelle geografiske og tidsmessige forskjeller og for å kunne sammenligne dem med materiale fra andre geografiske kontekster.

I utgangspunktet omfatter analysen alle steinkors i Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane. En gjennomgang av det tilgjengelige materialet viser at store deler av dette lar seg klassifisere, til sammen 30 steinkors. Det har imidlertid vist seg vanskelig å plassere noen, fordi det kun foreligger fragmenter av dem. Tegninger har imidlertid gjort det mulig å klassifisere noen dem, men kildeverdien varierer. Tegneren som besøkte Stavanger stift på 1600-tallet, ser ut til å ha vært mer interessert i å avbilde selve runeinnskriftene på korsene enn korsets form. Skonvig som reiste rundt i Bergen stift på 1600-tallet, var heller ingen dreven tegner, og tegningene er ikke proporsjonert (Moltke 1958: 140f.).

Videre er flere kors forsvunnet i dag. På grunn av sviktende dokumentasjon kan de derfor ikke trekkes inn i denne analysen.

Mitt studiemateriale utgjør reiste steinkors. De korsformede steinene skiller seg ut fra gravkors både i funksjon og med hensyn til høyde. Maksimum høyde for gravkors er ca. 0,7 m. Det gjelder både fullstendig høyde til dem som finnes i ulike magasiner og høyde over bakken for de som befinner seg i friluft. De som står i bakken kan ha en lengre fullstendig høyde, siden en viss del av korset må være festet i bakken slik at det ikke tipper over. Små kors krever likevel ikke så dypt feste, så den fullstendige høyden på disse korsene er nødvendigvis ikke mye større enn de man finner i magasinet.

Hovedkriteriet for klassifikasjonen er form, der også størrelse og proporsjoner inngår som sentrale element. Dekorative element, innskrifter og steinmaterialet er trekk som vil bli vurdert i forhold til de ulike formelementene. Birkeli har tidligere gjort rede for steinkorsene og gitt alle korsene et eget nummer i en katalog. De er imidlertid ikke klassifisert etter arkeologiske kriterier. Jeg refererer imidlertid til Birkelis katalog i parentes for kunne å jevnføre med hans resultater.

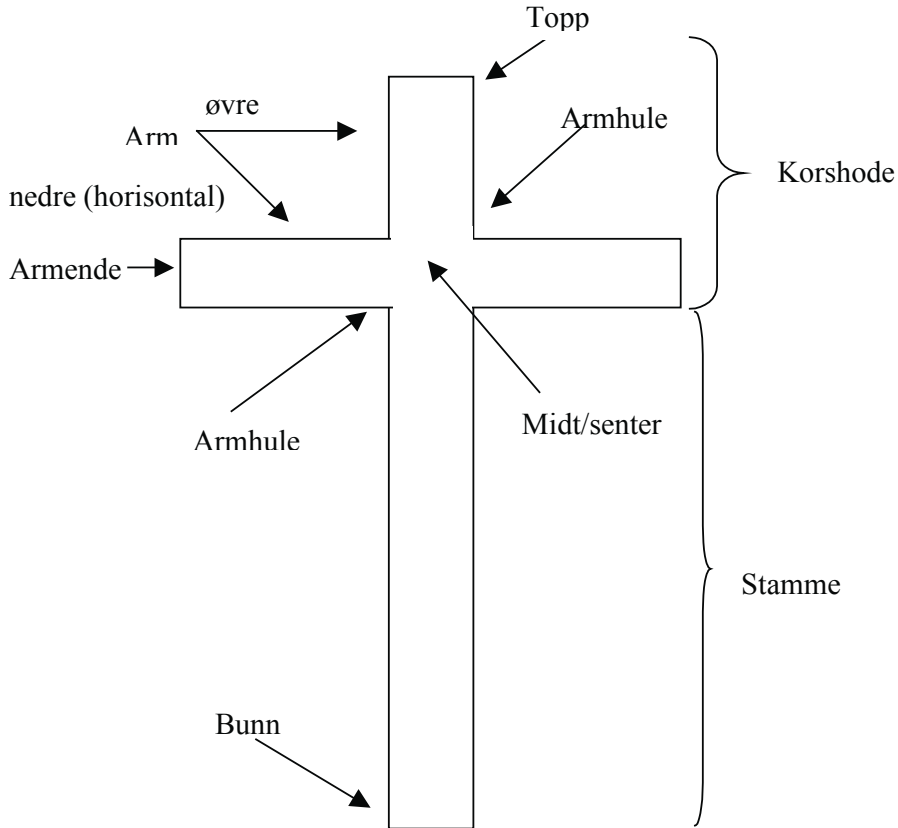
Form

Det rår i dag stor grad av konsensus med hensyn til begrepsapparatet for de ulike korselementene. Mine benevnelser tar utgangspunkt i inndelingen til Cramp i *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture* (1984a) og Harbisons *Irish High Crosses* (1992).

Et kors er bygd opp av to akser som krysser hverandre. Den horisontale aksene krysser den vertikale nær dens øvre ende. Korsets *stamme* utgjør delen nedenfor linjenes skjæringspunkt. *Hodet* består dermed av de resterende delene, som omfatter tre armer – to horisontale og en vertikal. *Armene* er den horisontale linjen, samt øvre del av den vertikale. Den øvre armen er egentlig en forlengelse av stammen. Når denne er skilt ut som del av hodet, er det fordi den ofte har et selvstendig formuttrykk i forhold til stammen. *Armene* benevnes henholdsvis nedre og øvre arm. Korsets *armhule* er krysningspunktet mellom armene, og armene og stammen. Det er særlig utformingen av hodet som danner grunnlag for inndeling i grupper eller typer (jf. fig. 2).

I denne undersøkelsen vil jeg i vektlegge korsets ytre *omriss* i forhold til de nevnte formelementer. Sentrale elementer for klassifikasjonen er særlig utformingen av korsarmene og stammen.

Den britiske arkeologen Rosemary Cramp har klassifisert britiske steinkors med utgangspunkt i korshodene, basert på armhulenes vinkler, samt utformingen av korsarmenes ender. Cramp har definert fem hovedtyper med tilhørende undergrupper og syv typer armer. Det norske korsmaterialet viser liten variasjon i utformingen av armene. Jeg kommer derfor ikke til å vektlegge dette formelementet slik Cramp gjør. Forholdet mellom øvre og nedre korsarm, samt nedre korsarm og stammen, er den viktigste forskjellen mellom korsene i mitt materiale. Cramp bruker benevnelser rettvisklet, v-formet, smal kurve, vid kurve og sirkel om armhulenes form (Cramp 1978:12). Jeg kommer i stor grad til å basere meg på hennes klassifikasjon, men vil også trekke inn form på stammen når det er systematiske forskjeller i utformingen av den.

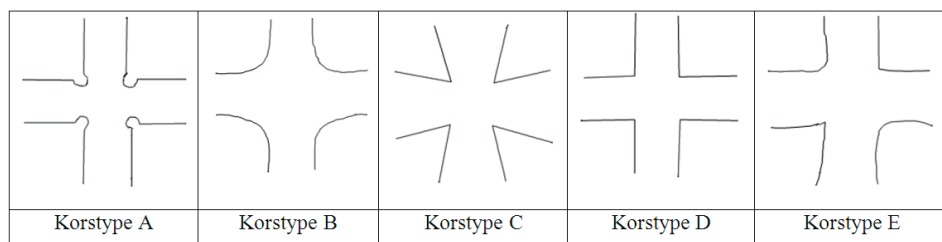
Figur 2. Steinkorsenes ulike formelementer.

Videre har jeg definert en egen gruppe for de steinkorsene som faller utenfor Cramps klassifikasjon. Det er kors med rette vinkler og runde overganger mellom armene og mellom armene og stammen.

Ut fra disse kriteriene har jeg skilt ut fem hovedformer, A–E (jf. fig. 3). Til sammen lot 29 steinkors seg klassifisere på bakgrunn av form. Det var ikke mulig å fastslå formen på det ene korset på Njærheim (K 2), da selve hodet mangler og fordi tegningen ikke var særlig informativ med hensyn til form.

A. Kors med halvsirkulære armhuler

Denne gruppen karakteriseres av utformingen av selve armhulene, som har en halvsirkulær utforming (jf. fig. 3). Sirklene kan ha ulik utforming og størrelse, men det norske materialet er forholdsvis homogent med hensyn til dette. Selve korsarmene er rette både horisontalt og vertikalt. Korsstammen utvider seg lett fra armene og nedover. Stammen får dermed en svakt trapesoid form. Av de 29 steinkorsene som

Figur 3. Prinsippskisse av de ulike korstypene, A–E.

har latt seg klassifisere på bakgrunn av form, tilhører fem kors gruppe A, nærmere bestemt K 12 (B 42), K 16 (B 24), K 20 (B 28) og K 30 (B 39) (Birkelis nummer i parentes, markert med B for Birkeli og tall). K 5 (B 10) tilhører sannsynligvis også denne gruppen, men bare et stort fragment er bevart, og det eksisterer ikke noen eldre dokumenter som belyser dets opprinnelige form. Schetelig mente imidlertid at det trolig dreide seg om et stort steinkors (Schetelig 1912: 110). Det er hugget en halvsirkulær vinkel på det som jeg velger å tolke som restene etter en armhule, og som altså er med på å sannsynliggjøre slutningen ovenfor.

Denne formen er også blitt kalt keltisk, etter hovedområdet for denne korsformen – Irland, Skottland og Wales. Jeg velger imidlertid å beholde Cramps nøytrale og beskrivende benevnelse med utgangspunkt i form og vil drøfte mulig opphavsted i neste stadium av analysen.

B. Kors med buet kurve mellom armene

Gruppe B er karakterisert av en kurvet linje mellom korsarmene og mellom korsarm og stammen (jf. fig. 5). Denne kurvede linjen mellom korsarmene og mellom korsarm og stamme danner en halvsirkel (jf. fig. 3). Stammen utvider seg med rette linjer nedover fra armene. I undersøkelsesmaterialet finnes det fem sikre steinkors, K 15 (B 19), K 19 (B 29), K 21 (B 30), K 23 (B 32) og K 25 (B 34) av denne typen, men trolig hører også K 26 (B 35) til denne korsgruppen. Fragmentet av korset (K 26), som blir oppbevart inne i Kinn kirke i dag, består av to armer, trolig øvre og nedre korsarm. Tegninger og fotografier av dette viser en buet kurve mellom korsarmene og fragmentet er derfor klassifisert som B-type.

Formen er også kjent som anglikansk. Kjerneområdet for denne korstypen er det tidlige kongedømmet Northumbria i England, hvor den finnes i sin reneste form.

C. Kors med V-formet armhule

Korsarmene utvider seg her svakt fra stammen og mot korsarmenes endepunkter (jf. fig. 3). De blir dermed noe bredere mot enden. Armenes linjer er rette. Dette resulterer i en V-formet armhule. I likhet med gruppe A og B utvider stammen seg svakt fra armene og nedover. I materialet har jeg identifisert syv steinkors med denne

Figur 4. Steinkorset i Loen (K 30). Tatt mot vest. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Figur 5. Steinkorset på Svanøy (K 25). Tatt mot vest. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Figur 6. Steinkorset på Tjora (K 7). Tatt mot sør. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

hovedformen. Disse er K 7 (B 12), K 8 (B 13), K 14 (B 18), K 24 (B 33), K 27 (B 36) og K 29 (B 38). Også i denne gruppen er det et korsfragment hvor bare to korsarmer er bevart, nærmere bestemt K 22. Funnomstendighetene tyder på at det er et kassert steinkors, det har sannsynligvis blitt ødelagt under tilvirkning. Vinkelen mellom korsarmene viser at dette korset tilhører denne korstypen.

Birkeli kaller denne korstypen i ett tilfelle for St. Georgskors, men bruker ellers ikke noen spesifikk benevnelse på denne korstypen.

D. Kors med tilnærmet rette vinkler i armhulene

Korsarmene er her rette, noe som medfører en rett vinkel i møtepunktet mellom korarmene og korsarm og stamme (jf. fig. 3). Innenfor gruppe D finnes det bare ett eksemplar, K 13 (B 17). Dette er bare bevart som et fragment. Det er uenighet om hvilken del av korset som er bevart. Birkeli mener at det er deler av stammen og den ene sidearmen som er igjen (Birkeli 1973: 158). Etter selv å ha tatt fragmentet nærmere i øyesyn, synes jeg det er like sannsynlig at det er deler av korshodet som er bevart. Det har videre vist seg at overgangen mellom korshodet og stammen er et svakt punkt, og korsene som har blitt skadet har ofte brist her. Jeg har ikke registrert noen ødelagte steinkors hvor bare arm og stamme er tilbake. Kors K 13 er derfor plassert innenfor denne kors kategorien. Selv om det strengt tatt ikke kan kalles en gruppe, velger jeg likevel å beholde den, siden Cramp opererer med samme formgruppe. Birkeli tar ikke derimot stilling til denne korstypen i sin undersøkelse. Kors med denne formen blir videre kalt latinsk eller gresk kors (se fig. 10), avhengig av proporsjonene.

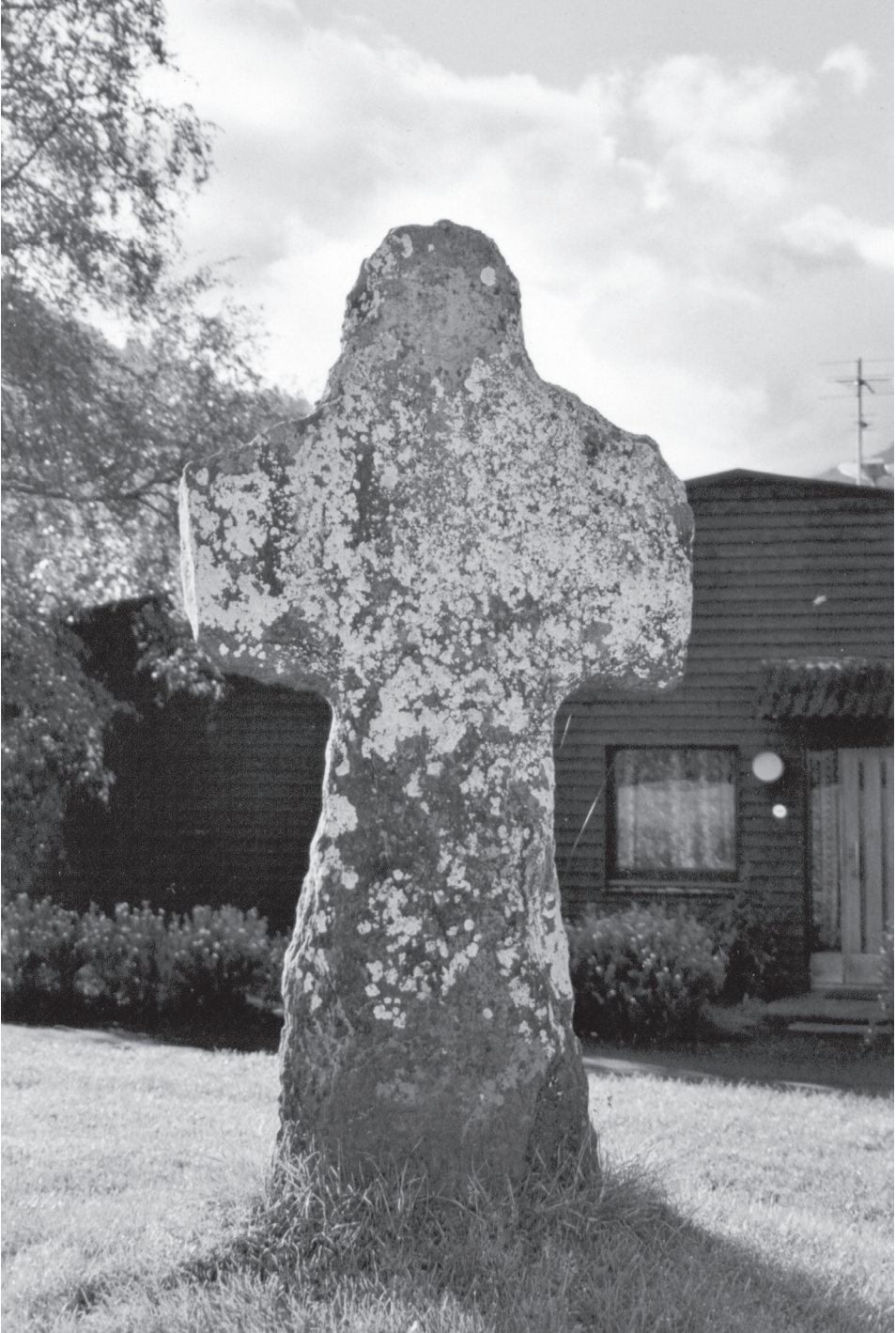
E. Kors med kombinerte former

Denne gruppen er mindre homogen og inneholder kombinasjoner av formtrekk. Den har ikke utpregede sirkulære linjer mellom verken armene eller stammen. At det er forholdsvis rette linjer, betyr likevel ikke nødvendigvis rette vinkler. Noen steinkors har både kurve og rette linjer kombinert i korsarmens form (jf. fig. 3 og fig. 7).

Innenfor denne gruppen er det større variasjon i utformingen av stammen på steinkorset. Den kan utvide seg svakt nedover fra armene eller den kan være lettere konveks. Noen steinkors deler flere likhetstrekk enn andre. Ti av steinkorsene tilhører gruppe E: K 1 (B 5), K 3 (B 8), K 4 (B 9), K 6 (B 12), K 9 (B 14), K 10 (B 16), K 11 (B 15), K 17 (B 26), K 18 (B 27) og K 28 (B 37). Noen av steinkorsene, K 3, K 10, K 18, er fragmenterte. Vinklingen på armhulene, gamle tegninger, sammenligning med øvrig korsmateriale og bergartbestemmelse tyder på at disse også tilhører denne korstypen.

Flere av steinkorsene i denne gruppen er tidligere blitt omtalt som primitive og enkle. Birkeli klassifiserte også noen av dem i en egen gruppe – Stavanger-Tjora-gruppen (Birkeli 1973: 245). Erling Skjalgson-korset er her ledeartefakt, med flere mer eller mindre lignende ”stilrene” kors. Noen kors er ”svært degenererte utgaver”

Figur 7. Steinkorset på Vangen, Voss (K 17). Tatt mot nordøst. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

av denne gruppen (Birkeli 1973: 246). Ifølge Birkeli er dette korset primitivt, men har samtidig ”fornemme linjer”, uten en eneste rett linje. Innrisset kors og v- spiss er videre et kjennetegn på denne gruppen. Til tross for at disse korsene deler visse likhetstrekk, mener jeg at det er såpass store forskjeller i selve formen at jeg har valgt plassere dem innenfor forskjellige kategorier. Videre har det ikke vært ønskelig å knytte betegnelsene på formene i denne analysen opp mot geografiske områder.

Størrelse og proporsjoner

Korsets høyde er avgjørende for den monumentale virkningen og hvordan det blir oppfattet visuelt. For å kunne sammenligne steinkors i friluft og steinkors i museumssamlinger, er det viktig at målene gir et bilde av den faktiske lengden. Eksakt lengde fra bunn til topp kan bare fastslås for de steinkorsene som er fjernet fra sitt opphavelige ståsted og som nå befinner seg i ulike samlinger og magasiner. Hvor dypt steinkors er gravd ned i jorden, er vanskelig å fastslå sikkert med mindre det utføres gravninger. Videre har det vist seg at stående kors kan ha sunket over tid (Birkeli 1973: 196; Fasteland 1974, Top. Ark. Bergen Museum).

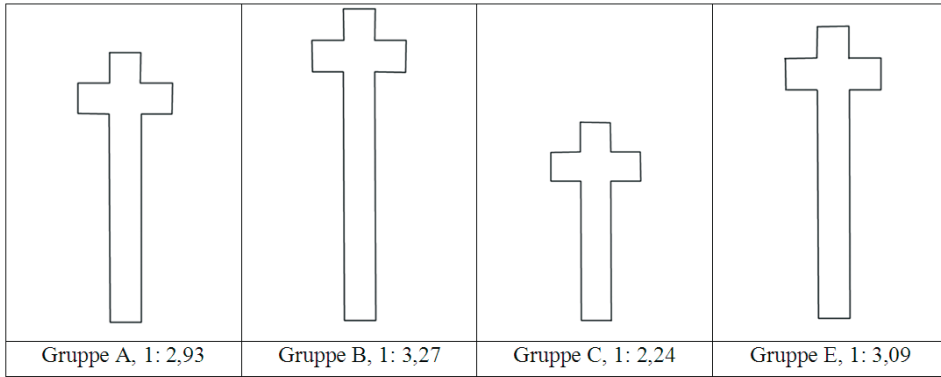
I ett tilfelle vet vi hvor dypt et steinkors stikker ned i jorden. Ut fra dette er det mulig å *estimere* den fullstendige høyden til stående steinkors. Det aktuelle steinkorset måler 2,65 meter over bakken og 1 meter under bakken, dvs. en fullstendig lengde på 3,65 meter. På bakgrunn av dette har jeg kommet frem til en formel for beregning av *estimert* total lengde: $y = x / 0,72$, hvor y er total lengde, mens x står for lengde over bakken. Hvis et kors er 4 meter over bakken, blir *predikert* lengde ifølge denne formelen ca. 5,7 meter.

Formelen tar imidlertid ikke hensyn til steinkorsets masse og dets betydning for hvor dypt det må stå. Et kraftig og robust steinkors må nødvendigvis stå dypere enn et lite og lettere. Korsets proporsjoner vil også ha betydning for hvor dypt det må stå. Er armene svært brede, må det være festet på en viss dybde for ikke å tippe over.

Til tross for disse usikkerhetsmomentene, velger jeg å benytte formelen for å finne den den estimerte lengden. Det er likevel lengden over bakken som er den viktigste, idet det var denne som var synlig og ble oppfattet i landskapet.

Jeg kommer til å benytte de mål som er oppgitt hos Birkeli, Fett og i arkivene til AmS i den videre beregningen av estimert høyde. I tillegg har jeg kontrollmålt noen av korsene for å se om det forekommer vesentlige forskjeller mellom oppgitt lengde og mine egne mål. Jeg kommer i de tilfeller det er aktuelt å bruke den største oppgitte lengde. Årsaken er at det ofte dreier seg om små avvik.

Videre vil jeg bruke mål oppgitt i antikvariske skrifter som utgangspunkt i beregningene når korset er så skadet at dagens mål ikke lar seg bestemme. Målene må her betraktes som omtrentlige, blant annet fordi Skonviks alenmål sannsynligvis bare har vært inndelt i kvarter og ikke også i tommer (Moltke 1958: 141). Jeg kommer i disse

Figur 8. Korsenes gjennomsnittsproporsjoner.

beregningene særlig til å benytte AM 370 fol. (Moltke 1956), AM 386 fol. (Moltke 1956), Bendix Christian de Fines beskrivelse av Stavanger Amt (1952) og mål oppgitt i Wilhelm Frimann Koren Christies artikkel om steinkors (Christie 1838).

I noen tilfeller er steinkorset så skadet at den ovennevnte formelen ikke lar seg benytte. I disse tilfellene må lengden forsøkes tilnærmet gjennom en beregning ut fra proporsjonene. Forholdet armbredde og lengde er her sentralt. Armbredde måles horisontalt tvers over begge armene. I en beregning jeg har foretatt, viser det at det gjennomsnittlig er et 1: 3,06 forhold mellom armbredde og lengde, med et standardavvik på 0,99. Dette forholdet tar imidlertid ikke hensyn de ulike formene og eventuell variasjon mellom disse, noe som nettopp er en vesentlig hensikt med klassifikasjonen. Jeg har derfor beregnet gjennomsnittsproporsjonene til de ulike typene. Hos A er forholdet 1: 2,93, for B er det 1: 3,27, for C 1: 2,24 og for E 1: 3,09 (jf. fig. 8).

Standardavvikene er da henholdsvis 0,54, 0,83, 0,38 og 0,73. Det finnes også forskjeller med hensyn til proporsjoner på de ulike korstypene på De britiske øyene. Hos engelske kors, tilsvarende type B i det norske materialet, er korshodet forholdsvis lite i forhold til resten av monumentet. Øvre (vertikale) arm er kort i motsetning til de keltiske korsene, lignende korstype A, hvor denne er lengre i og med at den horisontale armen er plassert mot midten på korset (Calvert 1978: 59). For D var det ikke mulig å foreta en proporsjonsberegning, siden korset som tilhører denne typen bare har oppgitt armbredde. Hos D vil derfor den estimerte lengden bli beregnet på bakgrunn av gjennomsnittet av alle korsene. I noen tilfeller mangler den ene horisontale armen på korset. Beregningen av armlengde har da tatt utgangspunkt i den resterende horisontale armen, og jeg har doblet lengden, samt lagt til bredden nederst på øverste korsarm. Jeg får da en estimert armbredde som lar seg bruke i den videre beregningen. De andre korsene vil altså bli beregnet på bakgrunn av typens gjennomsnittsproporsjon.

Form	Lengde									Sum
	1- 1,5	1,5- 2	2- 2,5	2,5- 3	3- 3,5	3,5- 4	4- 4,5	4,5- 5	5-	
A				1	1	2				4
B				2		1	1		1	5
C		3	1	2					1	7
D			1							1
E			3	4	1	2				10
Sum	0	3	5	9	2	5	1	0	2	27

Tabell 1. Lengde i forhold til form (N = 27).

Totalt har 27 steinkors latt seg klassifisere med hensyn til lengde og form. For ett steinkors kunne lengden fastslås, men ikke form (K 2). K 2 var opprinnelig 9 fot lang (Moltke 1956: 212), dvs. 2,82 m, noe som skulle tilsi at den totale lengden er 3,97 m. Mens hos to steinkors, K 5 og K 22, lot formen seg bestemme, men ikke lengden. Av tabellen synes det klart at de fleste korsene, i alt 21 stykker, har en lengde på mellom 2 og 4 meter (jf. tab. 1).

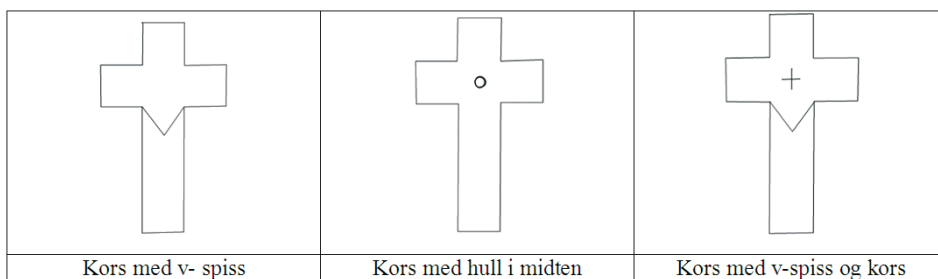
Gruppe A varierer i høyde fra 2,5 til 4 meter, med flest eksemplarer mellom 3 og 4 meter. Innenfor gruppe B er det større variasjon, med lengder mellom 2,5 og 5 meter. C-gruppen består av kors mellom 1,5 og 3 meter, men høyere kors forekommer også. D er som nevnt bare representert med ett eksemplar og det tilhører kategorien 2- 2,5 meter. E er den største gruppen med steinkors, og disse varierer fra 2 til 4 meter. Størstedelen er likevel forholdsvis små, mindre enn 3 meter.

De lengste korsene finnes innen gruppene B og C, som hver har ett eksemplar. Videre utgjør A og B generelt de lengste steinkorsene. E har også ett høyt steinkors, men her er lengden, som tidligere nevnt, mer spredt.

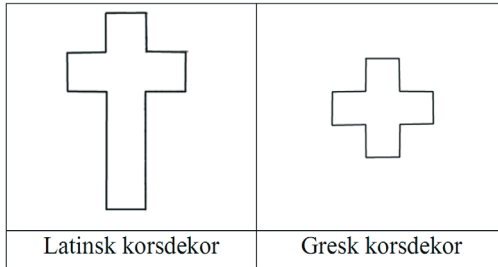
Dekor

Dekor vil i denne undersøkelsen forstås som bearbeidelse av overflaten på steinkorset i form av innrissing, perforering eller hogging i relieff. Alle former for dekor er lokalisert til midten på korshodet eller i tilknytning til dette.

En spesiell dekorativ utforming på steinkorsene kan være to uthuggede linjer som skråner mot midten i en v- formet spiss. Disse er plassert mellom de horisontale armenes nedre avslutning. Denne dekoren er noen ganger risset inn, men oftest fremstår det i relieff (jf. fig. 9) I sistnevnte tilfelle er dermed korsets hode noe tykkere enn stammen.

Figur 9. Prinsippskisse av de ulike dekorelementer.

Figur 10. Latinsk og gresk korsdekor.

Videre er noen steinkors utstyrt med sirkulære, gjennomgående hull av ulike størrelse midt i korshodet (jf. fig. 9).

Noen steinkors har dessuten risset inn kors eller kors er hugget i relieff. Disse kan være utformet som såkalte latinske (*crux immissa*, *crux capitata*) eller greske (*crux immissa quadrata*) kors (Fig. 10).

På det latinske korset, som er det mest benyttede innefor kirkekunsten, er den horisontale korsarmen plassert på den vertikale armens øvre ende. Det greske korset er likearmet, og den horisontale arm krysser midt på den vertikale.

Ulike dekorelementer er dessuten kombinert på ett og samme steinkors. Disse har både V-spiss og innrisset kors som en del av den bearbejdede overflaten (jf. fig. 9).

Dekor	Form					Totalt
	A	B	C	D	E	
V-spiss			1		1	2
Hull i midten	2	4			1	7
Kors		1				1
V-spiss & kors			1		2	3

Tabell 2. Ulike dekorelement fordelt på formtypene (N = 13).

I gruppe B forekommer ett eksemplar med kors. Ellers finnes ikke denne form dekor representert på de andre formgruppene.

Dekor i form av hull i midten er representert innenfor gruppene A (2), B(4) og E (1).

Innskrifter

Runer er de eneste former for innskrift på de norske steinkorsene og forekommer på fire steinkors, hvor tre er klassifiserte på bakgrunn av form. På De britiske øyene er det derimot også påvist greske og latinske innskrifter. I tillegg finnes det beretninger om et steinkors med innskrift som i dag er forsvunnet (K 46, Tangerhaug). Innskrifter forekommer på kors av type A, B og E.

Av totalt 30 steinkors har 14 steinkors dekor. Ett av disse korsene, K 2, lar seg ikke klassifisere med hensyn til form, men dette korset hadde et hull i midten. Resultatene av klassifiseringen er presentert i tabellen ovenfor (tab. 2).

V-spiss og kors, samt kombinasjonen av disse, finnes på kors av type C og E.

Tilhugging

Irene Baug har i sin hovedfagsoppgave om steinbruddene i Hyllestad undersøkt de teknologiske aspektene ved produksjonen her. Funn av et steinkorsfragment tyder på at korsene kan ha blitt ferdighugget i her (Baug 2002: 68-69). Vi vet imidlertid ikke noe om fremstillingsprosessen for de norske korsene, men graden av tilhugging kan i seg selv gi viktig informasjon. Hvorvidt et steinkors er grovt eller fint tilhugget kan ha betydning for hva som var viktig for mottakeren; selve korsformen eller utformingen av denne og hvem som kan ha ”bestilt” korset.

Jeg har derfor sett nærmere på tilhuggingen og kategorisert den i to kategorier – fin og grov. Med fin tilhugging mener jeg at linjene er forholdsvis jevne med regelmessig omriss og jevn overflate. Den andre kategorien har mer uregelmessige konturer og overflate, og fremstår som grovt tilvirket. Dette er svært vide kategorier som åpner for en del variasjon. En finere nyansering utydeliggjør mønsteret.

Totalt har 29 steinkors latt seg klassifisere på bakgrunn av tilhugging. Ett steinkors er utelatt siden formen ikke lot seg bestemme.

Type	Tilhugging		
	Grov	Fin	Sum
A	2	3	5
B		6	6
C	2	5	7
D	1		1
E	9	1	10
Sum	14	15	29

Tabell 3. Tilhugging av korset i forhold til form (N = 29).

Tabellen viser en jevn fordeling av korstypene i forhold til de to hovedkategoriene når den gjelder gruppe A og C. Gruppe E fremtrer generelt som grove. Gruppe B er derimot karakterisert som fint tilvirket. Det ene D- korset er grovt. Det samme er de fleste E- korsene, bare ett av disse korsene tilhører ”fint” tilvirkede kors.

Steinsorten kan ha betydning for selve utformingen av korset, fordi visse bergarter nemlig er lettere å forme enn andre (Cramp 1984a: 13). Det er derfor naturlig også å undersøke dette aspektet.

Bergart

Det kreves en skifrig bergart for å fremstille kors, i motsetning til bautaer hvor bergarter med mer strenglig struktur foretrekkes (Kolderup 1961, Top. Ark ved Bergen Museum). En bergart som utpeker seg i korsmaterialet, er granatglimmerskifer. Av totalt 30 steinkors er 14 identifisert tilhørende denne bergarten. Resten er produsert av andre steinsorter som øyengneiss eller fyllitt. Det har imidlertid ikke vært mulig å identifisere en tilsvarende samling av steinsorter innenfor denne kategorien, og de er derfor samlet under ett.

Karakteristisk for granatglimmerskifer er den lyse glimmerskiferen som er ispedd røde eller brunrøde, hovedsaklig runde, granater. Denne steinsorten kjennes fra flere brudd og har lokale variasjoner; i Hyllestad, Setså, Brønnøy, Selbu, Murusjøen og Tolstad (Carelli & Kresten 1997: 116). For å fastslå sikkert hvilke brudd korsene stammer fra, kreves det en analyse av slipeprøve. I praksis vil dette for steinkorsenes vedkommende være umulig, da det ville krevd at man tok ut prøvestykker av korset. Visuell observasjon er imidlertid en tilstrekkelig metode for å fastsette bergarten fra Hyllestad. Det er bare i Hyllestad at bestanddelene granat, muskovit, staurolit og kyanit forekommer sammen, og kyanitten og de karakteristiske granatene lar seg identifisere med det blotte øye.

Bare to av bruddstedene er arkeologisk undersøkt. Bruddet i Hyllestad kan spores arkeologisk tilbake til merovingertid/ tidlig vikingtid (Baug 2002:59). Produksjonen ved Selbu nevnes i skriftlige kilder først tidlig på 1600-tallet, men kan først dokumenteres arkeologisk gjennom datering av hustufter i tilknytning til steinbruddene på 1700-tallet (Alsvik et al. 1981: 12, 71). Setså og Tolstad er ikke arkeologisk undersøkt, men er nevnt i skriftlige kilder fra 1400-tallet. Dateringen av Murusjøen og Brønnøy er usikker. Nærmest i tid med steinkorsenes foreløpige dateringer er dermed Hyllestad. Bruddene her er både tidsmessig og geografisk de mest aktuelle. Det er også funnet deler av et steinkors i en avfallshaug i Hyllestad. Samlet utpeker dermed Hyllestad seg som produksjonssted for steinkorsene av granatglimmerskifer.

Tabell 4, viser fordelingen av de ulike bergartene fordelt på form.

	A	B	C	D	E	Sum
Granatglimmerskifer	2	6	5		1	14
Andre bergarter	3		2	1	9	15
Sum	5	6	7	1	10	

Tabell 4. Bergart i forhold til formtyper (N = 29).

Hovedtyngden av steinkors produsert av granatglimmerskifer, fordeler seg på type B og C med henholdsvis 6 og 5 eksemplarer. Alle B-korsene er av granatglimmerskifer. Gruppe A har 2 steinkors av denne bergarten, mens det bare finnes ett blant type E. Dette tilsvarer i hovedsak de som er fint tilvirket.

Stein produsert av andre bergarter har flest eksemplarer i gruppe E. Ellers finnes det 3 steinkors i gruppe A, mens det finnes henholdsvis 2 og 1 steinkors av C og D form. Ingen B-steinkors tilhører følgelig denne kategorien, mens ett steinkors som ikke har latt seg klassifisere med hensyn til form, er produsert av andre uspesifiserte bergarter.

Mønstre i materialet?

Denne analysen omfatter således fem klassifiseringskategorier ut fra likheter og forskjeller i form, i motsetning til Birkelis tre kategorier. Mens min klassifikasjon har tatt utgangspunkt i alle steinkorsene i materialet, har Birkeli foretatt et utvalg og særlig sett på de korsene som han mener skiller seg ut. Hans klassifisering omfatter i alt 13-14 steinkors, hvorav tre tilhører det han benevner den norsk-keltiske gruppe, fire, muligens fem, den såkalte norsk-angelske gruppe og seks eksemplarer av det han omtaler som Stavanger-Tjora-gruppen (Birkeli 1973: 239 ff.). Birkeli har i tillegg inkludert noen bautasteiner med innrissede kors, i den norsk-keltiske korsgruppen.

Jeg har dessuten trukket inn flere variabler enn Birkeli, som lengde, tilhugging og bergart. Birkeli har ikke vurdert disse variablene opp mot selve formen i sin undersøkelse. Han nevner riktignok at steinemnet kan ha vært vanskelig å bearbeide og dermed vært en årsak til visse deformasjoner (Birkeli 1973: 239). Han hevder også at formen kan være resultat av manglende inspirasjon (Birkeli 1973: 246), men berører ellers ikke selve tilhuggingen i sin analyse. Birkeli behandler heller ikke dekor i forhold til formen, med unntak av Stavanger-Tjora-gruppen. Hull i midten regnes ikke som et dekorativt element av Birkeli. Det er altså vesentlige forskjeller mellom Birkelis måte å vurdere materialet og min egen klassifikasjon. Jeg vil derfor se resultatene fra den foregående klassifikasjonen i forhold til Birkelis gjennomgang.

I materialet plasserte jeg fem steinkors til korstype A, i motsetning til Birkelis tre. Disse korsene var mellom 2,5 til 4 meter, men med en liten overvekt på 3,5 til 4 meter. For ett av disse steinkorsene var det ikke mulig å fastslå lengden. To steinkors hadde hull i midten og ett kors hadde innskrift. Med hensyn til tilhugging ble tre kors vurdert som "fint tilhugget" mens to er plassert innenfor kategorien "grov tilvirkning". Samme tallfordeling er det innenfor bergartbestemmelse, med henholdsvis to kors av granatglimmerskifer og tre av andre bergarter.

Jeg har gruppert seks steinkors innenfor type B, i motsetning til fire-fem hos Birkeli. Generelt sett har denne korsformen de høyeste korsene med tre steinkors som er høyere enn 3,5 meter. De minste befinner seg i kategorien 2,5-3 meter. Også her var det umulig å fastslå lengden på ett av steinkorsene. Fire av korsene har hull i midten og ett har korsdekor. Også her finnes det ett steinkors med innskrift. Alle steinkorsene er fint tilhugget, og alle er produsert av granatglimmerskifer.

Syv steinkors er klassifisert som type C. Lengden varierer mye, hovedvekten er likevel innenfor 1,5 – 3 meter, og med ett større enn 5 meter. To dekokategorier er representert her: ett med v-spiss og ett med kombinert v-spiss og korsdekor. Det er ikke innskrifter på C-korsene. Med hensyn til tilhugging er to steinkors gruppert som "grove", fem som "fine". Tallfordelingen var også lik for bergart med to tilhørende andre bergarter og fem granatglimmerskifer.

Gruppe D er bare representert med ett grovt tilhugget kors, i kategorien 2- 2,5 meter og uten dekor og innskrift. Det er produsert av såkalte andre bergarter.

Den største korsgruppen er E-korsene med ti eksemplarer, alle mellom 2 og 4 meter høye. Fire steinkors har bearbeidet overflate. Ett steinkors har v-spiss, ett har hull i midten og to steinkors har både v- spiss og korsdekor. Ett steinkors har innskrift. De fleste av disse korsene er grovt tilhugget, bare ett er fint tilhugget. Samme fordeling gjelder bergart. Ett steinkors er produsert av granatglimmerskifer, resten av andre bergarter.

Mest iøynefallende her er forbindelsen mellom bergart og selve utformingen av korsene i materialet. Det er en klar overensstemmelse mellom disse kategoriene. Steinkorsene som tilhører kategorien ”fin” er alle produsert av granatglimmerskifer, mens ”grove” er produsert av andre bergarter. Klarest er dette innenfor type B hvor alle korsene er produsert av granatglimmerskifer og fint tilhugget. Ellers er, foruten hos D, begge bergartkategoriene representert innen de ulike korstypene.

Datering

Dateringen av steinkorsene er et nødvendig fundament for den videre analysen. Er de reist før eller i selve brytningstiden, eller i kirkens konsolideringsfase etter den offisielle kristningen? I forsøket på å datere korsene, kommer jeg til å trekke inn flere variabler, bl.a. innskrifter, form, dekor og bruddsted. Steinkorsenes kontekst, både den fysiske og den historiske, vil også bli trukket inn i diskusjonen. Før jeg selv går videre med dette spørsmålet, vil jeg presentere en oversikt over hva den tidligere forskningen har kommet frem til med hensyn til datering og vurdere grunnlaget dette bygger på.

Tidligere dateringsforslag

Generelt sett synes tidligere forskere å datere steinkorsene til 900-tallet. Tidsrammen trekkes likevel både opp og ned i tid alt etter hvilke kriterier som legges til grunn.

Christie tidfestet korsene til tidsrommet mellom ca. 900 og 1300- og 1400-tallet (Christie 1838: 179), m.a.o. en svært vid dateringsramme. Hans konklusjon var basert på forekomst av runeinnskrifter, historiske kjente personers tilknytning til steinkorsene, innskriftenes innhold og det faktum at steinene representerte et kristent symbol.

Shetelig (1925) behandlet ikke de norske korsene eksplisitt, men hevdet at de må være reist etter koloniseringen av De britiske øyene, uten å spesifisere dette tidspunktet nærmere.

Fridtjov Birkeli omtaler i sin avhandling hvert enkelt kors og foreslår en datering på bakgrunn av eventuelle forekomster av runer, form, sagaopplysninger, arkeologisk kontekst og analogi med andre steinkors både i Norge og på De britiske øyene. Noen av dateringsforslag er mer konkrete enn andre, men i enkelte tilfeller finner han ingen holdepunkter for datering (Birkeli 1973: 141, 166, 178, 195, 199). Generelt sett antyder han en dateringsramme for steinkorsene fra overgangstiden mellom misjonstiden og organiseringen av kirken i Norge (Birkeli 1973: 222), en periode

som han tidfester fra midten av 900-tallet til begynnelsen av 1000-tallet. De tre korstypene han opererer med, blir ikke eksplisitt datert som grupper. Han antyder likevel en datering til begynnelsen av 1000-tallet for den norsk-angliskegruppen og Stavanger-Tjora-gruppen (Birkeli 1973: 242 ff.). Siden Birkelis norsk-keltiske kors verken har runer eller dekor, finner han det vanskelig å datere dem. Han henviser derfor her til den mer generelle dateringen av steinkorsene fra midten av 900-tallet til begynnelsen av 1000-tallet.

I to nyere arbeider av Per Hernæs og Ingrid Fuglestedt antydes det en tidligere datering av et av steinkorsene fra Jæren enn det Birkeli foreslo. De benytter seg av funnkonteksten korset inngår i, og argumenterer for at selve motsetningen som gravhaug og kors representerer, kan kobles til brytningstiden mellom 750 og 900 (Fuglestedt og Hernæs 1996: 52). Noen nærmere begrunnelse for dateringsangivelsen er imidlertid ikke gitt.

Fuglestedt viderefører resonnementet når hun foretar en todeling av korsmaterialet ut fra funnkontekst: steinkors langs kysten uten umiddelbar tilknytning til andre fornminner, og steinkors som er reist på gravhauger, såkalte krosshauger. Første gruppe kors mener hun løselig bør dateres til tiden mellom 750 og 950–1000 siden kristne symboler, funnet i graver, kan ha vært anvendt i dette området så tidlig (Fuglestedt 1997: 52). Den andre gruppen plasserer hun derimot noe vagt til tiden etter den offisielle kristningen. Dette begrunner hun med at brytningstiden ikke tålte en slik direkte sammenstilling av hedensk grav og steinkors (Fuglestedt 1997: 52). Her utvider hun altså tidsrammen opp i tid. Disse to arbeidene har likevel ikke utgangspunkt i en analyse av selve steinkorsene i større bredde, og dateringene blir heller ikke særskilt presist begrunnet ut fra etterprøvbare kriterier.

Samlet vurdert er det bare Birkeli som har forsøkt å foreta en mer presis datering av steinkorsene. Analysen av selve korsene som fysiske objekter kommer noen ganger i bakgrunnen i hans undersøkelse av selve kristningsprosessen på et bredere grunnlag. En arkeologisk tilnærming til det norske korsmaterialet ut fra klarere metodiske dateringsprinsipper har alt i alt vært lite fremtredene så langt. Dette forholdet danner utgangspunkt for min egen analyse.

Metodisk tilnærming

I forsøket på å datere steinkorsene vil jeg benytte flere tilnærminger, men rette særlig fokus på formvariasjoner og kors med innskrifter. Resultatet av disse tilnærmingene vil likevel stort sett være begrenset til *terminus ante quem*-dateringer, dvs. en tidfesting før det daterte objekt og *terminus post quem*-dateringer, dvs. tidfesting til etter det daterte objekt. Dette blir rammedateringer som gir holdepunkt for en relativ datering av når korsene kan være tilvirket og reist.

Hovedvekten i dette kapitlet kommer til å ligge på å datere korsgruppene, klassifisert som A- E.

Form og dekor – datering ved hjelp av analogier

Et studium av formlikhet og formavvik utgjør et viktig moment for datering. Klassifiseringen av de norske korsenes form hadde blant annet som hensikt å gjøre dem sammenlignbare med det store korsmaterialet fra De britiske øyene. Materialet fra de britiske øyene har vært gjenstand for grundige analyser, der blant annet kronologi har spilt en sentral rolle. Videre har arkeologiske undersøkelser her hjemme vist at det insulære området har vært et hovedmål for aktiviteter med utspring fra Vestlandet i vikingtiden (Geber 1991: 138). Her utpeker Sogn og Fjordane og Rogaland seg både regionalt og nasjonalt med sine mange insulære funn. Materialet viser dessuten at Rogaland og Sogn har hatt en særlig interesse for det irske området (Wamers 1998: 56ff.). Det er derfor neppe tilfeldig at disse to fylkene har den største andelen steinkors i Norge. Det vil derfor være naturlig nok en gang å sammenligne det norske korsmaterialet med materiale fra De britiske øyene, men denne gangen ut fra en samlet klassifisering av det vestnorske materialet.

Dateringskriterier

Korsmaterialet på De britiske øyene kan grovt inndeles i to tradisjoner: den keltiske og den engelske. Resonnementet bak dateringene varierer for de ulike typene, men noen felles kriterier finnes likevel. Det gjelder for det første innskrifter. Særlig sentralt står innskrifter som refererer til tilhuggingen og korsets opprinnelige plassering, innskrifter som refererer til historisk kjente personer eller innskrifter som kan dateres paleografisk (Cramp 1991: xlvii).

For det andre benyttes konteksten korsene inngår i som et dateringsholdepunkt, hvor man knytter korset til daterbare strukturer i umiddelbar nærhet. I noen tilfeller er det også funnet steinkors under arkeologiske utgravninger, hvor de inngår i sikker stratigrafisk kontekst. Videre er korsene blitt studert opp mot den historiske bakgrunnen de inngikk i. Målet er da å se om historiske hendelser kan relateres til forandringer i stilen på korsene, med sikte på å gi stilen en mer presis tidsramme. Endelig spiller typologi og stil en viktig rolle koblet til relativ kronologi. De insulære steinkorsene er rikere dekorert og ofte med daterbare stilelementer, for eksempel vinranker, dyreskikkelser eller bibelske scener og motiver. For de keltiske korsene spiller også analogier med samtidige metallarbeider og manuskripter en viktig rolle.

Generelt sett kan dateringene av disse korsene karakteriseres som relativ, og det er relativt sjelden at man kommer frem til en absolutt datering. Unntaket er de tilfellene hvor det finnes innskrifter som kan knyttes til historiske personer eller hendelser. Dateringene blir da tilnærmet absolutt. Mangel på sikre dateringsmetoder medfører også at det knytter seg usikkerhet til selve dateringene, og derfor også diskusjon. Steinkorsene er intet unntak her.

Keltiske kors

Benevnelsen keltiske kors har utspring i deres geografiske utbredelse. De er nemlig i hovedsak knyttet til kelternes siste kolonisasjoner i Irland og Skottland. Hovedkarakteristika for den keltiske korstradisjonen er den sirkulære utformingen av armhulene og ringen som forbinder armene. Korset er utformet slik at armene bryter ringen. Av denne grunn blir det kalt ringkors. Det er imidlertid ikke alle keltiske kors som har ring. Det finnes kors som bare har den sirkulære utformingen av armhulene. Overflaten på disse korsene er videre ofte rikt figurativt og nonfigurativt ornamentert. Kjerneområdet for korsene er Irland, men også Skottland, Isle of Man og Wales har store forekomster av keltiske kors.

Det har vært mye diskusjon knyttet til dateringen av disse korsene, særlig de eldste. Mens noen vil plassere den såkalte Ahenny-gruppen til midten av 700-tallet (Henry 1965: 139), vil andre plassere denne til tidlig på 800-tallet (Stevenson 1956: 92; Calvert 1978: 282; Harbison 1999: 166 ff.). Flertallet av de irske korsene er likevel datert til 800-tallet og første halvdel av 900-tallet (Henry 1964: 60), mens noen strekker seg helt inn på 1100-tallet (Henry 1964: 60; Richardson & Scarry 1990: 11; Harbison 1999: 307 ff.).

I Wales varer korstradisjonen fra om lag 800 til ca. 1000 (Nash-Williams 1950: 27ff.), mens i Cornwall strekker den seg fra 800-tallet til inn på 1200-tallet (Seaborne 1999: 38). Flere av korsene fra Iona, Skottland er bare løst datert: St. John's-, St. Martin's- og St. Oran's- korsene er trolig fra andre halvdel av 700-tallet, mens St. Matthew's korset er datert til sent 800- eller tidlig 900-tall (Seaborne 1999: 47; Fisher 2001: 15f.). Isle of Man er mest kjent for sine såkalte *slabs* med kors hogd i relieff. Det finnes dessuten noen eksempler på frittstående steinkors. Philip Moore Callow Kermode delte i 1907 de manske korsene¹ i to faser: før-skandinavisk og skandinavisk. Førstnevnte ble definert som kors hvor skandinavisk kunst og utførelse var fraværende (Kermode 1994: 6). Dateringen av disse strekker seg helt ned til 500-tallet, og omfatter også tidlige kristne bautaer (ibid 1994: 15). Shetelig var imidlertid den første som utarbeidet en typologisk og kronologisk rekke for de såkalte skandinaviske steinene. De eldste korsene er her datert på stilistisk grunnlag til tiden fra 930, mens de yngste korsene er datert til ca. midten av 1000-tallet (Shetelig 1925: 19). De keltiske korsene har altså en dateringsramme fra slutten av 700-tallet, eventuelt tidlig på 800-tallet, til ca. 1200.

Jevnfører vi de keltiske korsene og de dateringsrammene som foreligger på insulært område, med korsene i Norge, er kors tilhørende gruppe A, kors med halvsirkulære armhuler, den som kommer nærmest. Selv om omrisset er noenlunde likt, er overflatebehandlingen og graden av dekor svært ulik. De norske korsene mangler

1) Kermodes korsbenevnelse omfatter hovedsakelig såkalte "cross-slabs". Dette er det man her vil kalle en bauta, ofte rektangulær i formen, med et kors risset inn eller hugget i relieff på bredflaten. Smalsidene er sjelden dekorert, men det finnes ofte innskrifter her. Noen har dog korsformet utforming, altså frittstående kors.

dessuten ringen som forbinder armene. De keltiske korsene kan likevel gi en *indikasjon* på dateringsrammen av norske kors med tilsvarende form, siden det er åpenbart at formlikheten ikke er tilfeldig og at korshuggeren må ha hentet sine forbilder i vest. Det gir kors av type A en bakre dateringsramme til tidligst slutten på 700-tallet. De norske korsene må altså være yngre enn de eldste keltiske korsene, og kan ha blitt produsert helt inn på 1200-tallet.

I tillegg til de keltiske korsene finnes det også enklere og til dels grove steinkors på keltisk område. De har ikke den halvsirkulære armhulen og ringen som forbinder armene, som er så karakteristisk for de keltiske korsene. Flere av disse antas å være gamle, og er i Irland knyttet til tidlige klosterlokaliteter og pilegrimssteder (Henry 1985(†): 26ff.; Harbison 1999: 26), for eksempel på Skellig Michael (Henry 1985(†): 198) og på St. Buonia's well (Henry 1985(†): Plate XXXV). Noen av disse steinkorsene er løst datert til 600- eller muligens 700-tallet (Henry 1985(†): 190). Andre regnes som yngre, uten at dette er spesifisert nærmere.

Korstypen som ligger nærmest opp til disse korsene i det norske materialet, er gruppe E. Dateringen av de irske korsene er likevel svært grov, og gir ingen gode dateringsholdepunkter utover at korsene kan være forholdsvis tidlige.

Samlet gir dette en vid dateringsramme for A- og E- korsene. For A- korsene blir dateringen fra slutten av 700-tallet eller tidlig 800-tall og frem til ca. 1200. For E- korsene kan muligens dateringsrammen trekkes noe lenger tilbake i tid, allerede til 600- og 700-tallet.

Kors på engelsk område

Korssituasjonen i England, som her omfatter de tidligere angelsaksiske kongedømmene, Northumbria, Mercia, East Anglia, Essex, Kent, Sussex og Wessex, er mer kompleks. Det finnes stilrene korstyper, men også kors hvor ulike stilelementer er kombinert. Jeg skal i det følgende se nærmere på fire korstyper som finnes representert i dette området: engelske, "norrøne", v-formede og rettvinklede kors.

Det engelske korset har sin benevnelse etter de som sannsynligvis utformet dem, nemlig angelsaksere. Korset karakteriseres av utformingen av armhulene; det er en kurvet linje mellom korsarmene, og mellom korsarm og stamme. Korshodet står dermed "fritt", i motsetning til det keltiske som ofte er forbundet til stammen av en ring. Også disse korsene er ofte rikt ornamentert. Kjerneområdet er Northumbria i Nord-England.

De eldste korsene innenfor denne tradisjonen er datert til 700-tallet (Cramp 1978: 4ff.; Lang 1988: 9), med de såkalte Ruthwell-korset og Bewcastle-korset som kronologisk utgangspunkt.² Sluttpunkt settes ved introduksjonen av den såkalte romanske stilarten rundt midten av 1000-tallet (Fleming et al. 1991: 368).

2) Ruthwell-korset ble ødelagt på 1600-tallet etter vedtak i "General Assembly of the Church of Scotland" i 1642 (Meyvaert 1992: 97), men satt sammen igjen på 1800-tallet.

Tilsvarende formtype i det norske materialet er type B, kors med buede kurver mellom armene. Også her er det selve det ytre omrisset som gir grunn til å trekke paralleller. Det finnes ikke tilsvarende motstykker med hensyn til dekor i det norske korsmaterialet. Det gir likevel grunnlag for en vag bakre dateringshorisont til tidligst 700-tall, og en dateringsramme fra om lag 700 til midten av 1000-tallet. Selv om de sluttet å fremstille denne type kors i England på 1000-tallet, utelukker det likevel ikke at de norske korsene kan ha blitt reist på et senere tidspunkt, siden steinkorsene fortsatt stod og var synlige, og dermed kan ha vært en inspirasjonskilde.

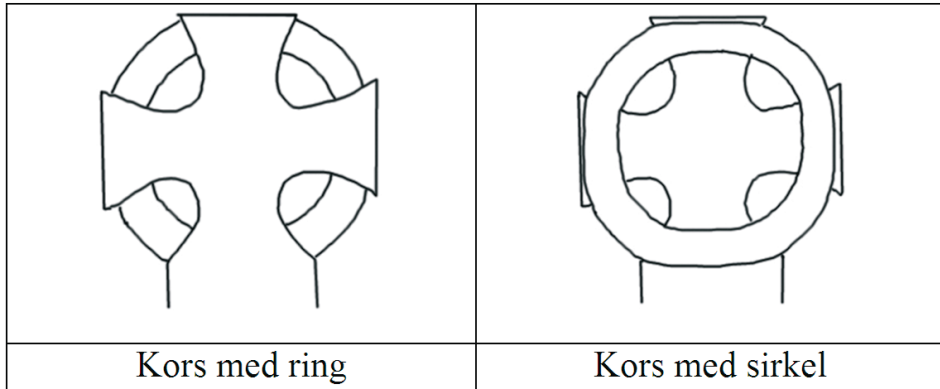
I tillegg til de engelske korsene finnes det en norrøn korstradisjon, som Collingwood kaller Anglo-Danish og Anglo-Norse (Collingwood 1927: 126, 146). Den norrøne tilstedeværelsen i dette området fikk altså betydning for den skulpturelle utformingen. Om de var nordmenn eller dansker er vanskelig å fastslå, men det kan være verdt å merke seg at denne korstradisjonen fikk lite fotfeste i Danmark i motsetning til situasjonen i Norge.³ Et karakteristikum for den norrøne korstradisjonen i England er ringen som forbinder korsarmene. Den kan også være plassert oppå selve korshodet (jf. fig 11), og blir da kalt sirkel. I begge tilfeller bryter armene ringen eller sirkelen og blir derfor gjerne kalt ringkors. Kors hvor armene forblir innenfor ringen eller sirkelen, benevnes hjulkors. Slike korselementer er ikke kjent på engelske kors før i vikingtiden (Bailey 1980: 70). Man regner derfor med at ringen ble ”importert” på 900-tallet av norrøne kolonister fra Irland eller de vestkeltiske øyene (Lang 1988: 10). Ornamentene er norrøn-keltiske og dets distribusjon er også tettest i områder med skandinavisk bosetning (op cit).⁴ Det er altså intet som indikerer at de kan ha brakt denne korstradisjonen med seg fra hjemlandene i Skandinavia. De tar opp den lokale korstradisjonen, men tilførte sine egne stilelementer. Ringkorset er ut fra dette et skandinavisk element i det engelske materialet.

Tre stilarter er også sentrale i dateringsdiskusjonen rundt disse korsene: Borre, Jellinge og Mammen. Selve motivkretsen blir også vurdert med sikte på å identifisere motiver fra norrøn mytologi (Bailey 1988a: 25). Innskrifter av skandinavisk type er dessuten viktige i dateringen av denne korstypen. De tidligste runeinnskriftene, fra 900-tallet, viser for øvrig en klar forbindelse til Norge (Page 1995: 237). Dateringshorisonten for denne korstypen blir derfor fra 900-tallet frem til den normanniske erobringen, 1066.

En tredje relevant korstype er kors med v-form. Armene utvider seg her jevnt utover

3) Nordmennene dominerte, i forhold til dansker, i de ulike aktivitetene i Irland, Skottland og det nordlige England (Solberg 2000: 250).

4) Når skandinavene blir bofaste her er gjenstand for diskusjon, men legger man gravene til grunn skjer dette ikke før henimot 850 (Solberg 2000: 251). Med hensyn til Skottland, finnes det belegg for skandinavisk bosetning rundt midten av 800-tallet (Graham-Campbell et al. 1998: 155ff.). Hovedvekten av gravmaterialet, i form av spenner og våpen, er datert på bakgrunn av stil og typologi fra slutten av 800- til andre halvdel av 900-tallet (Graham-Campbell et al. 1998: 153). I det vestlige Northumbria sees spor etter norrøn, mest sannsynlig norsk eller gælisk-norrøn, bosetning i begynnelsen på 900-tallet (Bailey 1980: 34).

Figur 11. Prinsippskisse av kors med ring og sirkel (ringkors).

i en rett linje. Dette resulterer i en v-formet armhule (jf. fig. III, 2). Korsoverflaten er dekorert. En gjennomgang av de foreliggende bindene, I–V, av *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture* viser at av disse er, A6, B6, B8, E6 og E8, løst datert til 900- og 1000-tallet (Cramp 1984a&b; Bailey & Cramp 1988; Lang 1991; Tweddle et al. 1995; Everson & Stocker 1999). Flere av disse korsene har ring som forbinder armene.

Grunnformen til korstype C i det norske materialet har visse likhetstrekk med denne korstypen. De norske korsene har derimot ikke ring, og de er heller ikke tilsvarende dekorert. Med utgangspunkt i formlikhet gir dette en *mulig* dateringsramme fra ca. 900 til et sluttunkt før 1100.

Korstypen med rettvinklede kors har armhule i tilnærmet 90° vinkel. Flere av korshodetyperne har usikker datering, men flere er likevel koblet til 900- og 1000-tallet (Cramp 1984a&b; Bailey & Cramp 1988; Lang 1991; Tweddle et al. 1995; Everson & Stocker 1999). Noen kan også ha blitt til etter den normanniske erobringen, dvs. etter 1066.

Igjen er det bare selve grunnformen som gir grunn til å trekke paralleller. Overført på det norske materialet gir dette samlet en bakre dateringsramme, for alle disse korstypene, til 900-tallet og en øvre til andre halvdel av 1000-tallet.

Dekor

De frittstående steinkorsene på De britiske øyene er, som vi har sett, ofte rikt ornamentert både på stamme og korshode. Ingen av dem har imidlertid perforerte hull i midten, men flere har en sirkulær markering midt på korshodet og er ofte hugget i relieff. På noen av de tidligste ringkorsene i Irland er det hugget runde knotter på armene og midten. Knottene er blitt sett i forbindelse med samtidige metallarbeider, der steinkorsenes knotter imiterer emaljerte knotter oppå nagler som holdt metallplatene sammen (Richardson & Scarry 1990: 17). Det kan synes som om slike knotter på steinkorsene forbinder ringen til armene, men de har ingen praktisk

funksjon. Korsfestelsesscenen er for øvrig ofte avbildet i midten av korset. For v-spissens vedkommende har jeg ikke lykket med å finne paralleller til i korsmaterialet på De britiske øyene.

Når det gjelder steinkors med innrissede kors, er situasjonen en annen. Birkeli nevner at det finnes steinkors med innrissede kors nær Whitby i England. På Skellig Michael (Henry 1985(†): 198) og på St. Buonia's well (Henry 1985(†): Plate XXXV) i Irland finnes det også steinkors med innrisset kors. Noen av disse steinkorsene er løst datert til 600- og muligens 700-tallet (Henry 1985(†): 190). Andre regnes som yngre, uten at dette er spesifisert nærmere. Såkalte "slabs", en form for bautaer, har ofte enkle innrissede kors. Disse er imidlertid ofte forut for det frittstående steinkorsene. Dermed blir 600-tallet *terminus post quem*-datering for denne dekoren. Når *terminus ante quem* skal settes, er vanskeligere å avgjøre siden dette ikke er spesifisert nærmere, men den kan altså gå opp i tid.

Det er dermed bare for de norske steinkorsene som har innrisset kors som dekor, at det var mulig å finne paralleller i materialet fra De britiske øyene. Denne dekoren er fordelt på korstypene C og E i det norske materialet. Bare på grunnlag av dekoren gir det en mulig nedre dateringsramme til 600-tallet. Grunnlaget er likevel svært tynt. Korstypen C har imidlertid fått en nedre dateringsramme til 900-tallet, og dette trekker dermed denne form for dekor oppover i tid. Dekor alene er derfor svært vanskelig å bruke som indikator på datering i denne sammenheng.

Analogi med De britiske øyene – en sammenfatning

Korstradisjonen på De britiske øyene strekker seg altså fra 600-tallet frem til 1200-tallet. Man kan likevel ane en konsentrasjon rundt 800- og 900-tallet. Bailey har for eksempel pekt på at det i Cumbria finnes 29 arbeider av engelsk type fra ca. 20 lokaliteter, mens det finnes hele 116 skulpturelle arbeider, fordelt på 38 lokaliteter, fra vikingtid (Bailey 1988b: 27). Korstypen A i det norske materialet har ut fra den foregående gjennomgangen en ganske vid dateringsramme, fra ca. 800 til innpå 1000-tallet. B-korsene har også en vid ramme, fra 700- til 1000-tallet. C og D er begge konsentrert til 900- og 1000-tallet. For korstypen E, er situasjonen mer usikker, men kors som ligner disse, oppfattes ofte som tidlige kristne symboler, fra rundt 600- og 700-tallet. Den øvre dateringsrammen er her usikker, men den kan altså strekke seg langt frem i tid uten at dette er spesifisert nærmere i den aktuelle litteraturen.

Det er som vist få analogier til med hensyn til ulike dekorelementer. Unntaket er innrissede kors, som det altså finnes flere eksempler av på De britiske øyene. Den bakre dateringshorisonten er her tidlig, men den kan også strekke seg langt frem i tid.

Innskrifter

Det forekommer runeinnskrifter på korstypen A, B og E, samt på to steinkors, hvor det ikke har vært mulig å fastslå form. Jeg vil først kort redegjøre for dateringsmulighetene av runeinnskrifter, for deretter å se på hvilke dateringsrammer disse innskriftene kan gi.

Runer som grunnlag for datering

Som tegn gir runer i seg selv få holdepunkter for datering. Bare i få tilfeller er det mulig å sette likhetstegn mellom runetypologi og kronologi. Ulike variasjoner av runetegn kan ikke gi klare kronologiske holdepunkt. Først ved større forandringer kan utformingen av runetegnet gies en klarere kronologisk plassering (Hagland 1998: 10). Jan Ragnar Hagland mener derfor at runologens metodiske problem består i å finne gyldige eksterne dateringskriterier som videre kan knyttes til runetypologiske og/eller runeortografiske forhold og til språklige trekk i innskriften. Dette er tilfelle dersom innskriften refererer til kjente daterbare historiske hendelser eller personer.

Et annet kriterium er stilhistorisk basert. Dette gjelder i de tilfeller hvor gjenstandens overflate også er forsynt med dekor og annen ikke-runologisk epigrafikk. Dateringen blir da en *terminus post quem*-datering (Johnsen 1968: 75), dvs. at steinen ble til etter at stilen var kjent og tatt i bruk. Hvis ornamentene dateres til 900, kan runeinnskriften datert ut fra ornamentikken *alene* ikke være eldre enn dette.

Videre benyttes arkeologiske kriterier når innskriften kan relateres til gjenstander som på annen måte kan dateres arkeologisk. En innskrift som befinner seg innen et sluttet funn, for eksempel et gravfunn, kan sannsynligvis ikke være yngre enn dette er datert til, og dermed en *terminus ante quem*-datering.

Terje Spurkland mener ut fra dette at det på bakgrunn av språklige og kunsthistoriske kriterier er vanskelig å operere med absolutte kronologier innenfor bolker ned til 25 år (Spurkland 1995: 13). Han mener at endringene heller ikke skjedde så raskt, og at det gamle ikke blir fortrent av det nye på så kort tid. Som dateringsredskap kan runene dermed kun gi relative dateringsholdepunkter. Unntaket er de historiske innskriftene som kan gi en tilnærmet absolutt datering.

Steinkors med runeinnskrift

I Stavanger Museum står det i dag et stort og ruvende steinkors med fire innskriftlinjer. Man kan se spor etter alle runene, men ved overgangen til det smalere partiet under korsarmene heller de til dels sterkt mot venstre.

Flere forskere har forsøkt å tyde innskriften, og det er Aslak Liestøl som har kommet lengst i tolkningen. Innskriften lyder i normalisert form som følgende: al...prestr reisti stein Þenna ept Erling dróttin sin ... es hann barðisk við Óleif... es einn vas úr arni véltr- (NIyR III: 253, 257). Liestøl tolket dette som: *prest reiste denne steinen*

etter Erling sin Herre... da han sloss med Olav. Einsam vart sviken or aren" (NIyR III: 253ff).

I den videre tolkningen av innskriften blir det satt likhetstegn mellom innskriftens Erling og den historiske personen Erling Skjalgsson, som falt i 1028 i slaget ved Bokn mot Olav Haraldsson. Liestøl mener derfor at korset må være reist etter Erlings død, trolig i 1029 (Liestøl 1954: 75). Liestøl mener dette samsvarer godt med runetype og målform som indikerer første halvdel av 1000-tallet. Dette steinkorset er klassifisert som E-type.

Steinkorset på kirkegården på Svanøy (K 25, jf. fig. III, 4) i Sogn og Fjordane har runeinnskrift med kortkvistruner. Denne står mellom to dypt hugde rammestreker i et bånd oppetter stammen på østsiden. Korset ble undersøkt av Liestøl i 1945. Han tolket innskriften, "ÞurÞr litraisakrus Þina aft(ir****)", i normalisert gammelnorsk som *Þórðr lét reisa kross Þenna ept(ir.)* (NIyR IV: 223).

Navnet som begynte med *thur*, er her sentralt. Dette betyr nemlig at innskriften kom fra en tid da en egen o-rune ennå ikke var kommet i alminnelig bruk. Den tilhører derfor sannsynligvis tiden fra ca. år 1000 og noe fremover (NIyR IV: 223). Liestøl åpner imidlertid for at dateringene kan trekkes noe tilbake i tid, nærmere bestemt til tiden fra 980 til 1030 (Liestøl, Top. Ark. Bergen Museum). Svanøy-korset tilhører B-typen.

I tillegg finnes det innskrifter på ytterligere tre steinkors. Det ene steinkorset er av A-type, men runene gir her ingen dateringsholdepunkter. Videre er det registrert runer på to kors som i dag enten er fragmentert eller forsvunnet, og det er bare eldre skriftlig belegg for deres eksistens. Formen på disse har derfor ikke latt seg bestemme, bare stammen på K 2 fra Njærheim er bevart og tegningen av korset er svært dårlig. Tegneren har vært mer interessert i innskriften enn i korsets form. Det er mulig at korset kan ha sett ut som K 1, altså type E, siden de stod på samme lokalitet, men dette er høyst usikkert. Innskriften på K 2 er på bakgrunn av runeformen datert til *senest* begynnelsen av 1000-tallet (Johnsen 1968: 190). K 46 fra Tangerhaug i Klepp er forsvunnet i dag, og tegningen av det er mangelfull hva form angår. Innskriften er ikke datert, men den er svært lik Njærheims. Det er derfor sannsynlig at de kan være samtidige.

Spørsmålet blir da hvor disse korsene befinner seg innenfor dateringsrammene. Er de tidlige eller representerer de sluttfasen? Ordbruken i innskriftene kan muligens gi en pekepinn om dette. For mens noen har "stein" i den såkalte reiserformelen "*N reiste denne stein etter NN*", nærmere bestemt K 2, K 11 og K 46, har ett steinkors, K 25, "kors" i denne formelen. Bruken av stein kan kanskje tyde på at man ikke har vært helt fortrolig med dette symbolet, mens bruken av kors kan tolkes som at vedkommende har vært godt kjent med kristendommen og dens symboler. Ifølge dette argumentet vil førstnevnte steinkors være eldre enn det andre. Dateringene av

innskriftene på de aktuelle korsene er imidlertid svært lik. Det er altså vanskelig å si noen sikkert om de er tidlige eller ei. Det innskriftene faktisk viser er at det iallefall ble reist steinkors tidlig på 1000-tallet.

Sammenfattende kan man dermed si at innskriftene på korsene antyder en tidsmessig plassering tidlig på 1000-tallet. For A- typen gav innskriften imidlertid ikke noen direkte holdepunkter, mens det for B og E ble antydning dateringer fra 1000 og noe senere. Tolkingsgrunnlaget for å datere hele gruppen er imidlertid tynt.

Arkeologisk kontekst

Arkeologiske undersøkelser gir ofte gode dateringsholdepunkter. Finnes det noen dateringsholdepunkter i de vestnorske steinkorsenes nære arkeologiske kontekst? Man har ikke funnet steinkors ved arkeologiske gravninger i Norge, og det er utført

ytterst få gravninger ved steinkors. På gården Lirhus på Voss ble det foretatt en gravning omkring korset, i forbindelse med at det skulle flyttes, men det ble ikke funnet noen dateringsholdepunkter. Kullbitene som ble funnet, var trolig fra utvaskningslag fra åker, og er ikke blitt datert (Magnus 1969, Top.ark. Bergen Museum). Gravning ved det ene korset i Eivindvik i Gulen resulterte heller ikke i datering (Fasteland 1974, Top.ark. Bergen Museum). Det finnes dermed ikke dateringsholdepunkter fra arkeologiske gravninger av steinkors som kan trekkes inn denne analysen.

Ifølge muntlig tradisjon skal mange av steinkorsene tidligere ha stått på gravhauger. I materialet er det i alt 16 steinkors, både kors som finnes i dag og kors det kun finnes beretninger om, som mer eller mindre sikkert kan knyttes til gravmonumenter. Disse korsene må da ha vært reist etter at gravhaugen ble anlagt. I de tilfeller gravhaugen er datert, vil denne kunne gi en *terminus post quem*-datering av

Kors	Type	Datering av gravhaug
K 12	A	Eldre bronsealder (Hemdorff pers.med.)
K 16	A	3 mulige lokaliteter. (1) Ættehaugen :?, (2) Kyrkjehaugen: bronsealder (utgravd) , (3) Krossbakken. Gravfeltet i bruk på 1000-tallet (Gellein 1997: 82)
K 7	C	Orshaug. Tre av gravene her er datert til eldre jernalder (pub.ark. AmS)
K 8	C	Orshaug. Tre av gravene her er datert til eldre jernalder (pub.ark. AmS)
K 24	C	Skal etter lokal tradisjon markere stedet hvor Atle jarl ble gravlagt.
K 13	D	Krosshaug. Jernalder?
K 3	E	450 (Magnus1975: 108). Datert på Bak150 grunn av gjenstandsmateriale
K 4	E	Ring funnet i haugen fra e.ja (Bøe 1927: 43)
K 9	E	Orshaug. Tre av gravene her er datert til eldre jernalder (pub.ark. AmS)
K 17	E	Ny haug
K 28	E	Kan være gravrøys
Tapte		
K 35	?	? pub.ark. AmS. Ingen litt.
K 38	?	Strengjarhaugen. Utgravd, ingen funn.
K 41	?	Mulig stått i gravrøys (Top.ark. Bergen Museum).
K 46	?	Bronsealder (Helliesen 1906: 83). Datert på bakgrunn av gjenstandsmateriale
K 67	?	?

Tabell 5. Oversikt over kors med forbindelse til gravhauger og eventuelle dateringer av gravene.

korset. Siden flere av disse gravhaugene heller ikke har vært arkeologisk undersøkt, er dateringen følgelig også usikker. Fem av gravene er datert på bakgrunn av inventaret. De som faktisk er datert, er spredt i tid helt fra bronsealder til jernalder, uten nærmere tidsangivelse (jf. tabell 5).

Dateringene av gravhauger der det er reist A-kors, forekommer i to tilfeller, men den ene er noe usikker. For K 16 vet vi at selve gravfeltet hvor korset var reist fortsatt var i bruk inn på 1000-tallet (Gellein i denne publikasjon). Dateringen av den andre gravhauglokaliteten er eldre bronsealder. Kors av type B forekommer imidlertid ikke i tilknytning til gravhauger i det hele tatt. To av C-korsene er oppsatt på gravhauger som er datert til jernalder, uten nærmere tidsspesifisering (Helliesen 1902: 71). Det ene D-korset er også plassert på en gravhaug. Dateringen er usikker, men jernalder er blitt antydnet (Pub.ark., AmS). Fem av E-korsene har også tilknytning til gravhauger. Flere av disse er løst datert til jernalder (Helliesen 1902: 71; Birkeli 1973: 141), hvorav én er sikkert datert til folkevandringstid (Magnus 1975: 108). To av gravhaugene er imidlertid noe usikre som graver. I tillegg er det ytterligere fem steinkors som i dag er tapt, og som derfor heller ikke er klassifisert, hvor det skal være sammenheng mellom grav og kors. Dateringene av flere av disse er usikre, men én gravhaug er datert til bronsealder (Helliesen 1906: 83)

Samlet gir dette få holdepunkter for datering. Forekomsten viser imidlertid at korsene kan være reist på svært gamle gravminner, og at det ikke er noen umiddelbar kobling mellom ”nye” hedenske gravminner og ”nye” kors i denne overgangstiden. Det finnes ingen kors hvor alderen er kjent gjennom utgravning, og dateringsrammene med utgangspunkt i gravene er svært vide. Det viktigste i denne sammenheng er derfor selve kombinasjonen kors og gravhaug. Særlig interessant er det at en slik sammenheng er fraværende for B-korsenes vedkommende. De andre korstypene har alle mer eller mindre en slik forbindelse, der man bevisst har valgt å reise det nye religiøse symbolet på gamle kultplasser. Det er derfor mulig at de kan ha vært reist i selve brytningstiden *før* den offisielle kristningen fikk gjennomslag. B-korsene kan ut fra dette resonnementet være yngre enn de andre steinkorsene, siden det ikke lenger synes å ha vært behov for å markere den hedenske kultplassen med et korssymbol.

Stedet som indikator for datering

Anlegg som tingplasser, kirkesteder, veier og lignende kan gi holdepunkter i en dateringssammenheng, og jeg skal se nærmere på det her.

Man vet ikke sikkert hvilke lokale ting som fantes i tidlig vikingtid og hvilke områder disse eventuelt dekket. Tingordningen i middelalderen bestod av fire nivå: bygdeting, fjordungsting, fylkesting og lagting. Disse har eldre forløpere, hvor bygdetinget trolig går lengst tilbake i tid (Solberg 2000: 172). Fjordungsting og fylkesting er lite omtalt i de skriftlige kildene, og man antar derfor at deres praktiske rolle har vært liten (Helle 2001: 78 ff.). Selv om betydningen til fjordungstinget er usikker, kan det likevel være

verdt å merke seg at noen av steinkorsene er plassert på steder der slike ting ifølge tradisjonen skal ha vært lokalisert.

For de vestnorske steinkorsenes vedkommende, er særlig Gulatinget sentralt. Når dette ble opprettet, er vanskelig å avgjøre mer presist. Rundt 930 skal det imidlertid ha blitt brukt som mønster for opprettelsen av Allmannatinget på Island (Helle 2001: 23ff.) og må altså ha vært i funksjon på denne tiden. Opprinnelig dekket Gulatingets lovområde trolig Hordafylke, Sygnafylke (Sogn) og Firdafylke (Fjordane) (Indrebø 1931: 21 ff.; Indrebø 1936: 25). Senere ble også Rygjafylke (Rogaland), Sunnmøre og Egdafylke (Agder) innlemmet. Dette blir ofte satt i sammenheng med Håkon den Godes anstrengelser for å konsolidere makten på Vestlandet. Det har vært diskutert hvor selve tingstedet har vært, og Eivindvik i Gulen kommune er her en sterk kandidat (Helle 2001: 46 ff.). Her finnes ett steinkors av A-type og ett av B-type. Siden det er sannsynlig at i alle fall ett av steinkorsene her, K 19, type B, er reist i forbindelse med tingstedet kan det ikke være eldre enn dette. Det er likevel neppe eldre enn 1020 da kristendommen formelt ble vedtatt på Moster og innlemmet i kristenretten i loven. Det andre korset, et A-kors nær kirken, kan også ha sammenheng med tinget.

Flere av steinkorsene i undersøkelsesmaterialet er plassert ved kirker eller på kirkegårder. Til sammen 18 av de *klassifiserte* steinkorsene har denne tilknytningen, i motsetning til Birkelis 28 som omfatter alle typer steinkors, inklusiv gravkors.⁵ Noen av steinkorsene står imidlertid ikke direkte på kirkegården, men i *nærheten* av den.⁶ Noen er også funnet i bygningsstrukturer i forbindelse med kirkestedet, f.eks. kirkegårdsgjerder. Ifølge lokal tradisjon er dette ofte en sekundær plassering. Når korsene opptrer i en ren kristen kontekst, representerer de trolig slutfasen for reisingen av steinkorsene. Birkeli relaterer en slik flytting helt konkret til biskop Grimkjells tid (Birkeli 1973: 222), dvs. tidlig på 1000-tallet, og ser dette i sammenheng med kirkens konsolideringsfase. Steinkorsene var fortsatt meningsbærende i samtiden, men betydningen var trolig endret.

Det er imidlertid god grunn til å sette spørsmålsteget ved om korsene faktisk alltid er flyttet. Hovedargumentet for flytting er henvisningen til lokal tradisjon. Det er likevel ikke alltid det finnes en slik tradisjon, og om en slik finnes, kan den være svakt fundert. Birkeli hevder for eksempel at K 29 på Vereide tidligere kan ha stått i Korsvika like nedenfor kirken, siden viken ikke har hatt noe annet navn (Birkeli 1973: 202). Jeg anser imidlertid dette argumentet som noe søkt, og regner flyttingen som sikrest i de tilfeller tradisjonen eksplisitt sier dette, og i tillegg angir hvor korset

5) Birkeli mener at følgende steinkors på en eller annen måte har tilknytning til kirker: 1, 2, 3, 4, 5(K 1), 6(K 2), 11(K 6), 12(K 7), 13(K 8), 14 (K 9), 17(K 13), 20, 21, 22, 24(K 16), 26 (K 17), 28 (K 20), 30 (K 21), 33(K 24), 34(K 25), 35 (K 26), 38 (K 29), 39 (K 30), 52, 53, 54, 55 og 56. De steinkorsene som jeg har med i undersøkelsen er kursivert og i parentes. Birkelis liste omfatter også små steinkors og steinkors som er tapt, som jeg altså i hovedsak har valgt å utelate. I tillegg har jeg tatt med K 12, K 14, K 15. K 2 er imidlertid ikke klassifisert med hensyn til form.

6) Dette kan være fra et par meter utenfra kirkens definerte område, dvs. kirkegården, til et par hundre meter. K 17 står for eksempel ca. 237m fra sørpportalen. Kirken var altså *ynlig* fra korset.

Primær kontekst					Sekundær kontekst					Tilknytning				
A	B	C	D	E	A	B	C	D	E	A	B	C	D	E
K 20		K 24, K 29		K 1, K 6	K 16, K 30	K 21, K 25, K 26	K 7, K 8	K 13	K 9	K 12	K 15	K 14		K 17
1	-	2	-	2	2	3	2	1	1	1	1	1	-	1
5					9					4				

Tabell 6. Steinkors fordelt i forhold til ulike kirkelokaliteter (N= 18).

skal ha vært reist. Når det ikke finnes noen klar tradisjon, slik som for K 29, anser jeg det som sannsynlig at korset faktisk står i sin primære kontekst uten at det kan fastslås som sikkert. Korsene trenger ikke å være flyttet selv om de står på en kirkegård i dag. I tabellen (tab. 6) er korsene som har en forholdsvis sikker tradisjon på flytting, rubrisert under sekundær kontekst. Dette omfatter også de ødelagte steinkorsene som på et eller annet tidspunkt er blitt flyttet til kirken, og ofte brukt som bygningsmateriale i kirkegårdsgjerdet. Disse korsene er kursivert i tabellen. I tillegg har jeg skilt ut de korsene som ikke står på kirkegården, men hvor det likevel finnes en visuell forbindelse mellom kirkested og steinkors under rubrikken ”tilknytning”.

Steinkorsene som har kirkestedet som sin primære kontekst, fordeler seg på korstype A, C og E, med i alt fem steinkors. Antallet er noe høyere for de steinkorsene som har dette som sin sekundære kontekst. Ni steinkors har sannsynligvis blitt flyttet på. Alle korstypene er representert i denne kategorien. Fire steinkors har visuell tilknytning til kirkestedet, fordelt på A, B, C og E- kors, med ett kors hver. Ingen av B- korsene har kirkestedet som sin primære kontekst. Noen av B-korsene er sannsynligvis flyttet, mens andre har ynskontakt med kirken.

Tilknytningen til kirkestedene åpner for nye dateringsrammer, særlig for de steinkorsene som har kirkestedet som sin primære kontekst. Ble korset reist for å markere den første kristne plassen som anga kirkestedet, dreier det seg i så tilfelle om en nedre tidsramme.

Disse kirkene er i hovedsak datert ved hjelp av ulike skriftlige dokumenter, f.eks. pavebrev og kirkelige jordebøker, f.eks. Bergen Kalvskinn. De gir imidlertid bare *terminus ante quem*-dateringer, dvs. at kirkene er eldre enn første gang de er omtalt i skrift. I ett tilfelle er kirkegården datert på bakgrunn av en runestein funnet i kirkegårdsgjerdet. Innskriften er datert til andre halvdel av 1100-tallet (NIyR III: 210). Kirkegården har ut fra dette i alle fall vært i bruk på dette tidspunktet. Sikrere dateringsgrunnlag gir arkeologiske eller kunsthistoriske analyser av selve kirken. Generelt er kirkene hvor det finnes en forbindelse til steinkorsene datert fra andre halvdel av 1100- frem til 1300-tallet (jf. tab. 7).

Knr.	Kontekst	Type	Eldste kjente datering av kirken (H= historisk, KH= kunsthistorisk/ arkitekthistorisk, A= arkeologisk)
K 16	S	A	f. 1326 (Dietrichson 1888:76)
K 30	S	A	f. 1306 (Dietrichson 1888: 92), 1360 (BK: 7b)
K 21	S	B	f. 1327(Risnafjardar k.)(Dietrichson 1888: 84) 1360(BK: 49b)
K 25	S	B	Døpefont slutten av 1200-t.(KH) (Christie et al. 1990: 11), 1360 (BK: 20b)
K 26	S	B	f. 1250 (Dietrichson 1888: 90), 1360 (BK: 16b)
K 7, K 8, K 9	S	C, C, E	Gravstein med runeinnskrift. Innskrift sannsynlig fra andre halvdel av 12 århundre, kanskje 1150, stavkirke oppført 1297 (Dietrichson 1888: 66)
K 13	S	D	1140 (KH)(Lexow 1958: 43),
K 20	P	A	1327 (H), f. 1217-63 (Dietrichson 1888: 84ff.)
K 24	P	C	1320 1360 (BK: 22b) (H)
K 29	P	C	trolig bygget tidlig på 1200-tallet (Helle 2001: 205).
K 1, K 2	P	E, ?	f. 1303 (Dietrichson 1888: 66)
K 6	P	E	Innskrift på gravstein sannsynlig fra andre halvdel av 12 århundre, kanskje 1150, stavkirke oppført 1297 (Dietrichson 1888: 66)
K 12	T	A	Romansk kirke,1300 (H) (Austbø) (Lexow 1958: 32), f. 1250. (Dietrichson 1888: 68)
K 15	T	B	andre halvdel av 1200-t. eller tid. 1300-t. (KH) (Hommedal in press)
K 14	T	C	1146(H) (Lexow 1958: 38),
K 17	T	E	1271 (H), ferdig vigslat i 1277(H) (Helle 2001: 78), har trolig avløst trekirke.

Tabell 7. Hvilke kirkesteder som finnes/fantes på korslokalitetene og datering av kirkene. S= sekundær, P= primær og T= tilknytning.

A-korset i Eivindvik kan imidlertid tenkes å ha en tidligere datering dersom det ble bygd en tidlig kirke nær lagtinget. En slik forbindelse mellom kirke og tingsted er dokumentert flere slike steder, bl.a. ved Longtun kirke på Frosta og ved Maria gildeskåle i Bergen (Brendalsmo 2001: 125, 380ff.; Helle 1982: 212). Arkeologiske undersøkelser har også vist at eksisterende middelalderkirker ofte er annen generasjonskirker (Lidén 1995: 129). Det har altså stått kirker forut for disse på de aktuelle stedene. De tidligste kirkene ble reist i tre med jordgravde stolper. Disse råtnet etter en stund og gjorde det

da nødvendig å bygge en ny kirke. Annen generasjonskirkene var i hovedsak stavkirker som hadde den fordel at de ble løftet opp av bakken på en grunnramme av tømmer (sviller) som hvilte på syllsteiner, og dermed ble mer bestandige. Byggingen av slike stavkirker og dessuten steinkirker satte fart i andre halvdel av 1100-tallet (Lidén 1995: 129). *Kirkestedet* kan altså være eldre enn kirken som står der i dag. De daterte kirkene gir da som oftest bare *terminus ante quem*-dateringer for kirkestedet. Kirkestedet må ha vært anlagt før dette tidspunktet, og korsene er dermed etter all sannsynlighet også eldre enn dette dersom de representerte en sekundær lokalisering. Dreier det seg om den primære konteksten, er situasjonen mer komplisert. Dateringene av kirkestedet kan angi når korset ble reist, men det er her lett å trekke sirkelslutninger. Viktigst her vel det faktum at korstradisjonen i det minste teoretisk kan strekke seg over lengre tid enn Birkeli forutsatte. Tyngdepunktet i opprettelsen av kirkesteder har nok ligget i tiden mellom ca.1050 og 1250.

Eldste datering av kirker for korsene som har dette som sin sekundære plassering, er 1140, basert på kunsthistoriske kriterier. Dateringene av kirkene strekker seg inn på 1300-tallet. Kirkene, hvor korsene trolig står i sin primære kontekst, er spredt i tid fra andre halvdel av 1100-tallet til innpå 1300-tallet. Tidshorizonten for kirkene med viss nærhet til korsene, er fra andre halvdel av 1100 og frem til 1300-tallet. Dateringene er imidlertid ikke knyttet til selve byggingen av kirken, og gir dermed bare en øvre dateringshorisont. Det synes dermed ikke å være forskjell på dateringene av de ulike kirkekontekstene.

De eldste kjente dateringene av kirkene knyttet til korsmaterialet er i hovedsak basert på skriftlige eller kunsthistoriske kriterier. Bare i få tilfeller er de arkeologisk undersøkt, men det har her ikke vært mulig å datere dem på arkeologisk grunnlag. Generelt sett er de eldste kjente dateringene fra 1100- og 1200-tallet. Dette er imidlertid en *terminus ante quem*- datering for kirkestedet. Det er vanskelig å si noe mer sikkert om hvor langt tilbake de første kirkene kan trekkes uten nærmere arkeologisk undersøkelse. Der det er foretatt slike undersøkelser har man kommet tilbake til 1000-tallet (Lidén 1999: 37ff.; Brendalsmo 1989: 28, 30, 33⁷). Det er videre vanskelig å si noe sikkert om når steinkorset eventuelt kan ha blitt flyttet til kirkegården. En tradisjon i forbindelse med et steinkors, K 30 i Loen, knytter flyttingen imidlertid først til 1700-tallet (Birkeli 1973: 204), noe som viser at flyttingen kan ha skjedd langt opp i tid.

Kors kan dessuten stå ved eller nær veier. Alderen på veier, stier og tråkk er imidlertid et lite utforsket felt. Sjøen er i dette geografiske området den viktigste ferdsselsåren. Det vil derfor være et viktigere moment i undersøkelsen om steinkorset ligger ved en kommunikasjonsåre eller ei.

Stedet som indikator for korsenes alder er alt i alt usikker og ofte vanskelig å bruke, særlig veier. Kobling til tingsted er noe bedre, men det er bare noen få steinkors som

7) Dateringene er av kirkegården. Spor etter trekirke er ikke registrert i de undersøkte områder (Brendalsmo 1989: 33).

har denne forbindelsen. Forbindelsen med kirkesteder og kirker er videre viktig, og da særlig med hensyn til tidspunktet for eventuell flytting av noen av steinkorsene. Det er vanskelig å avgjøre når kirkestedet ble opprettet med mindre det utføres arkeologiske undersøkelser. De eksisterende kirkene blir dermed *terminus ante quem* for kirkestedene, men kan gi store feilmarginer siden diplom og jordebøker først blir vanlige og er bevart fra siste del av 1200-tallet av.

Bruddsted, korsform og datering

Faktorer som er avgjørende for korsets form og utseende er valg av bergart, ekspertise og tilberedningstid. Noen bergarter er lettere å forme enn andre og gir bedre resultat. Ekspertise med hensyn til hugging er også avgjørende. Men selve tidsaspektet kan ha vært avgjørende for hvilken form korset fikk. To korstyper, B og E, skiller seg ut her. Som vi har sett, er B-korsene fint tilhugget, alle er produsert av granatglimmerskifer og formen i seg selv er karakteristisk. E-korsene derimot er i hovedsak produsert av sannsynligvis lokale bergarter, er grovt tilhugget og er ofte enkle og usymmetriske i utformingen. I den første fasen av kristningen var det kanskje viktigst å formidle selve kors symbolet i dets enkleste form. Videre har muligens ikke selve ekspertisen på huggingen av disse store korsene, i en tidlig fase, vært så utviklet. Ut fra dette resonnementet kan E-korsene være noe eldre enn B-korsene, uten at dette kan dokumenteres. Man kan likevel merke seg at mange av de enkle korsene på De britiske øyene også anses som gamle.

Det er tidligere fastslått at en stor del av steinkorsene er produsert av granatglimmerskifer som man finner i Hyllestad, hvor der er registrert flere hundre steinbrudd (Baug pers.med). Det er foretatt arkeologiske utgravninger av bruddene på gårdene Rønseth, Myklebust og Sesol. Resultatene herfra viser at bruddene var i bruk fra overgangen mellom merovingertid og vikingtid til 1500-1600 tallet, med en en konsentrasjon av dateringene til 1000-1300-tallet (Baug 2002:59).

Disse resultatene gir dermed en vid dateringsramme for produksjonen her, men det er likevel bare produksjonen av kvernsteiner som er datert her.

Den historiske konteksten – en skisse

Misjon og kongemakt er som tidligere nevnt to nøkkelfaktorer for å forstå steinkorsenes samfunnskontekst. Tidsaspektet er viktig i denne sammenheng. Er steinkorsene del av den tidligste misjonen eller representerer de sluttfasen?

For Vestlandets vedkommende fremtrer tre konger i sagaene som særlig sentrale i kristningsprosessen: Håkon Adalsteinsfostre, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. Håkon Adalsteinsfostres virksomhet på Vestlandet strekker seg fra ca. 930 til hans død i 961. Håkon var oppfostret ved hoffet til kong Æthelstan i England, hvor han fikk en kristen oppdragelse. Som et resultat av dette forsøkte han siden å kristne landet. Sagaene sier at han bl.a. lot bygge kirker og at han skaffet prester til disse (Krag

1995a: 116). Dette har blitt understøttet fra arkeologisk hold. På Veøy i Romsdal er det nemlig dokumentert en kirkegård datert til 900-tallet (Solli 1996: 169ff.). Adalsteinfostres kristningsforsøk var likevel mislykket og han fikk selv en hedensk begravelse. Sagaene legger her mer vekt på Olav Tryggvason og Olav Haraldssons kristningsarbeid. Regjeringstiden til Olav Tryggvason varte bare 995 til 1000. Olav ble i likhet med Håkon fulgt av engelske geistlige, og bygget kirker. Kristningsprosessen kuliminerte med Olav Haraldssons kristningsvedtak på Moster i 1024. Sammen med biskop Grimkjell, sannsynligvis fra de geistlige kretsene i Wessex i England, utformet og vedtok han her kristenretten, som ble tatt opp i Gulatingsloven. Flere av steinkorsene blir også i sagnene knyttet til Olav Haraldsson. Det er likevel mulig at disse er et resultat av den senere helgenstatusen.

En annen sentral person i tidfestingen av steinkorsene er som tidligere nevnt Olav Haraldssons lendmann i Rogaland, Erling Skjalgsson. Han er den eneste historiske personen som kan settes i direkte forbindelse med steinkorsene.

Alle de såkalte kristkongene har en eller annen forbindelse med England, og da særlig gjennom kongedømmet Wessex sør i England (Jørgensen 1996: 99ff.). Videre knytter Snorre Eirik Blodøks til Northumbria (Snorres Kongesagaer: 86). Dette førte i sin tur til at misjonen ble kanalisert gjennom den romerske kirken. Den romerske kirken knyttet stormenn og folkets ledere til seg i sin misjonstrategi og prøvde gjennom dem å vinne resten av befolkningen. Autoritet og kirkelig organisasjon stod i forgrunnen for deres fremgangsmåte (Franzen 1997: 136). Birkeli mente at de engelske korsene, min gruppe B, representerte denne misjons- og kirkeforbindelsen, mens de keltiske korsene, min gruppe A, var et uttrykk for kontakten med den keltiske kirken (Birkeli 1973: 241, 245). Nordmennene kom først i kontakt med den keltiske kirken på Vesterhavsøyene, i Skottland og i Irland. Når dette skjedde, er vanskelig å si, men det må nødvendigvis ha vært forut for kontakten med den romerske kirken. A-korsene vil ut fra dette forholdet være eldre enn B-korsene.

Tiden Olav Haraldsson og Erling Skjalgsson figurerer i, ser også ut til å falle sammen med de endelige opphøret av den hedenske gravskikken i Vest-Norge. Det er ikke foretatt noen samlet analyse av dette, men ut fra noen punktundersøkelser er det likevel mulig å trekke noen generelle slutninger. Både i Hordaland, Sogn, Nordfjord og på Sunnmøre er det knapt registrert hedenske graver fra 1000-tallet, og man antar derfor at den kristne gravskikken har erstattet den hedenske (Solberg 2000: 315). I Sogn, Nordfjord og på Sunnmøre er det allerede en nedgang i hedenske gravminner fra 800-tallet til 900-tallet. I Hordaland er situasjonen derimot en annen. Antall graver øker nemlig her fra 800-tallet til 900-tallet (Gellein i denne publikasjon). I de to korsbygdene Etne og Voss er forholdene noe forskjellig. I Etne er det funnet graver som kan vise tegn på kristen innflytelse i hedensk gravskikk. Det er liten økning i antall graver her. Kristin Gellein fant ikke graver med kristen innflytelse på Voss, men derimot en sterkere økning i antall hedenske graver enn i Etne (Gellein i denne publikasjon). Et slikt forhold sees ofte som en motreaksjon mot den kristne

misjoneringen, f.eks. i England (Carver 2001: 6). Tidlig kristen innflytelse i graver er også undersøkt i Rogaland. Basert på denne analysen, mener Per Hærnes at det allerede på midten av 700-tallet kan sees spor etter kristent tankegods i gravene, og dermed også i samfunnet (Hærnes 1995: 113). Når den hedenske gravskikken opphører i dette området, berøres imidlertid ikke i hans undersøkelse. Bjørn Myhre har likevel påpekt at det på Sola og Madla ikke kjennes gravfunn etter ca. 950 (Myhre 1980: 158f.). Nedgangen i hedenske graver er dermed i hovedsak samtidig med Håkon Adalsteinsfostre og Olav Tryggvasons virke.

Den historiske konteksten, både med hensyn til sagaene og det arkeologiske gravmaterialet, viser at 900- og tidlig 1000-tall er særlig aktuelt med tanke på den mest intensive kristningsprosessen, selv om det altså er klart at det har vært kontakt med den kristne religionen også tidligere.

Oppsummering

Metodisk er det resultatene fra runologien som gir de sikreste dateringene av de norske steinkorsene. Disse er som tidligere nevnt i hovedsak knyttet til tidlig 1000-tall (jf. tab. 8). Bare B- og E-kors ble datert på bakgrunn av runer. Grunnlaget er imidlertid tynt, og det er vanskelig å avgjøre om disse korsene er tidlig eller sene i en eventuell videre tidsramme for gruppen som helhet.

Sammenligninger med korsmaterialet fra De britiske øyene kan senke tidshorisonten noe. Dette materialet er stort og forholdsvis godt datert. Det har likevel stort sett bare ytre formlighet med det norske materialet. Steinkorsene kan, ut fra likheter med korstradisjonen på De britiske øyene, i prinsippet ha vært reist allerede i overgangstiden mellom 700- og 800-tallet. Tidspunktet for når skandinavernene faktisk selv tok opp denne tradisjonen i vikingkoloniene, trolig i første halvdel av 900-tallet, svekker imidlertid en slik mulighet. Det virker lite sannsynlig at de har reist kors i Norge før de gjør det på De britiske øyene. Det tyder på at utvandrerne ikke var fortrolig med

De britiske øyer		Norske kors					
Insulære kors		Dekor	Runologisk	Grav ¹	Kontekst Kirke	Historisk	Bruddsted
A	Ca. 800-1200		? (K 5)	Eldre bronsealder (K 12) Usikker(K16)	1300-t.(K 12, K 16, K 20, K 30)	Relativt: før B.	Ca.800- 1600 (K 20, K30)
B	Ca. 700-midten av 1000-tallet		Ca. 980-1030 (K 25)		Sl. av 1200-t. (K 15, K 21, K 25, K 26)	961- (K 15, K 19, K 21, K 23, K 25, K 26)	Ca.800- 1600 (K 15, K 19, K 21, K 23, K 25, K 26)
C	Ca. 900- og 1000-tallet			Jernalder (K7, K8)	1145 (K 7, K 8, K 14, K 24, K 29)		Ca.800- 1600 (K 7, K 14, K 22, K 24, K 29)
D	Ca. 900-etter 1066.			Jernalder? (K 13)	1140 (K 13)		
E	Gml.-700-	600/700-	Ca.1030 (K 11)	Eldre jernalder- (K 3, K 4, K 9)	Sl. av 1200-t. (K 1, K 6, K 9, K17)	Beg. av 1000-t. (K 11)	Ca.800- 1600 (K 28)

Tabell 8. Oversikt over dateringene av de ulike korstypene. Kursivert er ante quem-dateringer, **fet** skrift er post quem-dateringer.

skikken med å reise kors før de reiste ut. Nedre tidshorisont blir på bakgrunn av dette hevet til ut på 900-tallet, da de tok opp skikken på De britiske øyene. Det var først på denne tiden det ble funnet tilsvarende korstyper for flere av de norske korstypene i materialet her.

Diskusjonen har så langt også berørt mer usikre dateringsaspekter knyttet til lokalisering. Bare i ett tilfelle var forbindelsen til tingsted sikker, og tingstedet var i dette tilfellet i alle fall i funksjon rundt 930. Et B-kors står på denne lokaliteten og et A-kors ved kirken like ved. Det har likevel neppe tilhørt den første fasen før kristendommen var vedtatt på tinget, m.a.o. etter 1024.

For det andre har jeg analysert tilknytningen til gravhauger. Når det er reist et kristent symbol på et hedensk kultsted, kan det tyde på en tidlig fase i selve kristningsprosessen og tidlig datering. Det kan ha markert aktiv avstand til hedenske manifestasjoner ved å reise et annet sterkt og synlig symbol. I slike tilfeller kan en tenke seg personer med myndighet utover egen grunn, slik som konge, biskoper eller deres lokale og regionale representanter. Det er også mulig at det å reise kors på gravhaug kan være et uttrykk for en slags kultkontinuitet og ikke minst ættesamband, og i tilfelle trolig en aktiv handling fra personer med tilhørighet til stedet. Pave Gregor den store (590-604) anbefalte for eksempel sine misjonærer så langt det var mulig å holde seg til de bestående førkristne religiøse skikker, og i stedet fylle dem med kristent innhold (Franzen 1997: 135). Dette betyr i tilfelle at de korsene hvor det ikke finnes en slik tilknytning til gammel kult, kan være yngre enn dem som ble plassert på gravhauger, men det kan altså også skyldes ulike typer utøvere. Dette er særlig aktuelt for B-korsenes vedkommende, hvor ingen har en slik gravtilknytning. Gravhaugene i seg selv gav imidlertid ikke noen holdepunkter for datering av steinkorsene, annet enn som en indikasjon på at det skjedde i selve brytningstiden da gravlegging i haug fortsatt ble praktisert eller haugen fortsatt hadde rituell betydning.

Alle korstypene var representert i forbindelse til kirkesteder, men gjennomgangen av materialet gav ikke noe annet enn meget vide *terminus ante quem*-dateringer for kirkestedene, hvor de tidligste først lot seg datere fra midten av 1100-tallet. Erfaringsvis er dette et forholdsvis sent stadium i kirkestedenes historie – opptil flere hundre år etter første bygging. Kirkestedet er derfor vanskelig å benytte som dateringskriterium. Kirkestedet vil derimot være viktigere i diskusjonen av korsets betydning og hvem som kan ha reist det, et spørsmål jeg vil komme tilbake til i neste kapittel.

Endelig var det også vanskelig å finne noen direkte dateringsholdepunkter ut fra bergart. Bruddene i Hyllestad er vidt datert med en konsentrasjon til 1000-1300-tallet, men her er det primært kvernsteinsbruddene som er dokumentert.

Samlet sett fremstår tiden fra midten av 900-tallet og begynnelsen av 1000-tallet som den mest sentrale for dateringen av når steinkorsene ble reist. Det er likevel mulig at noen av steinkorsene er yngre, siden sannsynligvis ikke alle steinkorsene som i

dag står på kirkegårder, er blitt flyttet fra en tidligere lokalitet. Et eksakt tidspunkt er vanskelig å fastslå, siden dateringene av kirkestedene bare er *terminus ante quem*-dateringer. Dateringsrammene åpner imidlertid for muligheten for at noen kors også er blitt reist etter midten av 1000-tallet. Gjennomgangen har vist at det er vanskelig på arkeologisk grunnlag alene å sirkle inn tiden for reisingen av steinkorsene mer presist. Sett i en historisk kontekst er det likevel sannsynlig at de primært bør sees innen rammen av den mest intensive brytningstiden på 900-tallet og tidlig på 1000-tallet og sannsynligvis også i den første delen av kirkens konsolideringsfase. Dette er i stor grad i samsvar med Birkelis syn, med unntak av den øvre rammen som er noe utvidet i denne undersøkelsen. Dette medfører imidlertid at Hernæs og Fuglestvedts påstand om at steinkorsene kan trekkes tilbake til 700-tallet blir lite sannsynlig.

Det ble imidlertid vanskelig med utgangspunkt i kildematerialet å se når steinkorsene kan ha blitt flyttet inn på kirkenes område. Birkelis hypotese om at dette kan ha skjedd allerede på slutten av 1000-tallet er dermed ganske usikker. Jeg åpner altså for at dette kan ha skjedd også senere.

Steinkorsene i landskapet

Hva betinget valg av steder for å reise steinkors? Hvorfor ble ett sted valgt fremfor andre steder? Svarene skal trolig søkes i stedets identitet. Det er mennesket gjennom sin virksomhet som gir stedet identitet. Ved å anlegge for eksempel graver på et bestemt sted, tillegger man samtidig området en særlig rituell betydning, som også kan omfatte eier- og maktspekter. Stedets topografiske egenskaper kan også være med på å underbygge dette og bidra til å forsterke opplevelsen og betydningen av stedet. Stedet både gir og gies på denne måten identitet (Tilley 1994: 18ff).

Representerer så korset brudd eller kontinuitet i utnyttningen av et sted? Brukte man gamle innarbeidede samlingssteder eller helt nye? Bærer stedet preg av synkretisme, altså sammenfall av flere religiøse former, akulturasjon, innlån eller tilegning av kulturelementer med oppblanding eller tap av ens egen kulturform, eller markerer det et brudd?

Diskusjonen rundt spørsmålet om kultkontinuitet i stedsvalg har tidligere særlig vært sentrert rundt kultbygninger og bebyggelse, spesielt med tanke på hov og kirke (Olsen 1966; Sandnes 1987; Nielsen 1997). Anders Andrén har påpekt at diskusjonen bør utvides til å omfatte hele *kultstedet*, siden ritene innen den norrøne religionen hadde større romlig forankring enn i kristendommen (Andrén 2002: 313). De foregikk både innom- og utomhus – på gravfelt, gravhauger, ved trær, vann, steiner og kanskje på gressflater.

For å belyse disse spørsmålene om stedets betydning i korssammenheng vil jeg derfor undersøke nærmere hvilke hedenske elementer steinkorsene eventuelt var relatert til. Dette kan igjen være med på å kaste lys over spørsmålet knyttet til kultkontinuitet i dets videste betydning. Forbindelsen til kirkestedene er også relevant i denne forbindelse.

Jeg vil videre gå nærmere inn på om korsstedene er knyttet til eldre samlings- eller nye møtesteder og i forhold til makt- eller interesseområder, enten som midtpunkt og

samlingspunkt eller som grensemarkører i randsoner av områder, eller eventuelt andre strategiske markeringspunkt. Plassering på grensesteder kan nettopp være et uttrykk for konflikt og revirhevdning, både fysisk og mentalt. Temaet for dette kapitlet blir dermed å undersøke om det finnes mønstre i stedsvalg for korsene og om det eventuelt er ulike mønstre for de ulike korstypene? Korsets størrelse og grad av monumentalitet kan også som nevnt ha betydning i en slik sammenheng. Skjedde det en endring i stedsvalg over tid?

Et sentralt ledd i analysen består derfor i å undersøke den visuelle kommunikasjonen korsene inngikk i. Med dette mener jeg hvordan korset forholder seg til omgivelsene. Graden av synlighet har betydning for korsets monumentale virkning, kan hende også som et signal om grad av konflikt eller i det minste behov for markering. I hvilken grad fremstår korsene som monumentale markører og hva er det i tilfelle de markerer? Hvor stor er synsvidden? Retter den seg utover den lokale nære topografien, utadvendt, eller har det liten synsvidde, innadvendt? Dette momentet kan belyse spørsmålet om budskapet korset formidler er rettet mot folk på gårdsnivå, bygdenivå eller fra et større distrikt.

I Irland er alle korsenes flatside orientert øst–vest (Henry 1965: 135). Det er en viktig kristen indikasjon knyttet både til gravenes og kirkenes plassering: den døde ble gravlagt med hodet i vest for å kunne se mot øst når Kristus kom tilbake på oppstandelsens dag (Dahlby 1977: 216). Kristenretten i Gulatingsloven åpner også med: ” *Det er upphavet til lovene våre at me skal bøygja oss mot aust og beda til den heilage Krist um godt år og fred...* ” (G1). Det vil derfor være interessant å se nærmere på orienteringen av steinkorsene, og hvordan de forholder seg til både karakteristiske trekk i landskapet og kulturskapte innretninger, slike som samtidig bebyggelse, gravminner, samlingssteder og kommunikasjonslinjer. Det forutsettes her at den nåværende plasseringen, om ikke annet er oppgitt, er opphavelig eller at tidligere plassering er kjent eller i det minste sannsynliggjort.

For å undersøke steinkorsene over et lengre tidsperspektiv, vil det også være interessant å se på den romlige distribusjonen av steinkorsene inne på selve kirkegården. Hvordan er de orientert i forhold til kirken? De ulike landskapslovene og arkeologiske undersøkelser har nemlig vist at det har vært praktisert sosial soneinndeling og muligens en kjønnssegregering av kirkegården (Sellevold 1999: 97ff). Sør- og østsidene av kirken var mest attraktive, og arkeologiske undersøkelser har vist at det var medlemmer tilhørende det øverste sosiale sjikt som ble gravlagt her (Sellevold 1999: 103). Det er mulig at det også har vært et skille mellom kjønnene hvor de ble begravd inne på kirkegårdene, men skillet er ikke totalt. Den er likevel en tendens at kvinner primært ble begravd nord for kirken, mens menn ble jordfestet sør for den (Sellevold 1999: 103ff). Kan korsenes plassering forstås slikt?

Analysematerialet

Analysen omfatter steder med sikre eller sannsynlig lokaliserte kors fra Rogaland i sør til Sunnmøre i nord, og med unntak av seks kors, alle de klassifiserte steinkorsene, K1 til K 30. To kors fra Rogaland og fire fra Sogn og Fjordane er utelatt siden kontekstene ikke er avgrenset. K 22, fra Hyllestad i Sogn, er utelatt, siden det er funnet i en produksjonskontekst. Det er også vanskelig å vurdere K 5, K 10, K 21, K 26 og K 27, på grunn av manglende funnstedsopplysninger. K 5 ble funnet i et steingjerde på Melhaug, Sola, uten at det er kjent hvor det kan ha stått tidligere. K 10 ble funnet ødelagt ved bredden av Hålandsvannet på Madla. Utover dette er det ikke mulig å fastslå hvor det opprinnelig har stått. K 21 ble funnet på Brekke kirkegård i Sogn, men bare korshodet er bevart i dag. Det er dermed trolig at korset opprinnelig har stått et annet sted uten at dette kan fastslås nærmere. K 26 er funnet inne i Kinn kirke i forbindelse med restaureringen av kirken (Schreimer 1911, Top.ark. Bergen Museum). Vi vet ikke hvor det opprinnelig stod, men muligheten er likevel stor for at det har stått et sted på øyen. K 27, fra Davik i Nordfjord, har også en noe uklar opphavssituasjon. Korset ble funnet stående i fjæra nedenfor Midtgjeld, men biskop Neumann ble fortalt at det skulle ha stått på stranden uten at det ble spesifisert nærmere (Magnus 1986, Top.ark. Bergen Museum). Det er også satt spørsmålsteget ved om korset faktisk er ferdighogd. Det er ellers knyttet et spesielt sagn til korset og flyttingen av det.

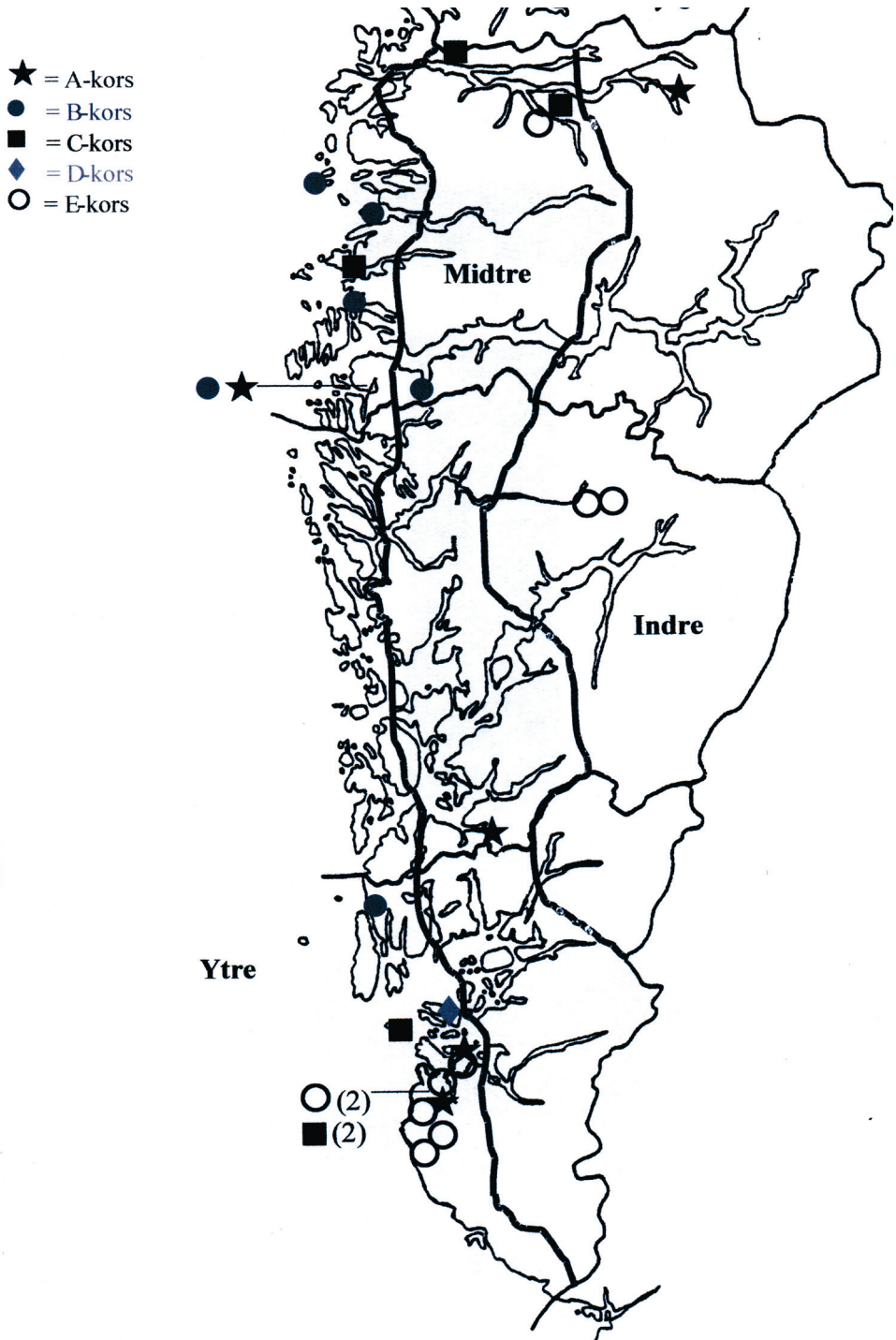
Jeg anser det likevel som sannsynlig at korsene ikke har stått så langt unna funnstedene. Jeg vil derfor trekke dem inn i diskusjonen senere, men uten å kunne foreta noen nærmere landskapsanalyse. Tapte steinkors er også utelatt, siden det ikke er mulig å avgjøre en sikker plassering. Til sammen kan dermed 24 kors analyseres i forhold til landskapet rundt.

I arbeidet med å koble korsene til gravminner og bautaer har jeg benyttet Per Fetts serie *Førhistoriske minne* (1954a, 1956, 1957a&b, 1960a, 1961, 1963), samt ulike topografiske registreringer når det gjelder Hordaland og Sogn og Fjordane, og Tor Helliesens registreringer (1901, 1902, 1903, 1906, 1907) og arkivmateriale fra Ams for Rogaland.

Korsenes geografiske plassering

Vestlandet blir vanligvis inndelt i tre geografiske soner; ytre, midtre og indre strøk (Sømme 1954: 80; Sund 1963: 117). Den ytre sonen omfatter kystområdene. Den midtre sonen omfatter midtre fjordstrøk – enten lukkede farvann, fjorder og daler mellom de store fjorder eller ligger ved hovedstammen av dem (Sund 1963: 117). Den indre sonen består av de indre fjordbunnene med dype eller korte daler som går opp mot høyfjellet, samt indre vide jordbruksbygder som Voss (jf. fig. 12).

Figur 12 viser fordelingen av kors i forhold til de geografiske sonene. K 2 fra Njærheim i Rogaland er ikke med på figuren, ettersom korset ikke er klassifisert på bakgrunn av

Figur 12. De tre geografiske sonene (etter Sømme 1954) og den geografiske distribusjonen av korstypene innenfor disse. N=28. Antall i parentes.

form. K 22 fra Hyllestad i Sogn og Fjordane er heller ikke med, siden dette altså ble funnet i en produksjonskontekst.

Vi ser at A-korsene er forholdsvis jevnt representert i alle de tre fylkene. Tre stykker befinner seg i den ytre sonen, med ett kors i henholdsvis midtre og indre sone. Nærheten til vann og sjø er påtakelig.

B- korsene er hovedsakelig lokalisert til Sogn og Fjordane, med ett eksemplar i Rogaland. De fleste er reist ved kysten i den ytre sonen, bare ett i den midtre sonen, og ingen i den indre sonen.

En stor del av C- korsene befinner seg i Sogn og Fjordane, men det finnes også kors av denne typen i Rogaland, og da sør for Boknafjorden. I likhet med A- og B-korstypene er flere av dem, fire kors, reist ved kysten, mens to finnes i midtre strøk. Heller ikke i denne er noen registrert i indre strøk.

Det ene D-korset skriver seg fra Rogaland, i kystnært strøk i ytre sone.

E-korsene dominerer tallmessig i korsmaterialet, og sju av dem er reist i Rogaland sør for Boknafjorden. Det finnes to E-kors i Hordaland og ett i Sogn og Fjordane, alle tre fra midtre og indre strøk.

Sett i et makroperspektiv er synes kysten å være en sterk lokaliseringsfaktor. Korstypene er ujevnt fordelt på fylkene, bare A- og E- korsene finnes i alle tre fylkene. Analyser av de ulike korslokalitetene på mikronivå kan forhåpentligvis kaste lys over årsakene til denne distribusjonen.

Symbolnøkkel

Følgende symbolnøkkel vil bli brukt i den videre analysen, der hvert enkelt korssted blir omhandlet: selve korslokaliteten markeres med et kors: †, og angir den sikre eller den sannsynlige plasseringen, med mindre annet er oppgitt. Utsyn og innsyn fra korsstedet markeres med piler: →. Hvis gamletunet, dvs. der gårdstunet var lokalisert i historisk tid før utskiftingene, lar seg identifisere, vil dette bli symbolisert med boks av varierende størrelse: eks. □. Eventuell tingvoll er markert med firkant, □. Symbolet for kirkested er en ellipse (jf. fig.13). Gravhauger symboliseres av utfylte sirkler, ●, i tilfeller med flere gravminner er sirkelen uten fyll, men med antall graver oppgitt med tall. Eventuelle grenser er tegnet med prikket linje (jf. fig. 45). Bautasteiner er markert med rombe, ◆. Tufter av ulike slag er markert med firkant, ■, av varierende størrelse. Veifar er markert med linje (jf. fig. 15). Målet er å gi et inntrykk av korsets kontekst og visuelle rekkevidde. Kartene er ment som en skisse og gir ikke krav på full nøyaktighet. Kartutsnittene er valgt med utgangspunkt i problemstillingene som er nevnt i innledningsvis, og kan variere i størrelse.

Når jeg har valgt å undersøke korsene i forhold til type, er hensikten å se om det finnes et mønster i valg av lokalitet i forhold til de enkelte korstypene. På denne

måten vil jeg se om det er sammenheng med spesielle kors i forhold til steder og også om det eventuelt kan være alderssammenheng i spredningen. Jeg har valgt å vurdere korsene i forhold til samme kriterier for å gjøre undersøkelsen sammenlignbar.

Lokaliteter med A-kors

Av de fem A-korsene lar fire seg stedsbestemme. K 5 fra Sola vil som nevnt bli utelatt siden konteksten på mikronivå er uklar.

Husabø, Stavanger, Rogaland (K 12)

Gård: Husabø, gnr. 6.

Øk-kart: AL 024-3 og AK 024-4.

Utskiftingskart: Ingen utskifting.

Lokalisering: Korset står inne i Hundvåg nye kirke, men ble opprinnelig reist på en rundhaug på gården Husabø. Denne anses som primær plassering.

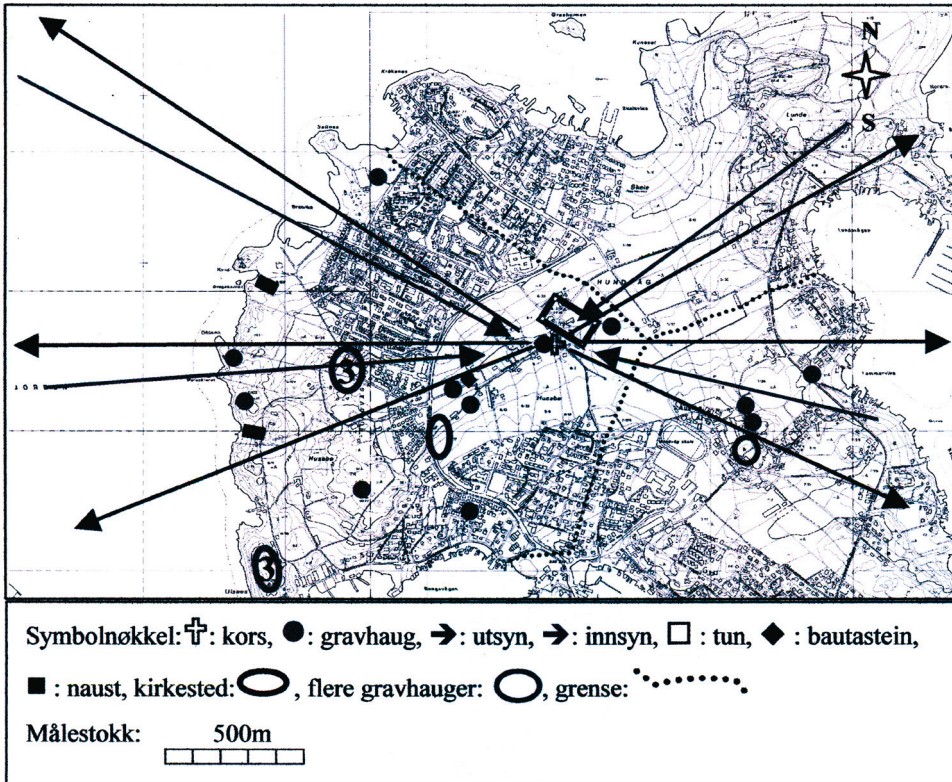
Tradisjon: de Fine omtaler korset i 1745, men sier ikke noe mer presist om hvor det stod på gården (de Fine 1952: 115). Jens Kraft plasserer det på en gravhaug tett ved gårdens våningshus (Kraft 1830: 248). Jeg har tatt utgangspunkt i Krafts opplysninger på figuren.

Korsets høyde: Fullstendig høyde på korset i dag er 3,5 meter. Kraft angir korsets mål da det fortsatt stod på gravhaugen til 5 alen, dvs. ca. 3,14 m (Kraft 1830: 248).¹

Topografi: Husabø ligger ca. 50 moh. på Hundvåg, en temmelig flat øy på 4,7 km². Den ligger like nord for bysenteret i Stavanger, i vest ligger Byfjorden og i nord Åmøyfjorden.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Korset skal som nevnt ha stått på en gravhaug fra eldre bronsealder, som vist på figuren (fig. 13). På gården er det også tidligere registrert gravhauger fra yngre jernalder (Helliesen 1901: 40), sørøst for haugen med korset (elipse uten nummer). En nærmere datering av gravene er ikke mulig, ettersom alle funnene er tapt (Helliesen 1901: 40). Gamletunet har med overveiende sannsynlighet vært plassert nær dagens tunområde. Dette er riktignok ikke sikkert arkeologisk belagt, men arkeologiske forundersøkelser som ble foretatt her i 1994 gir grunnlag for en slik tolkning (Hemdorff pers.med.). Det har vært diskutert om det har vært fjordungsting på Husabø i tidlig middelalder (Steinnes 1974(†): 93ff.), men eksakt hvor, er ikke kjent. Kirkestedet lå tilbaketrukket fra korset.

1) Alenmålene varierer noe over tid. Fra 1541 til 1683 var sjællandsk alen påbudt i Norge. Den er senere beregnet til 63,26 cm. I 1683 var en alen 62,8 cm, mens den ble justert i 1824 til 62,7 cm (Fladby, Imsen og Winge 1981: 11).

Figur 13. Oversiktskisse over landskapsstuasjonen til K 12 på Husabø, jf fig 1.

Utsyn og innsyn: Korset må ha hatt stor visuell rekkevidde, med utsyn særlig mot nord, øst og vest. Selv om sjøen og innseilingen i vest ligger mellom 1,5- 2 km (i luftlinje) fra korset, har det sannsynligvis vært synlig herfra. Til tross for at korset eller gravhaugen ikke lenger finnes her, er det ingen tvil om at det har vært godt synlig. Korset er i seg selv høyt og gravhaugen det har stått på, mellom 4,5 m og 6 m høy.² Korset må dermed ha hatt betydelig monumental effekt og kan karakteriseres som utadvendt.

Korset ser her ut til å være koblet til ætteeiendom med gammel kultplass og rettslig samlingssted. Det vendte seg ikke bare mot folk i nærmiljøet, men også mot et regionalt nivå siden korset var godt synlig i vid omkrets og trolig var tingplass i regionen.

Grindheim, Etne, Hordaland (K 16)

Gård: Grindheim, Gnr. 75.

Øk-kart: AN 39-1 og AN 39-2.

² Christie oppgir at den er 10 alen (ca. 6 m) høy, mens Helliesen oppgir den til ca. 4 m (Christie 1838: 166; Helliesen 1901: 39).

Utskiftingskart: Ho.301, 1:2000,1880-81

Lokalisering: Korset (jf. fig. 14) står inne på kirkegården til Grindheim kirke. Dette er en sekundær plassering fra 1960, da det ble påkjørt utenfor kirkegården (Bakka, Top.ark, BM.).

Tradisjon: Det foreligger flere mulige lokaliteter for korsets primære plassering. Skonvig nevner ikke eksplisitt hvor det skal ha stått, men sier det stod sammen med en bauta (Moltke 1956: 167). Bendixen mener at korset stod sammen med en bauta på Ættehaugen, en gravhaug ca. 500 m fra kirken (Bendixen 1899: 55).³ Per Fett anser imidlertid dette som tvilsomt, men uten å begrunne det nærmere (Fett 1963: 41). Han nevner videre flere ulike tradisjoner for hvor korset skal ha stått. En mulighet er at det kan ha stått på Kyrkjehaugen; en annen er Krosshaugen på Ekrem (Fett 1963: 44). Birkeli fremhever Krossbakken som mulig lokalitet, basert på navnet (Birkeli 1973: 171). Metodisk anser jeg den eldste kilden, dvs. Skonvigs opplysninger, som den mest pålitelige. Basert på opplysninger om at korset skal ha stått sammen med bautaen, og med Bendixens spesifisering av hvor de stod, gjør at Ættehaugen fremstår som den mest sannsynlige plasseringen.

Korsets høyde: Korset, som mangler den øvre armen, måler i dag 1,90 m over bakken. Korsets opprinnelige høyde har dermed trolig vært bortimot 2,40 m. Skonvig oppgir i 1626 lengden på korset til 4 ½ sjællandsk alen (Moltke 1956: 167), dvs. ca. 2,85 m.⁴ Dette er imidlertid fullstendig lengde på korset, siden det da lå nede på kirkegården.

Topografi: Grindheim ligger i Etne. Terrenget stiger her fra fjorden opp på fruktbare sand- og grusterrasser lenger oppe i dalen. Disse smalner oppover, og dalen snevrer seg sammen i en dalbunn opp mot snaufjellet. Grindheim ligger på en av disse flate, store terrassene der fjellet stiger opp på østsiden.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: På Grindheim er det identifisert tre tun på bakgrunn av utskiftningskart. Det er vanskelig å avgjøre hvilket som er eldst; trolig er alle fra middelalderen, om ikke før. Det som er mest iøynefallende på denne lokaliteten, er det store antallet graver. Figur 15 tar utgangspunkt i Håkon Scheteligs skisse fra 1904 (Schetelig 1905). Denne viser bare om lag halvparten av det totale antall graver og røyser på gården, men gir likevel inntrykk av det store antallet. Grav c og d er i tillegg påført figuren, og er datert på bakgrunn av funn (B 7651, B 7925) til yngre jernalder (Fett 1963: 45f.; Hatleskog 1986: 188). Grav a (B 5887, B 7194) og b (B 6232 II) er også fra yngre jernalder (Fett 1963: 45; Hatleskog 1986: 188).⁵ Grav b er nærmere bestemt til 700-800-tallet (Hatleskog 1986: 188). Funn fra

3) ” Omtr. 100 skridt fra denne gruppe og 60 skridt fra veien ligger 1 stor haug, 32 skr. i tv., 1,50m. høi, med en fordybning i midten, hvor den før omtalte i kirkegaardsgjerdet liggende runesten skal have staaet, ligesom stenkoret, der ligeledes ligger paa samme gjerde, ved foden at den. Den er af jord, men med lidt sten ovenpaa, og går under navn af Ættehaugen (efter Neumann Etnehaugen).” (Bendixen 1899: 55).

4) Målene Skonvig oppgir må betraktes som omtrentlige, blant annet fordi hans alenmål sannsynligvis bare har vært inndelt i kvarter og ikke også i tommer (Moltke 1958: 141).

5) B 5887: beisel fra fk. nr 4/ 26. B 7194: ravperle kommer også fra fk. nr. 4/26. B 6232 II: ubrent mansgrav fra fk. nr. 4/28 grav 2 med sverd, spyd og skiferbryne. B 7651: kleberskål og kljåstein fra fk.4/37. B 7925: klebergryte fra fk. nr. 5/111 (Fett 1963: 65f.)

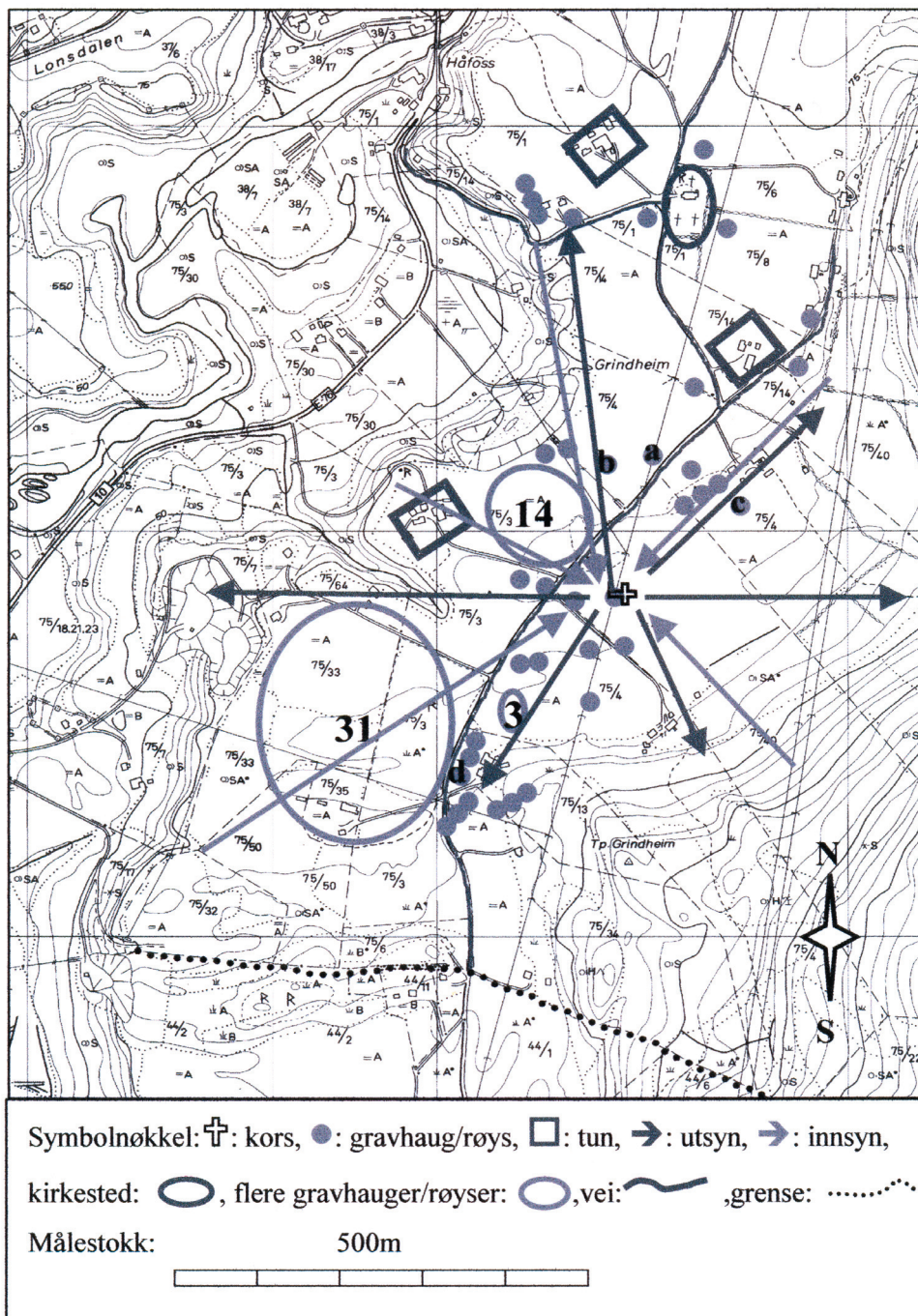
samme grav som b er nå tapt, men bestod bl.a. av sverd og økser, datert til 700- og 800-tallet (Hatleskog 1986: 189). S 2212, en mannsgrav med bl.a. øks og spyd, er også fra yngre jernalder (Fett 1963: 46), men er ikke sikkert lokalisert. Øksen er datert til 1000-tallet (Gellein i denne publikasjon). Dette funnet viser dermed at hedenske begravelser ble foretatt her inn på 1000-tallet. Gravene ellers på gravfeltet går tilbake til bronsealder, med hovedvekten fra eldre jernalder. Gravhaugen Ættehaugen er derimot ikke datert. Det er ikke registrert importfunn på gården. Korset skal altså ha stått nær en bauta, som var plassert oppå selve gravhaugen. Av plasshensyn er denne ikke tatt inn på figuren. Denne bautaen har innhogd keltisk kors, altså et kors med halvsirkulære armhuler, på den ene breidsiden og en runeinnskrift på smalsiden.⁶ Runeinnskriften daterer bautaen til 1020-1050 e.Kr. (NIyR III: 10). Hensynet til gravene har nok vært avgjørende for valg av lokalitet for både kors og bauta, der korset er plassert omtrent midt i feltet, men nesten 500 m unna kirkestedet. Det gikk videre en gammel ferdselsvei gjennom dette gravfeltet og like ved korset.

Utsyn og innsyn : Korset har sannsynligvis stått ved foten av en 1,5 m høy gravhaug. Oppå haugen skal den over 3 m høye bautaen ha vært plassert. Steinkorset vil dermed ha stått noe ”i skyggen av” bautaen og gravhaugen. Det må likevel ha vært godt utsyn fra og innsyn til korset, som ruvet over gravhaugen i høyde. Korset var imidlertid plassert så langt inn fra selve terrassekanten at det vil ha vært vanskelig å få øye på det fra bygda før en kom i nivå med terrassen. Korset må ut fra plasseringen likevel karakteriseres som utadvendt. Korset retter seg dermed til de som befinner seg her på terrassen, altså på gårdsnivå tydeligvis som ætteeiendom og gravplass i første instans og senere som kirkested.

Figur 14. Steinkorset på Grindheim. Tatt mot vest. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

6) ”Tormod reiste denne sten etter Tormod Svi(d)ende, sin far”. (NIyR III: 9)

Figur 15. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 16 på Grindheim. Jf. fig. 1

Eivindvik, Gulen, Sogn og Fjordane (K 20)

Gård: Gulen prestegård, 15/39.

Øk-kart: AE 070-4.

Utskiftingskart: ingen utskifting.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 16) står ved kirkegårdsporten til Eivindvik kirke, ca. 15 moh. Dette er også den primære plasseringen.

Tradisjon: Ifølge Skonvig stod korset på samme plass i 1626 som i dag (Moltke 1956: 179).

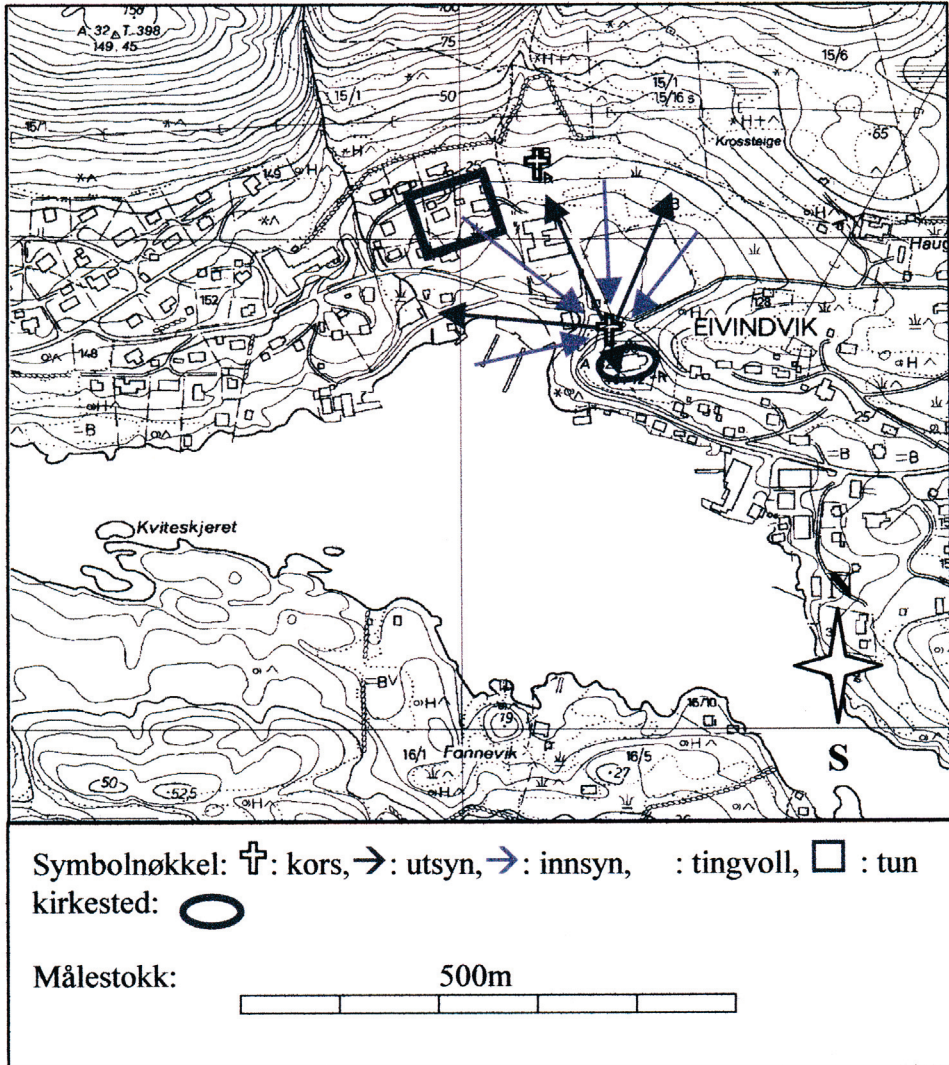
Korsets høyde: 2,85 m over bakken. Skonvig oppgir 5 sjællandske alen høy (Moltke 1956: 179), dvs. 3,16 m.

Topografi: Korset er reist på nordsiden av et lite høydedrag, som skråner i sør ned mot sjøen, mens det i nord skråner mot en slette.

Figur 16. Steinkorset (K 20) i Eivindvik. Tatt mot sør. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: I tillegg til de inntegnede konstruksjonene (jf. fig. 17) er det registrert tre spinnehjul (B 143- B145), opprinnelig funnet i gravhaug på prestegården (Lorange 1876: 183). Det er imidlertid usikkert hvor den var plassert, og den er derfor ikke markert på kartet. Det er videre registrert to røyser i området, den ene på Mjåneset og den andre på Nordre Espevikneset (Fett 1954a: 3). Disse har imidlertid neppe betydning for korsets plassering, siden de ligger utenfor korsenes visuelle område. Det er dermed ingen direkte forbindelse med tidligere hedensk kult. Tilknytningen til kirkestedet, samt nærheten til kors K 19, er det mest påfallende. Ellers er det utsikt mot det som er blitt tolket som selve tingvollen for Gulatinget. Bredsidene på de to steinkorsene vender mot hverandre, og det kan derfor virke som de rammer inn tingområdet. Det er gode havneforhold i viken nedenfor korset.

Figur 17. Oversiktskisse over landskapssituasjonen til K 20 i Eivindvik. Jf. fig. 1.

Utsyn og innsyn: Korset er orientert nord-sør. Fra korset er det utsyn mot nord, men begrenset mot sør. Korset er vanskelig å få øye på når man kommer inn i sundet fra øst. Først når en kommer inn til havn og fra stranden blir det synlig. Plasseringen ut fra lokalisering og kontekst må likevel karakteriseres som utadvendt. Den monumentale effekten blir likevel begrenset, siden det ikke er innsyn fra sør.

Korset må dermed ha vært synlig for dem som skulle til kirkestedet eller tingstedet, m.a.o. folk som alt befant seg i nærområdet. Gjennom sin plassering ved tingstedet var det indirekte rettet mot folk som kom fra et vidt geografisk område.

Loen, Stryn, Sogn og Fjordane (K 30)

Gård: Loen, 70.

Øk-kart: AU 90-1 og AU 090-2.

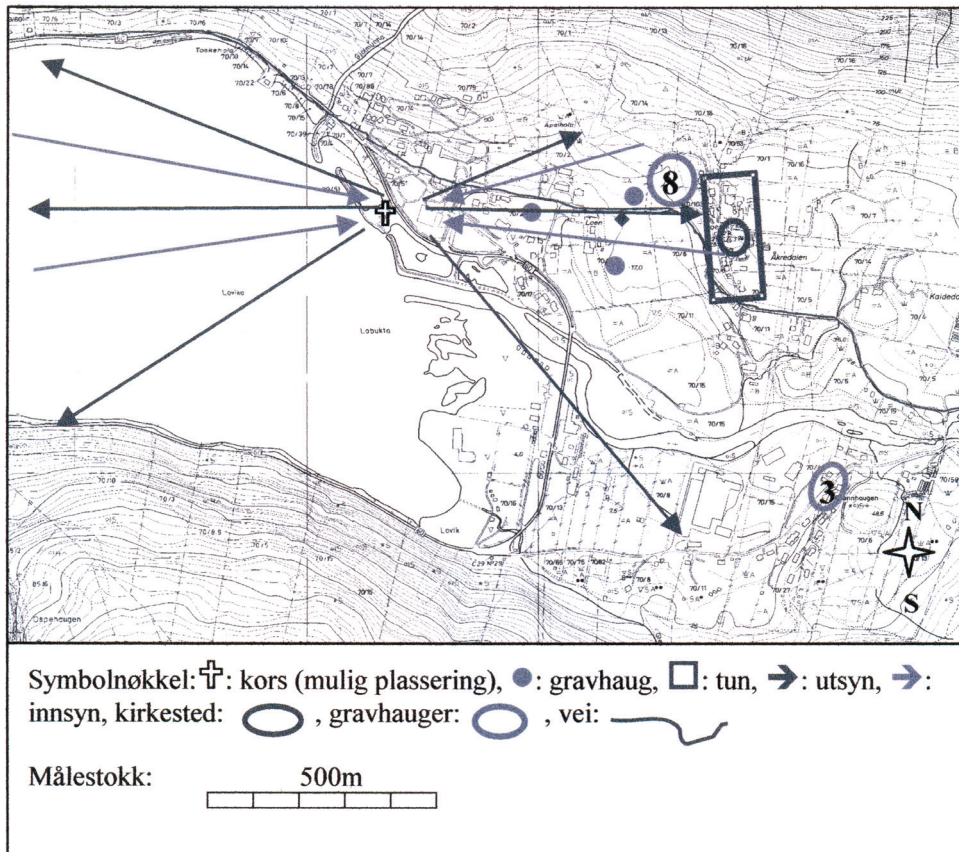
Utskiftingskart: SF 765, 1:2000, 1896.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 4) står nå inne på kirkegården til Loen kirke. Korset står nordvest på kirkegården. Dette er sannsynligvis en sekundær plassering. Det ble trolig flyttet hit på 1700-tallet (Birkeli 1973: 204).

Tradisjon: Korset skal tidligere ha stått i Korsvika (Straume 1955, Top.ark. Bergen Museum). Dette anses som korsets sannsynlige primære plassering.

Korsets høyde: 2 m over bakken.

Topografi: Området hvor korset skal ha stått er svært endret av moderne byggeaktivitet. Det er likevel mulig å skissere noen topografiske trekk. Fra fjorden ligger terrasser oppover i dalen. Området er omkranset av høye og bratte fjell.

Figur 18. Oversiktskisse over landskapssituasjonen til K 20 i Loen. Jf. fig. 1.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: På gården er det flere graver fra yngre jernalder. Fire er nærmere bestemt til vikingtid, henholdsvis til 700-tallet (B 8058), 800-tallet (B 2900, B 8551) og 900-tallet (B 8818) (Fett 1961: 20ff.; Magnus 1967: 14, 22; Helgen 1982: 35).⁷ Gravene fra yngre jernalder er plassert på figuren (jf. fig. 18), med unntak av graven som ligger sør for bautasteinen. Flere løsfunn fra gården stammer også fra yngre jernalder (Fett 1961: 22f.). I tillegg til de inntegnede konstruksjonene, er det registrert tre gravrøyser (R1) på Instebøen, øst for tunet (Fett 1961: 21f.; Fasteland 1983). De befinner seg dermed utenfor korsets visuelle rekkevidde og dermed også kartutsnittet. B 8058, en brent mannsgrav fra 700-tallet (Magnus 1967: 14; Helgen 1982: 35), er heller ikke med på figuren. Den skal ha ligget på en terrasseflate sør for broen over Lodalselva (Fett 1961: 21). På gården har det altså vært praktisert hedensk gravskikk inn på 900-tallet. Fra gården er det i tillegg funnet en såkalt hellig hvit stein, B 3311 (Fett 1961: 22), som forbindes med fruktbarhetskult i eldre jernalder (Solberg 2000: 173f.). Gamletunet og kirkestedet ligger litt tilbaketrukket for korset og korsets plassering tyder ikke på nær kontakt med tidligere kult. Birkeli nevner at det har vært tingplass for bygdeting her, men dette har jeg ikke kunnet verifisere. Det er gode havnefunksjoner på stedet.

Utsyn og innsyn: Korset må ha vært synlig for de som kom seilende eller roende inn fjorden. Fra tunet på gården må det også ha vært mulig å se korset. Korsstedet merker seg ut fra lokaliseringen og plasseringen som utadvendt. Plasseringen tyder her på at korset henvender seg både til gårds- og bygdenivå.

Oppsummering

Av de fire steinkorsene av type A står i dag bare ett på sin primære plass. De øvrige er analysert ut fra sannsynlig plassering. Felles for de fire lokalitetene med A-kors er at steinkorsene kan karakteriseres som mer eller mindre utadvendte ut fra kontekst og topografi. De må alle ha hatt en klar monumental effekt, selv om denne nok har variert noe. Mest utpreget vil dette ha vært på Husabø. Korsene har hovedsakelig henvendt seg til gård og bygd, men i to tilfeller, Husabø og Eivindvik, var de rettet mot folk fra et større distrikt. Et annet fellestrekk er at gamletunet hovedsakelig lå nær korset, med ett unntak, K 30 i Loen som var noe tilbaketrukket. Tre av gårdene med kors hadde graver fra yngre jernalder. Bare på av to av gårdene, Husabø og Grindheim, var korsene plassert i umiddelbar tilknytning til graver. Gravene de var reist på eller ved, var alle betydelig eldre enn korsene. Det er også påfallende at tre av korslokalitetene, Husabø, Eivindvik og Loen, ser ut til å være knyttet til ulike typer tingsteder; på lagtingplassen til Gulatinget til og med to steinkors. Bare i ett tilfelle, K 20 i Eivindvik, var korset plassert direkte i tilknytning til et kirkested som primær kontekst. Klar forbindelse til havn ble også bare fastslått i ett tilfelle, men både ved Eivindvik og Husabø er det god havn like ved. Forbindelse til andre monumentale markører som bautaeer er

7) B 8058: brent mannsgrav med sverd, øks, piler, skjold, holcelt, navar, ljå, hein, beisel og skrin. B 2900: ubrent mannsgrav med øks og glassperler. B 8551: ubrent mannsgrav med sverd, øks og ringnål. B 8818: ubrent kvinnegrav med ovale spenner, vevskje, steikepanne, saks, sigd o.a. (Fett 1961: 22f.)

nok et fellestrekk for flere av A-korsene. I ett tilfelle, Grindheim, er det en direkte forbindelse med bautastein, mens det er registrert bautaer på korslokalitetene også i to andre tilfeller, Loen og Husabø. Bautaene stod her et lite stykke fra steinkorsene. Det er vanskelig å se at grenser kan ha hatt noen direkte rolle i valg av sted for A-korsene. Veinett er koblet direkte til alle, både til vanns, med unntak av Grindheim lå alle nær sjø, og til lands. På Grindheim gikk en gammel ferdselsvei gjennom gravfeltet og like ved korset. Ingen av steinkorsene har en primær øst–vest orientering, men ett er vendt nord–sør.

Ett av steinkorsene, Loen, står i dag på en kirkegård. Korset her står vest for kirken på nordsiden av kirkegården.

Lokaliteter med B- kors

Fire steinkors av type B har konteksten såpass klar at det er mulig å gjennomføre den tilskitende landskapsanalysen. For K 21 fra Brekke i Sogn og K 26 fra Kinn i Sunnfjord, var dette ikke mulig.

Gard, Haugesund, Rogaland (K 15)

Gård: Gard, 26/ 1216 (8).

Øk-kart: AF 034-4.

Utskiftingskart: Ingen utskiftning.

Lokalisering: Primær lokalisering på en naturlig haug/ knaus. Korset (jf. fig. 19) er knukket i to, men reparert og satt opp igjen.

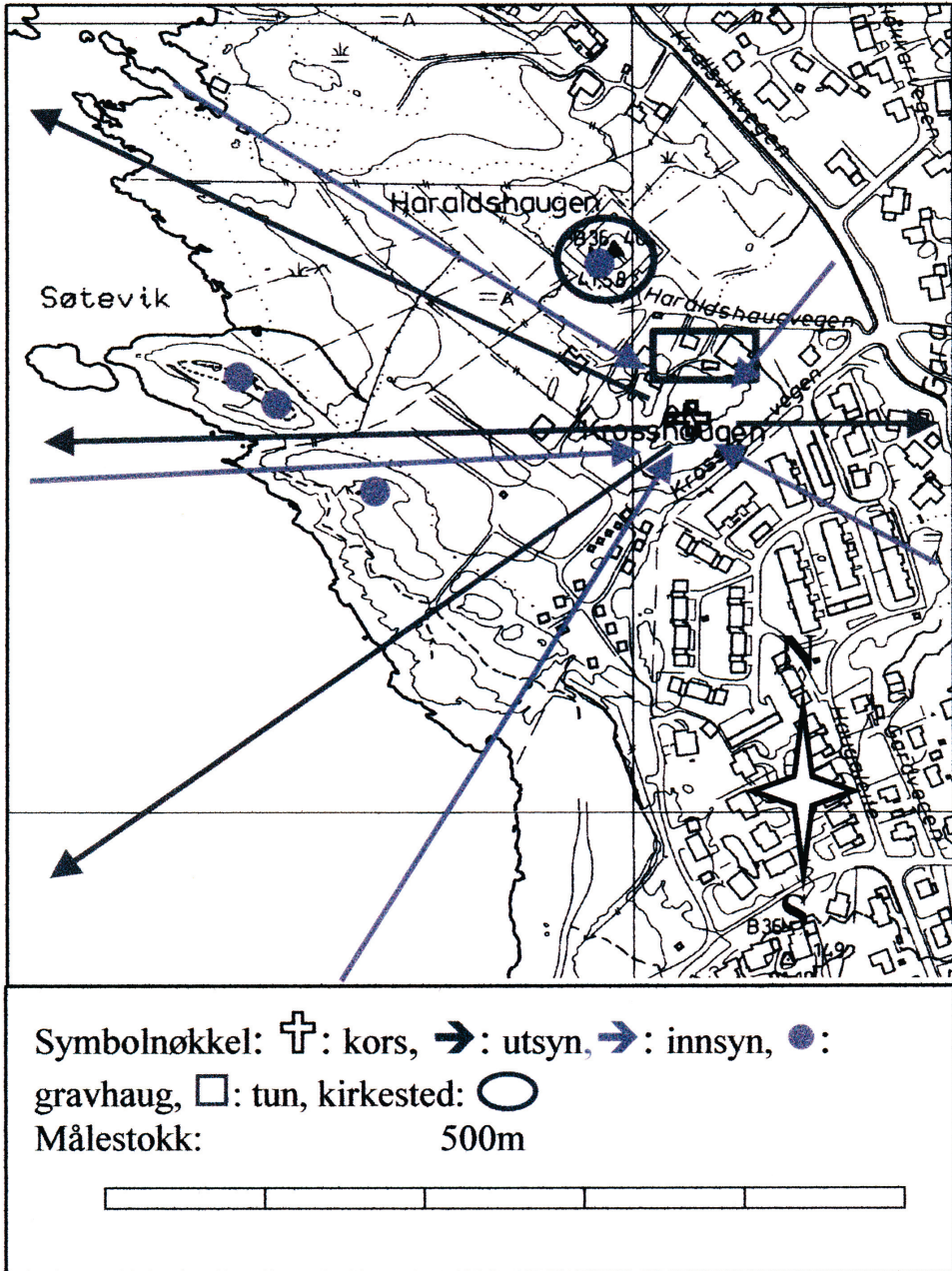
Tradisjon: Korset er nevnt av de Fine i 1745, der gården Gaar oppgis som lokalitet (de Fine 1952: 116).

Korsets høyde: 3 m over bakken. de Fine angir lengden til 5 alen (de Fine 1952: 116), dvs. 3,16 m.

Topografi: Korset står på en naturlig haug, ca. 20 moh. på en lett kupert slette med noen bergknauser som stikker opp. Sletten skråner etter hvert ned mot sjøen. Korset står ca. 250 m i luftlinje fra sjøen. På nordøstsiden skråner haugen ned mot en liten slette.

Figur 19. Steinkorset (K 15) på Gard. Tatt mot vest. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Figur 20. Oversiktskisse over landskapssituasjonen til K 15 på Gard. Jf. fig. 1.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Kirkestedet ligger i umiddelbar nærhet til korset. Det skal tidligere ha vært en rundhaug her, men denne ble ødelagt i forbindelse med byggingen av Haraldstøtten. Det har derfor ikke vært

mulig å fastslå plasseringen eksakt. Det har heller ikke vært mulig å identifisere gamletunet sikkert. På bakgrunn av gamle fotografier og ordbruken i stedsbeskrivelser: ”*Stax vestenfor gaarden stod paa en klippehaug et sten kors.. Paa den anden side af gaarden sees endnu tomten af sognes ældste kirke.*” (Nicolaysen 1862-1866: 351), er det trolig at tunet kan ha ligget her. Det er i tillegg registrert et middelaldersk gårdsanlegg på Gard, som består av en hustuft, gammel innmark og en hulvei (7340.D6-R1). Siden dette anlegget ligger ca. 3 km fra korslokaliteten, har det neppe direkte sammenheng med korset. Tre graver ligger på nes ut mot leden. I tillegg er det gjort to gravfunn fra henholdsvis folkevandringstid og yngre jernalder.⁸ Den eldste var en branngrav hvor haugen lå på en liten forhøyning i terrenget på bnr. 55, utenfor korsets visuelle rekkevidde. Graven fra yngre jernalder lå på en bergknatt på østsiden av veien, uten at dette er spesifisert nærmere. Koblingen til tidligere hedensk kultplass er altså ikke sterk, men den kan ikke utelukkes siden det tidligere var en rundhaug hvor kirkestedet er lokalisert.

Utsyn og innsyn: Fra haugen er det både godt inn- og utsyn, særlig mot leden i vest (jf. fig. 20).⁹ Korset er også godt synlig fra leden, den viktigste ferdselsåren i distriktet og innseilingen til Karmsundet. Korset må med sin strategiske plassering og visuelle rekkevidde karakteriseres som utadvendt og monumentalt. Det synes dermed som at korset var rettet både mot gården og kirkestedet, men også mot et større distrikt, mot de som ferdes langs leden.

Eivindvik, Gulen, Hordaland (K 19)

Gård: Gulen prestegård, 15/ 39.

Øk-kart: AE 070-4.

Utskiftingskart: Ingen utskifting.

Lokalisering: Primær plassering på Krossleite, midt i en liten bakke, ca. 25 moh. (jf. fig. 21).

Tradisjon: Skonvig oppgir samme plassering i 1626 (Moltke 1956: 179).

Korsets høyde: 2,65 m over bakken. Skonvig angir korset til 4 sjællandske alen (Moltke 1956: 179), dvs. 2,5 m.

Topografi: Terrenget stiger mot nord, mens det skråner nedover mot en slette i sør.

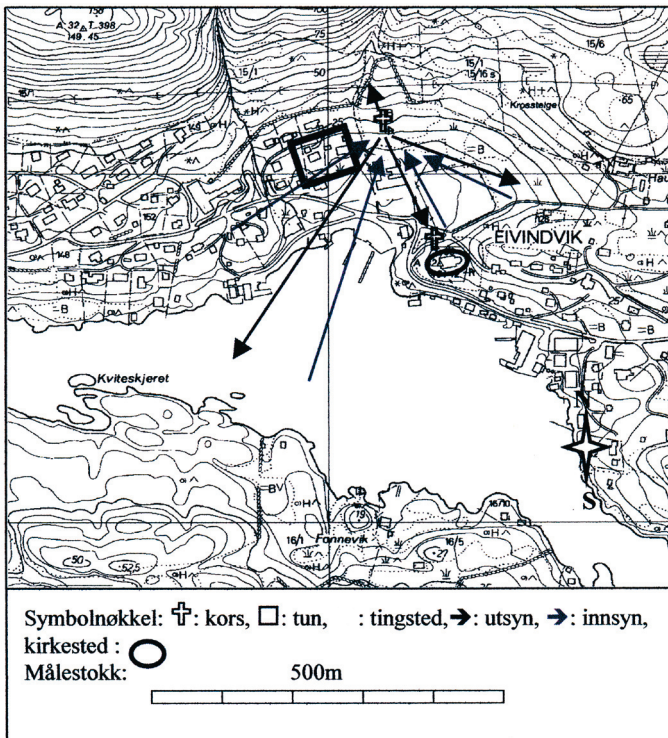
Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Forholdet til graver er det samme som for K 20. I tillegg til de inntegnede konstruksjonene (jf. fig. 22) er

8) S 8390: gullbrakteat, glassbiter, bronsebånd, beinkam, spillebrikker av bein, terninger av bein, stykker av spannformet leirkar, stykker av tynnvegget leikar, jernstykker, bryne av kvartsitt, brente bein, trekullstykker. Graven fra yngre jernalder, S 3584, bestod av øks, R. 555, klinknagler, glassperler og spinnehjul. (pub.ark. AmS).

9) Tyskerne hadde bunkers i haugen under 2.verdenskrig.

Figur 21. Nordsiden av K 19 i Eivindvik. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Figur 22. Oversiktskisse over landskapssituasjonen til K 19 i Eivindvik. Jf. fig. 1.

det en kilde like ved, som det er knyttet Olavstradisjon til. Det betyr at det ikke er direkte forbindelse til hedensk kultplass, med unntak kanskje av kilden. Nærheten til gamletunet og det antatte tingstedet er påfallende. Begge korsene er med på å "ramme inn" området. Det er gode havneforhold i sør nedenfor det området som er blitt tolket som tingvollen.

Utsyn og innsyn: Korset er orientert nord-sør. K 19 kan sees fra havnen og sundet i sør, og utsynet er også godt i denne retningen. Et kors i relieff er hogd på denne breidsiden, som derfor må ha vært den viktigste og mest kommunikative. Det er svært begrenset innsyn og utsyn mot nord. Korset kan ut fra topografi og kontekst karakteriseres som utadvendt. Korset er monumentalt, men plasseringen midt i bakken svekker den monumentale virkningen. Korset budskap har trolig primært vært rettet mot et nærområde, de som kom sørfra og som befant seg på tingstedet. Plasseringen på samlingssted for et større geografisk område, viser at budskapet forholdt seg til et større distrikt, Gulatingslagen.

Korssund, Fjaler, Sogn og Fjordane (K 23)

Gård: Korssund, 39/9.

Øk-kart: AE 076-1.

Utskiftingskart: Bare for utmark, SF 2612, 1: 4000, 1968.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 23) står med den ene breidsiden vendt mot et smalt sund.

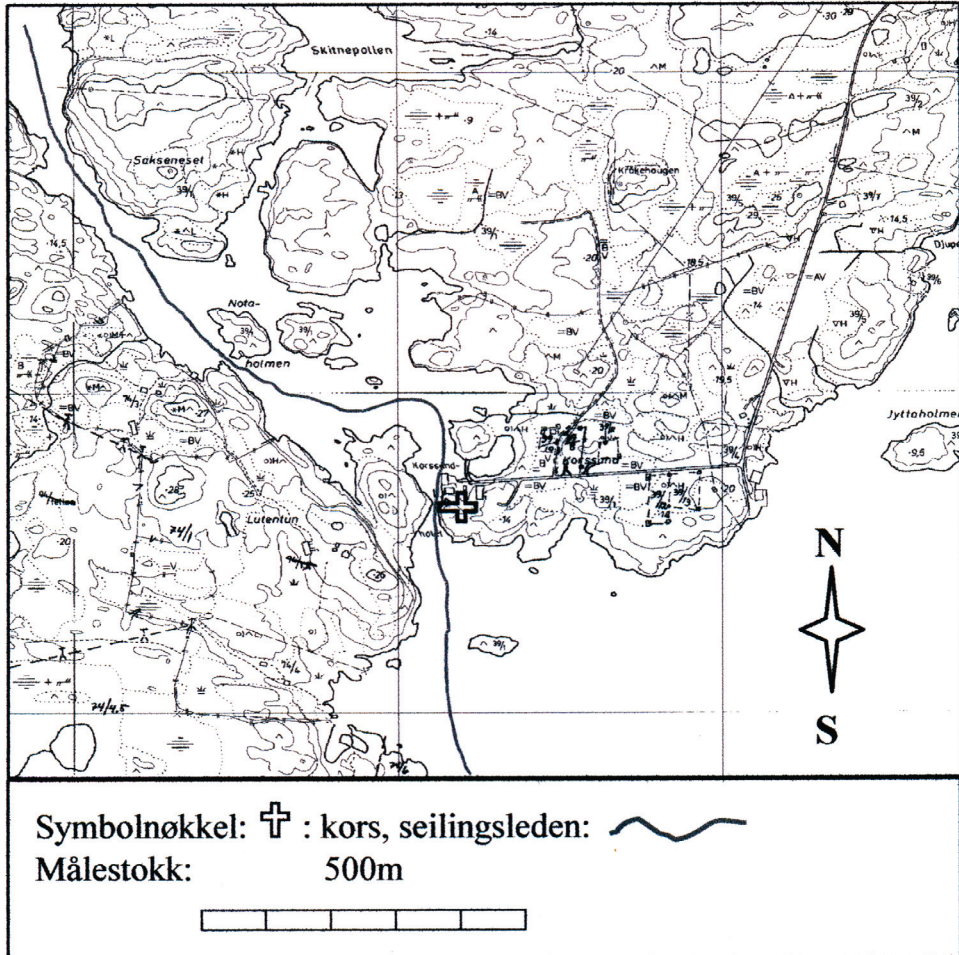
Tradisjon: Skonvig oppgir samme plassering som i dag (Moltke 1956: 192).

Korsets høyde: 3,85 m over bakken. Skonvig angir lengden til 7 ½ sjællandske alen (Moltke 1956: 192), dvs. 4,74 m. Kraft angir korsets høyde i 1830 til 6 alen, dvs. 3,8 m (Kraft 1830: 934 f.).

Topografi: Korset står i fjellet 11 moh. Fjellsidene går bratt ned mot et smalt sund. Dybden varierer her, men laveste dybde er bare 1,2 m. (Den norske los 2001: 372).

Figur 23. Steinkorset (K 23) ved Korssundet. Tatt mot øst.
Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Figur 24. Skisse av landskapsituasjonen til K 23 ved Korsundet. Jf. fig. 1.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Det er ikke registrert graver på gården. Nordvest for korset er det gode havneforhold; i historisk tid har det vært handelssted her. Det har ikke vært mulig å lokalisere et eventuelt gamletun. Korset kan ha tjent som seilingsmerke gjennom den indre leden og det uryddige farvannet (jf. fig. 24). Det er her ingen tilknytning til hedensk kultplass eller senere kirkested.

Utsyn og innsyn: Bredsidene på korset er vendt øst–vest. Kommer man sørfra gjennom sundet og holder seg inntil stranden av Lutelandet, sees korset i full høyde. Korset er utadvendt med utpreget monumental karakter. Korset rettet seg mot folk fra et vidt geografisk område og mot dem som ferdes nord og sørover langs leden, ikke bare gårds- og bygdenivå.

Svanøy, Flora, Sogn og Fjordane (K 25)

Gård: Svanøy, 117/1.

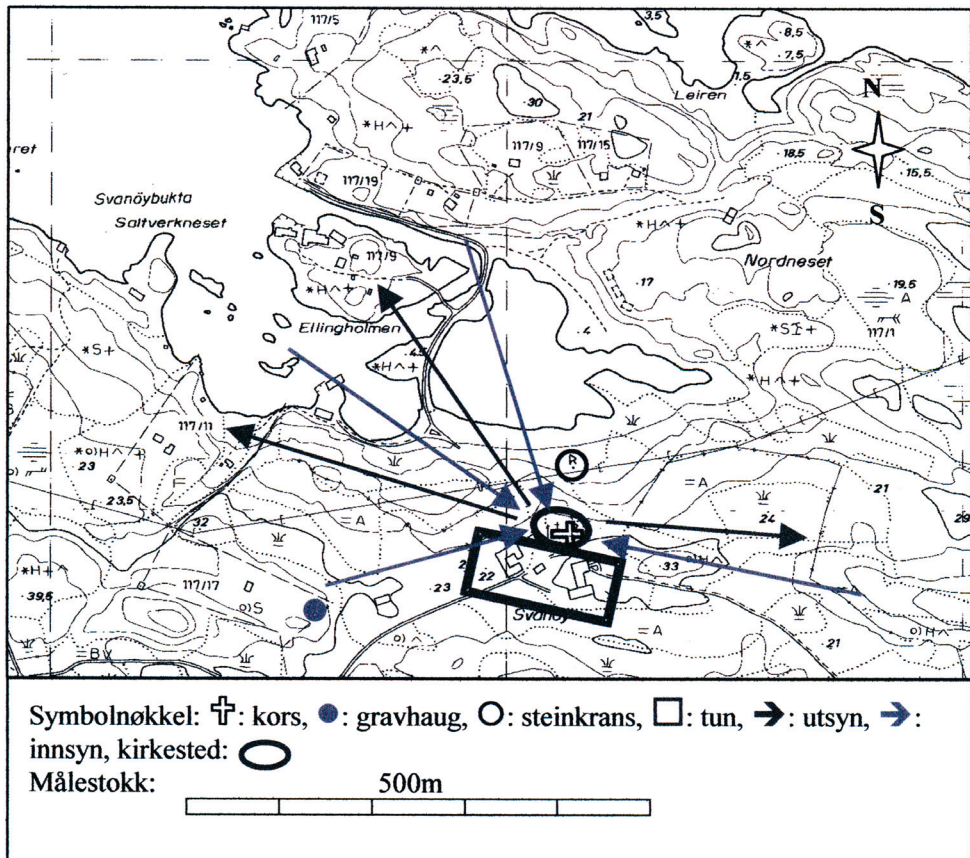
Øk-kart: AF 082-3.

Utskiftingskart: Finnes ikke.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 5) står i den østre delen av den gamle kirkegården. I følge tradisjonen stod korset bak koret på den tidligere kirken (Birkeli 1973: 196). Den gamle kirken ble trolig revet rundt midten på 1600-tallet. Kirkegården er trolig korsets sekundære plass. Den ”nye” kirken ble revet 1872 (Hinsch 1990: 15).

Tradisjon: Korset skal tidligere ha stått på Brandsøy (Neumann 1824: 108; Kraft 1830: 937; Christie 1838: 162), uten nærmere angivelse. Det er heller ikke oppgitt når korset skal ha blitt flyttet hit. Jeg tar derfor utgangspunkt i den nåværende plasseringen.

Korsets høyde: 2,0 m over bakken. Kraft angir høyden til 3 ½ alen, dvs. 2,19 m (Kraft 1830: 937).

Figur 25. Oversiktsskisse over landskapssituasjonen til K 25 på Svanøy. Jf. fig.1.

Topografi: Svanøy ligger ved munningen av Førdefjorden. Den 10,8 km² store øya er småknauset med høyder opp til 235 moh. Kirkegården ligger i en skråning, ca. 20 moh..

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Korset står nær gamletunet (jf. fig. 25). Den inntegnede gravhaugen er ikke datert. På gården er det tidligere registret to steinkranser hvorav den ene er inntegnet på figuren. Den andre skal ha ligget 12 meter fra den inntegnede, men var ødelagt før 1860 (Fett 1957b: 14) og på grunn av upresis stedsangivelse er den utelatt på figuren. Kraft registrerte i sin tid også en steinsatt flat forhøyning i elliptisk form. Denne er ikke gjenfunnet senere og er derfor utelatt på figuren. Et klebersteinbrudd og to røyser ligger utenfor korsets visuelle rekkevidde og er derfor utelatt her. Koblingen til hedensk kultsted er her svak.

Utsyn og innsyn: Korset er orientert øst-vest, siden med runeinnskriften vender mot øst. Moderne vegetasjon gjør det noe vanskelig å bestemme korsets visuelle rekkevidde, men den er utvilsomt noe begrenset. Det får dermed en innadvendt og mer lukket karakter. Korset henvender seg her på lokalt nivå, til dem som var på gården og det tilhørende kirkestedet her.

Oppsummering

Tre av lokalitetene med B- kors, Gard, Eivindvik og Korssund, anses som primære. B-korsene står alle direkte på markerte naturformasjoner, og i likhet med A- korsene har de en utadvendt og monumental karakter. Monumentaliteten er størst på Gard og Korssund både når det gjelder høyde og plassering. På alle lokalitetene ser korset ut til å ha vært rettet mot et større geografisk område enn gårdsnivå. To steinkors, Gard og Eivindvik, har tilknytning til kirkesteder. Hos B-korsene er det knapt forbindelse med hedenske elementer. Bare på Gard finnes det graver fra yngre jernalder, men de er ikke i direkte tilknytning til korset. Tingsted er bare knyttet til én korslokalitet, Eivindvik. Ingen av korsene er plassert ved grenser, snarere i midtpunkt, eller særlige strategiske punkt som Gard og Korssund. Nærhet til sjøen og ferdsel har derimot spilt en vesentlig rolle. To av steinkorsene har en primær øst-vest orientering, mens ett har en nord-sør.

Ett av steinkorsene, K 25 på Svanøy, ble undersøkt gjennom sin trolige sekundære lokalisering. Korset stod bak korset på østsiden av kirkegården. Nærheten til kirkested og gamletun var her fremtredende. Det er ingen direkte forbindelse til hedenske elementer på stedet.

Lokaliteter med C-kors

Av de syv steinkorsene av C-type lar seks seg nærmere stedsbestemme. For K 27 fra Davik, Nordfjord var det ikke mulig å gjennomføre dette, og det er derfor utelatt i denne analysen.

Tjora, Sola, Rogaland (K 6 (E), K 7(C), K 8(C), K 9(E))

Gård: Tjora, 10/ 19 og 10/ 21

Øk.kart: AJ 22-4

Utskiftingskart: Ro1254, 1:2000, 1925

Lokalisering: Tjora kirkegård (K 6, K 7), Fantoft stavkirke (K 8, jf. fig. 26) og Arkeologisk museum i Stavanger, S 9786 (K 9).

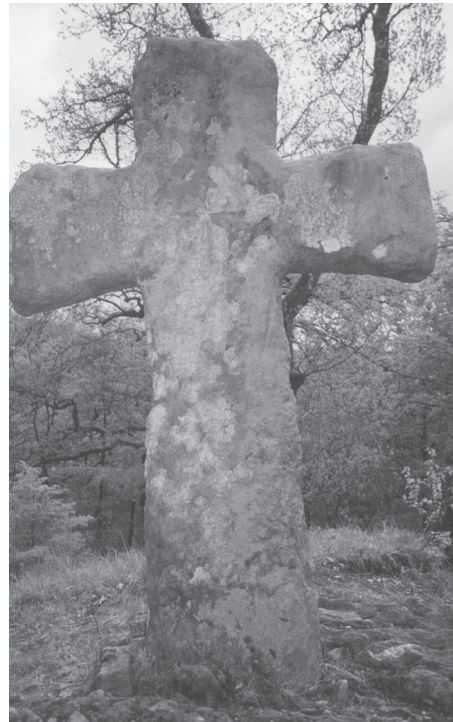
Tradisjon: Korsene K 7, K 8 og K 9 skal alle tidligere ha stått på Orshaug, et høydedrag på Tjora. De skal siden ha blitt flyttet ned til kirkegården (Birkeli 1973: 146 ff.). Det er ikke kjent når dette skjedde. Orshaug representerer sannsynligvis korsenes primære plassering. For K 6 er det ikke oppgitt noen tradisjon om flytting, og kirkegården regnes dermed som mulig primær plass. Det er imidlertid ikke umulig at dette korset også kan ha blitt flyttet hit fra en annen lokalitet. I 1830 stod tre kors (K 7, K 8, K 9) øst for kirken og det siste (K 6) sør for den (Kraft 1830: 246; Top.ark. AmS).

Korsenes høyde: K 6 står i dag 1,45 m over bakken. Det er tidligere brutt i stykker og siden satt sammen igjen, men et stykke mangler. K 7 og K 8 er henholdsvis 1,90 og 1,95 m over bakken. K 9 er fragmentert. De horisontale armene (tverrarm) med et stykke av armen, tre armhuler og det meste av den fjerde armhulen er bevart. Største lengde over tverrarmen er i dag 1,20 m, men ifølge Birkeli oppgir Hansson korsets mål til tre alen og seks tommer høyt, og to alen og to tommer bredt, dvs. ca. 2 m høyt og ca. 1,36 m over de horisontale korsarmene (Birkeli 1973: 150).

Lokalitet 1: Orshaug

Topografi: Høydedrag, ca. 30 moh., med et noe flatt og småkupert landskap rundt.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted og graver mv.: På lokalitet 1 (jf. fig. 27) skal det ifølge Helliesen tidligere ha vært 10 gravhauger (Helliesen 1906: 71). Tre graver er datert til eldre jernalder (pub. ark. AmS).¹⁰ De fleste gravene er udaterte,

Figur 26. K 8 på Fantoft, opprinnelig fra Tjora. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

men det er grunn til å tro at de fleste er fra jernalder. På gården er det videre registrert et gårdsanlegg fra vikingtid.¹¹ Dette lå nord for Orshaug, på Tjoraneset ved innseilingen til Risavika. Det ligger utenfor kartutsnittet. Koblingen til hedenske graver og kultplass er fremtredende, mens gårdstunet og kirkestedet er mer tilbaketrukket i forhold til korsene.

Utsyn og innsyn: Det er utsyn fra Orshaug mot vest, sør og nord. Utsynet mot øst blir begrenset mot et høyere høydedrag. Innsynet til korsene må ha vært svært godt, noe avhengig av hvor høyt korsene stod. Muligheten er nok størst for at de har vært satt opp på toppen av høydedraget. Korsene må ut fra topografi og kontekst ha hatt en utadvendt karakter. Størrelsen og plasseringen har trolig gitt en høy monumental effekt. Korsenes budskap har trolig vært rettet mot et lokalt område, på gårds- og bygdenivå.

Lokalitet 2

Topografi: Kirkegården, ca. 10 moh., ligger på en flat slette, som er dyrket mark i dag; berg stikker opp i nord. Nærmeste høydedrag fra kirkegården er Kongshaug, et høydedrag nord for kirkegården. Her lå det tidligere en gravhaug med bauta på.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted og graver mv.: Det er ikke spor etter hedenske graver i umiddelbar nærhet. Koblingen mot hedensk kult er her svak, mens gårdstunet og kirkestedet er mer fremtredende.

Utsyn og innsyn: Det er forholdsvis godt utsyn mot og innsyn fra vest, siden landskapet er relativt flatt. Mot øst er det imidlertid noe mer begrenset. Korsene må dermed ha hatt en noe innadvendt og lukket karakter ut fra topografien. Det monumentale aspektet til korsene er mindre i forhold til plasseringen ved lok. 1. Korsene må primært ha vært rettet mot gården og til de som befant seg der.

Kvitsøy, Rogaland (K 14)

Gård: Kvitsøy, 15/8.

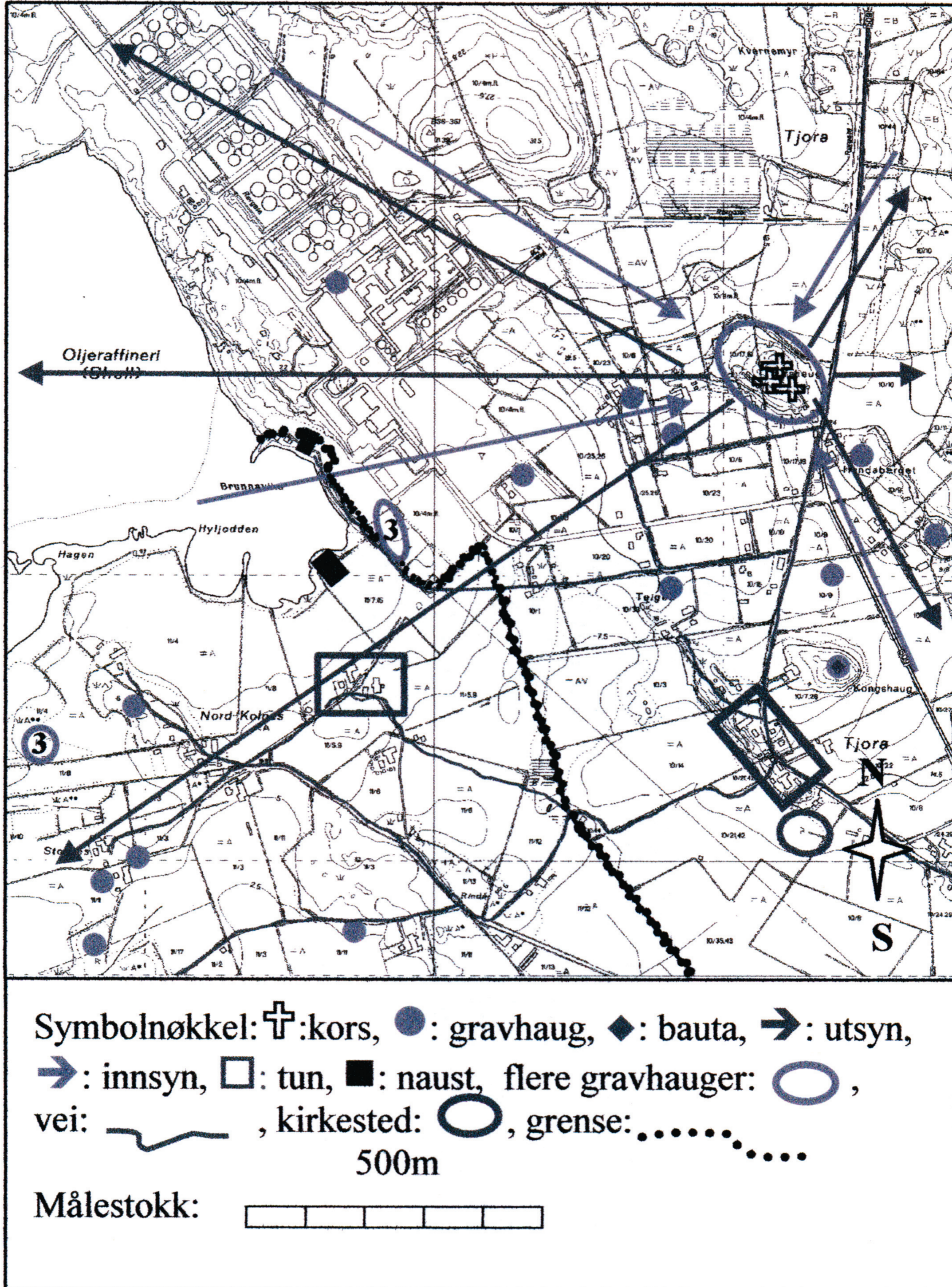
Øk-kart: AH 025-4.

Utskiftingskart: Ro. 549 (Kviting).

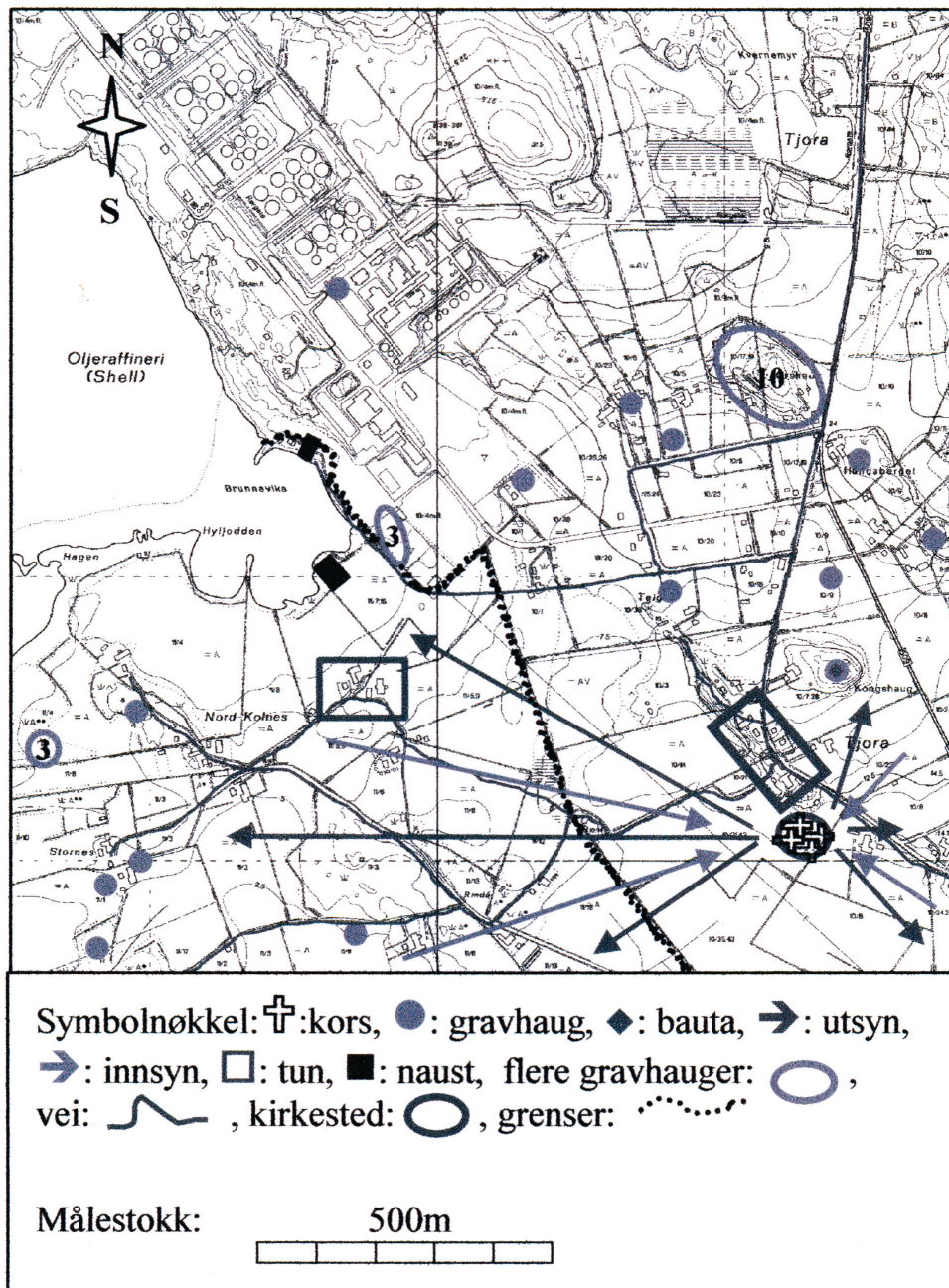
Lokalisering: Korset (jf. fig. 29) står ved innseilingen til Leiasundet som fører inn til Vinterhavn. Dette er sannsynligvis korsets primære kontekst.

10) S 2430:Koppurne (R. 361), urne, stykke av kam, kull og brente bein. S 2431: Kniv, spydspisser, skjoldbule, skjoldhåndtak. S 2838: Urnekopp, stykker av urne.

11) Følgende funn ble gjort her under utgravningen: S 9174: Fragment av arabisk sølvmynt, en abbasidisk dirhem muligens slått 807- 808 e. Kr. Glassperlefragment, bryne fragment, jernfragmenter, stykker av leirkar, avslagsflint. S 9175: flere fragment av leikar (Myhre & Myhre 1966: 47f.).

Figur 27. Oversiktskisse over lok.1, landskapsituasjonen til K 7, K 8 og K 9 på Tjora. Jf. fig. 1.

Figur 28. Oversiktskisse over lok.2, landskapssituasjonen til K 6, K 7, K 8 og K 9 på Tjora. Korsene er plassert på kirkegården, nær gårdstunet (jf. fig. 27).

Tradisjon: de Fine skriver i 1745 at korset stod her på Kvitsøy, men uten å spesifisere det nærmere (de Fine 1952: 115).

Korsets høyde: 3, 90 m over bakken. de Fine oppgir lengden som 6 ½ alen (de Fine 1952: 115), dvs. 4,11 m.

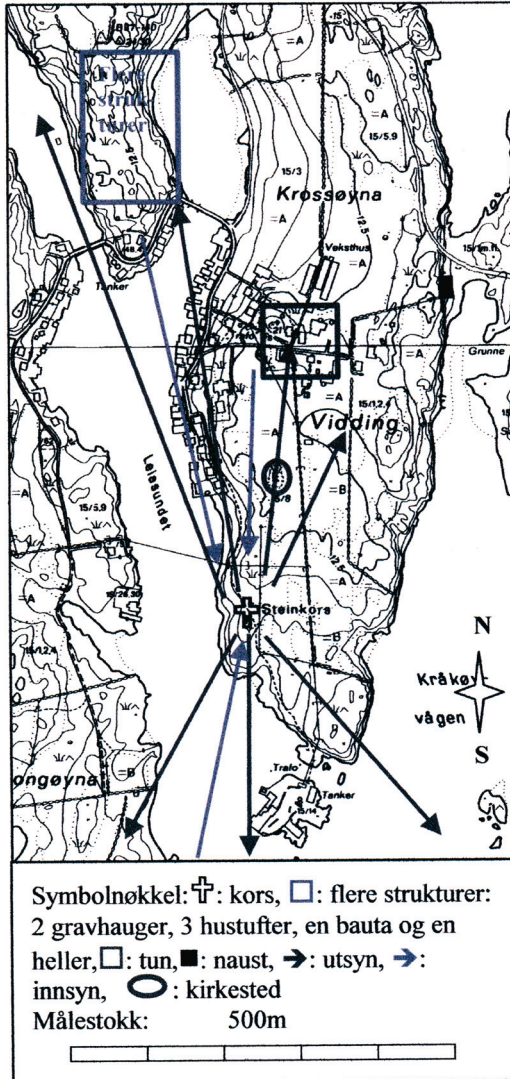
Topografi: Kvitsøy er en liten flat øygruppe som ligger i det åpne havgapet ved innløpet til Boknafjorden. Krossøy, øya hvor korset er reist, er bare 0,3 km² i utstrekning. Korset står i dag i en svak skråning, ca. 15 moh., nesten ytterst på øyen ved innseilingen til havnen. Øyen er noe flat på midten. Farvannet er uryddig, og innseilingen til Leiasundet foregår fra sør (Den norske los 2001: 78ff.). Ytstabøhamn er hovedhavn på øygruppen i dag.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Tunet og kirkestedet ligger begge på en slette ovenfor korset. Det synes imidlertid som at Leiasundet og innseilingen har vært en sterkere lokaliseringsfaktor (jf. fig. 30). Korset blir i dag regnet som et godt seilingsmerke (Den norske los 2001: 78), og det kan ha vært tilfelle tidligere også. Dette er muligens årsaken til korsets nord-sør orientering, som avviker fra den kristne øst-vest orienteringen. Utsynet til andre fornminner er også begrenset. I tillegg til strukturene som er inntegnet på figuren, er det registrert en gravhaug nord for husene på bruket, en gravrøys og et rydningsrøysfelt på Kråkøy. Disse har ingen umiddelbar visuell tilknytning til korset. Det er videre funnet deler av et sverd fra vikingtid her. Det er importert, trolig fra Mellom-Europa (Hærnes 1991: 8). Ingen hedenske gravminner har hatt noe betydning for stedsvalg og koblingen til hedensk kult er dermed svak.

Utsyn og innsyn: Korsets orientering gir innsyn fra sør og vest, noe begrenset fra øst. Det er vidt utsyn mot vest (Leiasundet), nord, øst og mot sør. Korset kan dermed karakteriseres som utadvendt. Det har en utpreget monumental karakter både ut fra størrelse og plassering. Korset henvendte seg til de som kom farenne til sjøs både sør- og nordfra, og rettet seg dermed både til folk fra et lokalt og et større geografisk nivå.

Figur 29. K 14 på Kvitsøy. Tatt mot nord. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Figur 30. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 14 på Kvitsøy. Jf. fig. 1.

Vilnes, Askvoll, Sogn og Fjordane (K 24)

Gård: Vilnes, 54/26.

Øk-kart: AD 078-4.

Utskiftingskart: SF 447, 1: 1000, 1883.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 31) står i dag på kirkegården til Vilnes kirke, ca. 30 moh. Korset står sør for kirken.

Tradisjon: Ifølge Kraft skal korset betegne gravstedet til Atle Jarl (Kraft 1830: 934). Om det står på sin opprinnelige plass, er usikkert. Siden det ikke finnes en tradisjon om dette, forutsettes det her at korset står på sin primære lokalitet.

Korsets høyde: Korset er i dag ikke mer enn 1,10 m over bakken. Det har vært høyere før, siden korset er brutt i stykker og nederste del mangler. Christie angir imidlertid høyden til $1 \frac{3}{4}$ alen, ca. 1,1 m (Christie 1838: 163) og viser at skaden var skjedd før dette.

Topografi: Gården Vilnes ligger på øyen Atløy, 37,7 km² i utstrekning, nord for munningen av Dalsfjorden. Korset står sør for kirken inne på selve kirkegården, som ligger på vestsiden på en lite høydedrag. Landskapet vestover er noe kupert med små hauger, men det finnes små flater innimellom. Øyen Alden kan skimtes i vest.

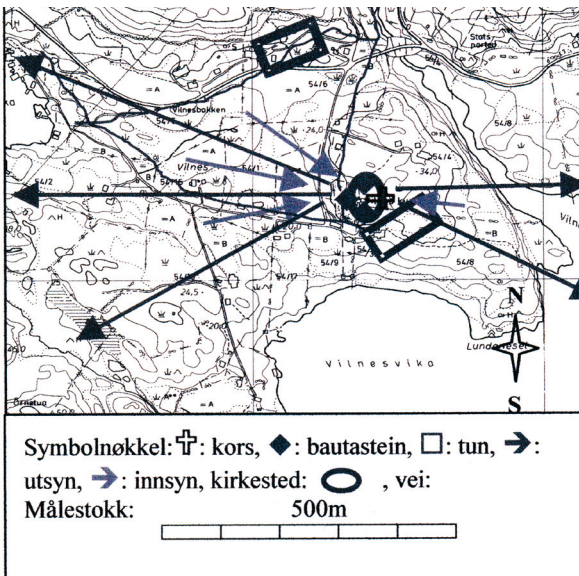
Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Utenom korset står det tre bautasteiner på kirkestedet. De er svært store, henholdsvis 2,20 x 1,80 m, 1,3 x 1,5 m og 2,3 x 1,5 m (Fett 1957a: 11) Det betyr at to av dem er høyere enn korset i sin nåværende tilstand, men lavere enn det opprinnelig var. To tun er identifisert på utskiftningskartet. Det ene ligger like ved kirken (jf. fig. 32), og det andre ca. 1 km nordvest for den. I tillegg er det registrert to røyser på gården, ca 1 km øst fra korset og

Figur 31. Steinkorset (K 24) på Vilnes. Tatt mot øst. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

kirkestedet (Fett 1957a: 11). På grunn av avstanden og manglende synlighet fra kirkestedet, er de utelatt på figuren. Det er også funnet et vikingtidssverd på gården, men funnopplysningene er usikre (Fett 1957a: 11). Det er altså svak forbindelse til tidligere hedensk kult i form av graver, men det er en direkte kobling til bautasteiner.

Utsyn og innsyn: Å avgjøre synsvidden er noe vanskelig siden bare øvre del av korset er bevart. Korset står i dag orientert øst-vest. Med utgangspunkt i dagens plassering, er det godt utsyn fra lokaliteten, men begrenset innsyn. Korset må karakteriseres som utadvendt og henvender seg både på et gårds- og bygdenivå.

Figur 32. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 24 på Vilnes. Jf. fig. 1.

Vereide, Gloppen, Sogn og Fjordane (K 29)

Gård: Vereide, gnr. 58 og 59 (ytre og indre).

Øk-kart: AO 089-4.

Utskiftingskart: SF 524, 1:2000, 1887.

Lokalisering: Vest for Vereide kirke, på kirkegården, som trolig er korsets opprinnelige kontekst.

Tradisjon: Skonvig nevner at en stein skal ha ligget ved korset og oppgir Gloppen kirkegård som plassering (Moltke 1956: 190).

Korsets høyde: 1,70 m over bakken. Skonvig oppgir lengden til 2 alen (Moltke 1956: 190), dvs. 1,27 m, mens Kraft oppgir 2 ½ alen, dvs. 1,57 m (Kraft 1830: 938).

Topografi: Vereide ligger på nordsiden av Gløppenfjorden. Gårdene ligger gjerne et godt stykke opp fra sjøen, oppå den store terrassen, ca. 70 moh. Korset (jf. fig. 33) står i en bratt skråning, som fører videre opp til den store terrassen.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Vereide er et funnrikt område med hensyn til gravminner. De fleste gravene er lokalisert på terrassen ovenfor kirken. De er datert fra eldre bronsealder til yngre jernalder (Dommasnes 1997: 139ff.; idem 2001: 69ff.), men med få funn fra yngre jernalder. Bare et par store sakser av jern og et sverd (tapt), B 330, er blitt funnet. Disse lå i en av de store haugene på nordøstsiden av prestegården, markert som tunet på figuren (fig. 34) (Magnus 1978: 192, 224). Gamletunet ligger også oppå terrassen, og er tilbaketrukket i forhold til korset. I historisk tid har det vært tingsted for bygdeding på Vereide. Tingstedet var omskiftende, men på 1700-tallet ble det holdt ting på Ytre Vereide og i Korsvika (Sandal 1978: 426). Kirken på Vereide var fjordungskirke, om det har vært en tilsvarende verdslig tingordning her er mulig, men det finnes ikke opplysninger som bekrefter at de virkelig kom sammen (Helle 2001: 77ff.). Det er her altså ingen direkte kobling til hedensk kult.

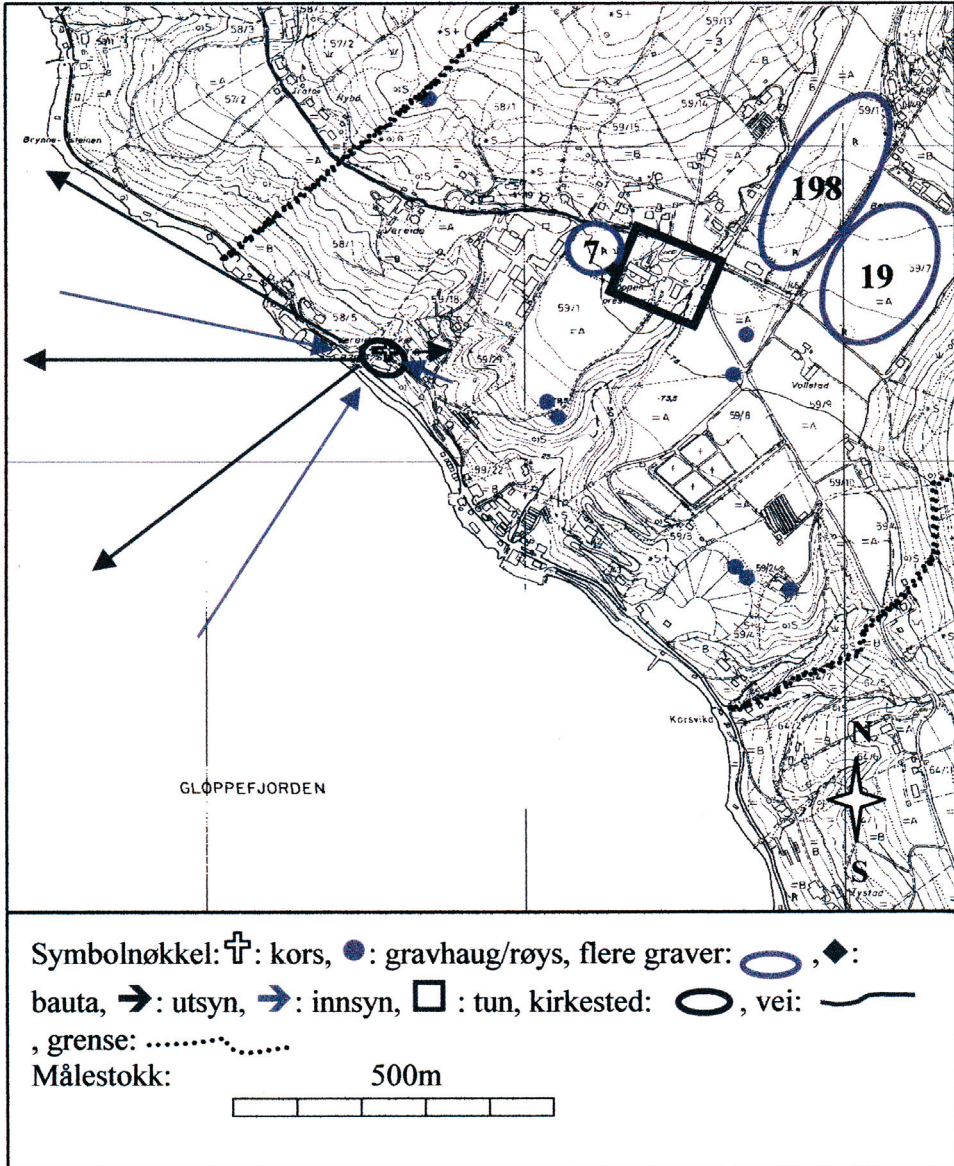
Utsyn og innsyn: Korset er orientert øst-vest. Et nybygg på kirken (våpenhuset) begrenser både innsyn og utsyn. Ser en bort fra dette, bedrer utsynet seg mot vest og sør. Det er innsyn fra øst, men dette har nok vært noe begrenset på grunn av korsets begrensede høyde og det omgivende brattlendte landskapet. Korset får dermed en innadvendt og lukket karakter uten stor monumental effekt. Korsets visuelle rekkevidde nådde derfor ikke lengre enn gårds- og bygdenivå, og for folk som eventuelt møtte på tinget fra en større region – fjordungen.

Figur 33. Steinkorset (K 29) på Vereide. Tatt mot øst. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

Oppsummering

I motsetning til A- og B-

Figur 34. Oversiktsskisse over landskapsituasjonen til K 29 på Vereide. Jf. fig. 1.

korslokalitetene er tilknytningen til gamletunet mindre uttalt for C- korsene. Disse er mer tilbaketrukket i forhold til korsene. Kirkestedene er derimot en mer fremtredene kombinasjon. På tre av lokalitetene er korsene plassert tett ved eller direkte til en kirke, bare i ett tilfelle er kirkestedet såpass langt fra korset at det er naturlig å anta at det har hatt mindre betydning for valg av sted. Korsene er her plassert øst, vest og sør for kirken, altså uten noen bestemt systematikk på dette punktet. Koblingen til

hedenske graver er også få, bare hos K 7 og K 8 finner vi en slik forbindelse. Ingen av disse gravene er klart datert til yngre jernalder. Ett kors står nær bautaeer. Koblingen til gamle kultsteder er dermed alt i alt svak for C-korsene. To av korslokalitene har videre tilknytning til sjøen som kommunikasjonslinje, den ene som seilingsmerke. Korset på Kvitsøy har store likheter med B-korset ved Korssund. Korset på Vereide ligger nær fjorden, men uten samme monumentalitet og slående orientering mot sjøen. Som det eneste C-korset kan det også ha vært forbindelse til tingsted. Ingen av korslokalitetene kan knyttes direkte til grenser.

Samlet sett kan C-korsene betraktes som utadvendte, men den monumentale karakteren varierer. Den er størst for Kvitsøykorset og noe mindre for K 7, K 8 og K 24. Hos K 29 med sin mer innadvendte og lukkede karakter, er den derimot svært liten. Korsenes budskap har her sannsynligvis vært rettet mot et lokalt nivå. Bare i to tilfelle, Kvitsøy og Vereide, var henvendelsen rettet mot folk fra et større geografisk område.

To av C-korsene ble fulgt videre til sin sekundære plassering. Også her var nærheten til kirkested og gamletun påtakelig, og henvendelsen var også rettet hit. Det var ingen hedenske graver i umiddelbar nærhet.

Hos C-korsene er det også avvik fra den kristne øst–vest normen i orienteringen av korsets breidsider. Ett steinkors, Kvitsøy-korset, har sannsynligvis en primær nord–sør orientering. Bare ett følger normen, Vereide, mens for de resterende tre, Tjora-korsene og Vilnes-korset, finnes det ikke opplysninger om breidsidens himmelretning. C-korsenes lokaliteter viser samlet et større mangfold i stedsvalg enn A- og B-lokalitetene.

D-korset

Sorbø, Rennesøy, Rogaland (K 13)

Gård: Sorbø, 12.

Øk-kart: AK 027-3.

Utskiftingskart: Ro.71, 1:2000, 1875.

Lokalisering: Det ene D-korset ble funnet i kirkegårdsmuren til Sorbø kirke i 1964. Dette er korsets sekundære kontekst.

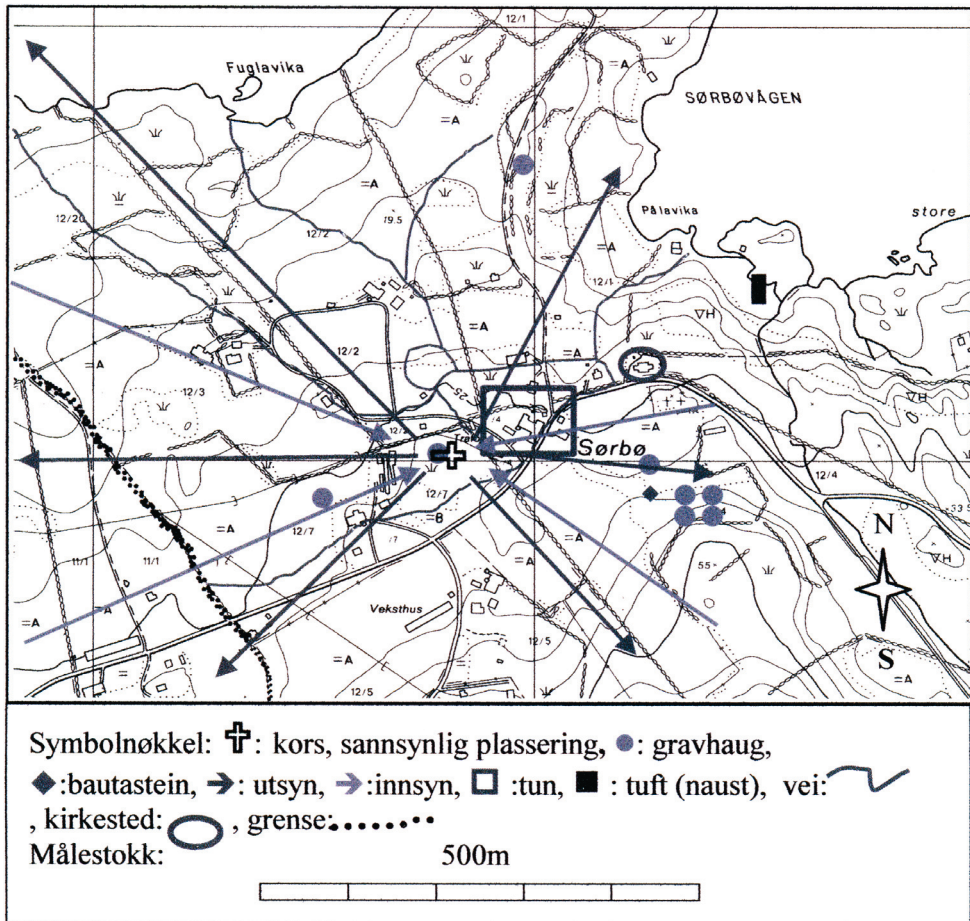
Tradisjon: Korset skal tidligere ha stått på Krosshaug (gravhaug), som anses som korsets primære kontekst.

Korsets høyde: Korset er i dag svært fragmentert. Den estimerte fullstendige lengde,

hvis man forutsetter at det er de horisontale armene som er bevart, er beregnet til 2,3 m og ca. 1,70 m over bakken.

Topografi: Sørbo ligger på Rennesøy, en 40 km² stor øy. Sørbo omfatter den vestre del av øyen. Gården ligger forholdsvis lavt, bare i en smal stripe langs grensen til gården Stokdal i sør når den over hundre meter, med høyeste punkt 120 moh.. Terrenget er flatt, til dels småkupert og noen steder stikker berget frem. Det skråner oppover i sør, og noe nedover i nord mot Boknafjorden, som den har lang strandlinje mot. Krosshaug som korset skal ha stått på, ligger ca. 30 moh.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Området har mange fortidsminner. På Krosshauglokaliteten er det funnet en halsring av bronse (B 1595) og en gullring (C 1636). Fra gården er det videre kjent en datering av en gravrøys (4427 G10 X18), med to gravlegginger fra henholdsvis fra eldre romertid og merovingertid/vikingtid (pub.ark. AmS). Graven lå sørøst for Krosshaug, like

Figur 35. Oversiktskisse over landskapssituasjonen til K 13 på Sørbo. Jf. fig. 1.

nord for en bauta (jf. fig. 35). Ellers er ikke gravene på gården datert. I tillegg til de markerte gravhaugene på figuren er det registrert et stort gravfelt på Sørbøneset med minst seks gravhauger, tre trekantede steinlegninger og fire-fem runde usikre gravhauger (4427 G10 R3), en rundhaug øst for driftsbygningen på bnr.10 (4427 G8 X33), en rundhaug i Storhagen (4427 G10 X19) og to rundhauger og en nausttuft ned mot viken Leirå (4427 G 10 R5), samt et naust ved viken mot Leirå (4427 G10 R4). Disse er utelatt på figuren, siden de ligger utenfor synsvidda til korset. G8 X33 og G10 X19 er heller ikke synlige fra Krosshaug; et høydedrag hindrer utsikten hit. Veinettet er markert på bakgrunn av utskiftningskartet fra 1875. Korset har dermed tett kobling til gårdstunet, hedenske graver og kult, mens kirken ligger lenger unna, men innen gårdsområdet.

Utsyn og innsyn: Det er utsyn mot nord og vest. Mot sør og øst er utsynet mer begrenset. Plassert på den ca. 1,3 m høye gravhaugen må korset ha ruvet i landskapet, og har vært synlig på lang avstand. Steinkorset har dermed hatt en utadvendt karakter og monumental virkning. Budskapet var derfor trolig rettet mot gårds- og bygdenivå.

D-korsets plassering har særlig fellestrekk med lokalitetene til A-korsene med nærhet til gravminne og tidligere kultplass.

Lokaliteter med E-kors

Syv av de klassifiserte E-steinkorsene har konteksten tilstrekkelig dokumentert til at det er mulig å plassere dem i forhold til det sannsynlige opprinnelige landskapet. K 10, fra Madla er utelatt på grunn av manglende detaljopplysninger om opphavsted.

Njærheim, Hå, Rogaland (K 1 og K 2 (ikke klassifisert på bakgrunn av form))

Gård: Njærheim, 8/16

Øk-kart: J 016-4, J 016-2

Utskiftingskart: Ro.366, 1:2000, 1885(tapt). Ottar Rønneseths studie av gården (Rønneseth 2001) vil i stor grad bli benyttet her, siden han hadde tilgang til kartet før det forsvant.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 36) står i dag på Njærheim gamle kirkegård. Kirken ble revet i 1834 (Dietrichson 1888:66), og kirketuften er svakt markert. Korsets plassering tyder på at det sannsynligvis har stått sør for kirken på den østre delen av kirkegården. Dette er sannsynligvis også primær plassering. K 2, som er fragmentert, befinner seg på Arkeologisk museum i Stavanger.

Tradisjon: Wegner skriver i 1639 at K 2 stod på nordsiden av kirken. Runeinnskriften skal ha vært på østsiden på korset (Moltke 1956: 212). Korset har altså stått orientert øst-vest.

Korsets høyde: K 1 er i dag 1,55 m over bakken. Wegner oppgir målene til K 2 til ni fot lang (Moltke 1956: 212), altså ca. 2,82 m.

Topografi: Njærheim ligger på Låg-Jæren, med sine flate sletter. Gårdene her ligger på morenerygger som hever seg over det for øvrig myrlendte landskapet.¹² Håelva bukte seg forbi nedenfor gården og munner i vest ut i Nordsjøen.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Gården er funnrik. På figuren er også K 2 tatt med, siden det tidligere, ifølge Wegner, stod ved nordsiden av kirken (Moltke 1956: 212). I tillegg til de inntegnede konstruksjonene (jf. fig. 37) er det registret et delvis ødelagt gårdsanlegg, som bl.a. består av tre rundhauger, en langhaug, flere hustufter og noen veifar (8570.B4-R2), og to rundhauger (8570.B4-R5 og 8570.B4-R6). Anlegget og gravhaugene ligger imidlertid et godt stykke fra korslokaliteten og er derfor utelatt på figuren. På gården er det i tillegg funnet et stykke av en runestein, med et innrisset kors i enkel flettverk-stil.¹³ Runesteinen ble funnet i grunnmuren på en bygning (8/16) som skulle være bygget i 1811 (pub.ark. AmS). Hvor steinen har stått før, er usikkert, og den er derfor utelatt på figuren. At det stod tre korsrelaterte steiner her tidligere, tyder på at dette stedet har vært spesielt. Det er ikke registrert importfunn på Njærheim. På gården Refsnes, som ligger like ved, er det imidlertid funnet to kvinnegraver, St. 3426 og St. 5073, med insulære innslag, datert til 800-tallet (Wamers 1985: 101; Geber 1991: 65ff.). Det har altså vært kontakter vestover i området. Korsene har her en klare kobling til gårdstun og kirkested. Det er ingen direkte forbindelse til hedensk kult i form av graver.

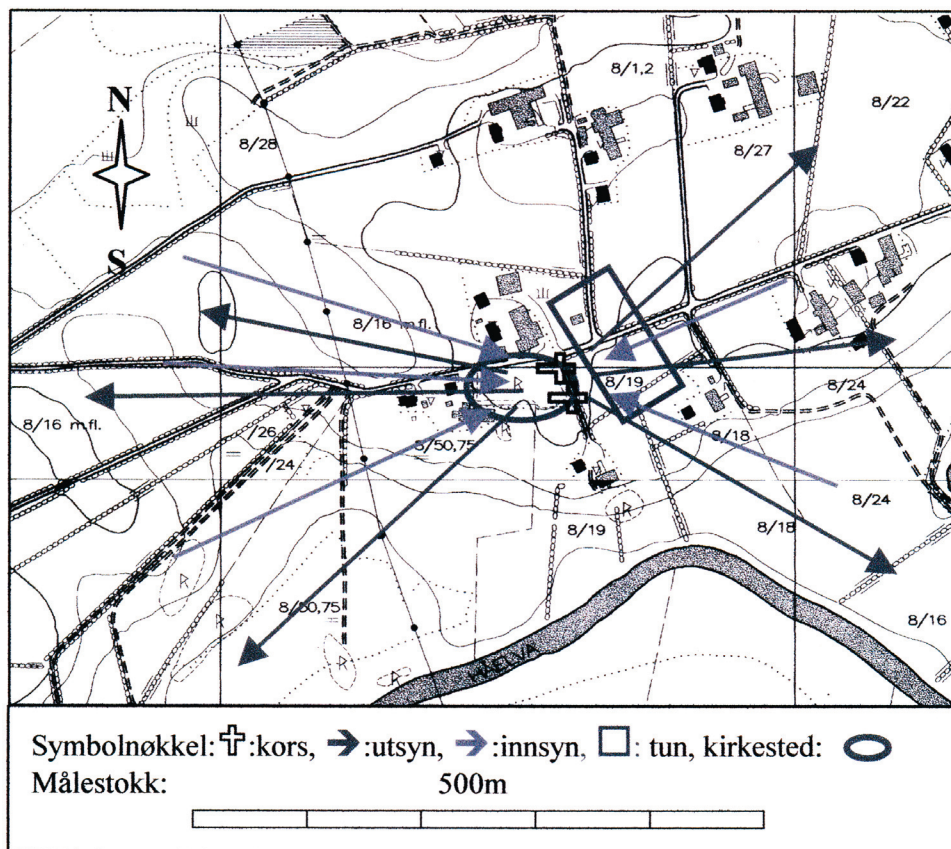
Utsyn og innsyn: Fra korset er det god utsikt mot Håelva i sør, ingen mot nord, ellers begrenset utsikt. Det er ingen visuell tilknytning til sjøen og havnen (Håvåg), som ligger ca.1,5 km fra kirkegården. K1 og K 2 er /var orientert øst–vest. Det er en V-spiss innrisset på breidsiden som i dag vender mot vest. Korset kan dermed

Figur 36. Vestsiden på K 1 på Njærheim. Foto: Kristine H. Gabrielsen, 2000.

12) Myrene på Låg-Jæren er i dag i stor utstrekning kultivert.

13) Runene er av Man-Jær-typen og innskriften er i normalisert form: Bjørn K1 (reiste denne stein etter N.N) sin bror (NlyR III:148). Steinen er på bakgrunn av runeinnskriften datert til ca 1000 eller senere (Johnsen 1968: 99).

Figur 37. Oversiktskisse over landskaps-situasjonen til K1 og K2 på Njærheim. Jf. fig. 1.

karakteriseres som noe innadvendt. Korsets budskap har sannsynligvis dermed vært rettet mot gården og de som befant seg her, samt kirkens brukere.

Hauge, Klepp, Rogaland (K 3)

Gård: Hauge, 19/9

Øk-kart: AK 018-1 og AK 018-3.

Utskiftingskart: Ro.241, 1863

Lokalisering: Korset (jf. fig. 38) ble ødelagt på 1800-tallet, men ble i 1935 satt sammen av tre ulike deler og gjenreist på Krosshaug,¹⁴ hvor det opprinnelig skal ha stått. Krosshaug anses som steinkorsets primære kontekst.

Tradisjon: de Fine skriver at korset stod på en mektig stor haug (de Fine 1952: 115).

14) Svært rik kvinnegrav fra omkring 450 eller kort tid før midten av 5.årh. (Magnus 1975: 108)..

Korsets høyde: Korset er i dag delvis ødelagt, bare to armer (den ene horisontale og den vertikale), samt deler av stammen er bevart. Kraft oppgir korsets mål til 3 alen, dvs. 1,88 m (Kraft 1830: 239).

Topografi: Krosshaug ligger på kanten av et høydedrag. Høydedraget kalles også Anda-høyden og Tu-høyden. Høyeste punkt her er Tinghaug, som også er Jærens høyeste punkt, 96 moh., med utsyn over hele Jæren og utover Nordsjøen. Landskapet oppå høyden er praktisk talt flatt.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver m.v.: Området har mange fortidsminner (jf. fig. 39). Firkant A på skissen omfatter det kjente ringtunanlegget Dysjane og syv gravhauger 10 m vest for anlegget.¹⁵ Gravene i området går i tid inn i vikingtid. Grav nr. 2, S 2851, nordvest for Tinghaug på figuren, er fra vikingtid (Foldøy 1995: 169).¹⁶ På Hauge er det også funnet gullgubber, B 5392. Disse ble funnet under pløyning på skråningen nedenfor Tuvbakken.¹⁷ Disse dateres vanligvis til yngre jernalder (Magnus & Myhre 1992: 358; Solberg 2000: 262f.). Den kjente Tu-stenen er utelatt på figuren siden dets opprinnelige kontekst ikke er oppgitt. Steinen er datert til vikingtid, og runene er av Jær-Mansk type (NIyR III: 157ff.). Tunet kan trolig føres tilbake til folkevandringstid (Magnus 1975: 35). Det er altså tunkontinuitet på gården. Det er her en klar kobling til hedensk kult, men ikke til kirke.

Utsyn og innsyn: Det er vanskelig å fastslå innsyn og utsyn sikkert, siden vi ikke vet hvilken retning bredsidene opprinnelig har vendt. På bakgrunn av den kristne normen er det likevel trolig at korset har vært orientert øst–vest. Det er storslagent utsyn fra selve haugen mot vest, øst og nord. Dette blir begrenset mot sør, siden Tinghaug ”stopper” synet videre. Korset har ut fra topografi og kontekst en utadvendt karakter. Plassert på gravhaugen, opprinnelig mellom 4,5 og 6 m høy, vil korset ha hatt en betydelig monumental karakter. Budskapet har her trolig vært rettet mot flere. For det første de som befant seg på gården. Videre til de som var oppå høydedraget blant alle gravene. Utsynet fra korset er så storslagent at korsets budskap dessuten må ha vært bestemt for et større distrikt, bl.a. de som befant seg på tingplassen som lå i nær synskontakt.

Tjelta, Sola, Rogaland (K 4)

Gård: Tjelta, 28/68.

Øk-kart: AK 020-1, AK 020-3, AJ 020-2 og AJ 020-4.

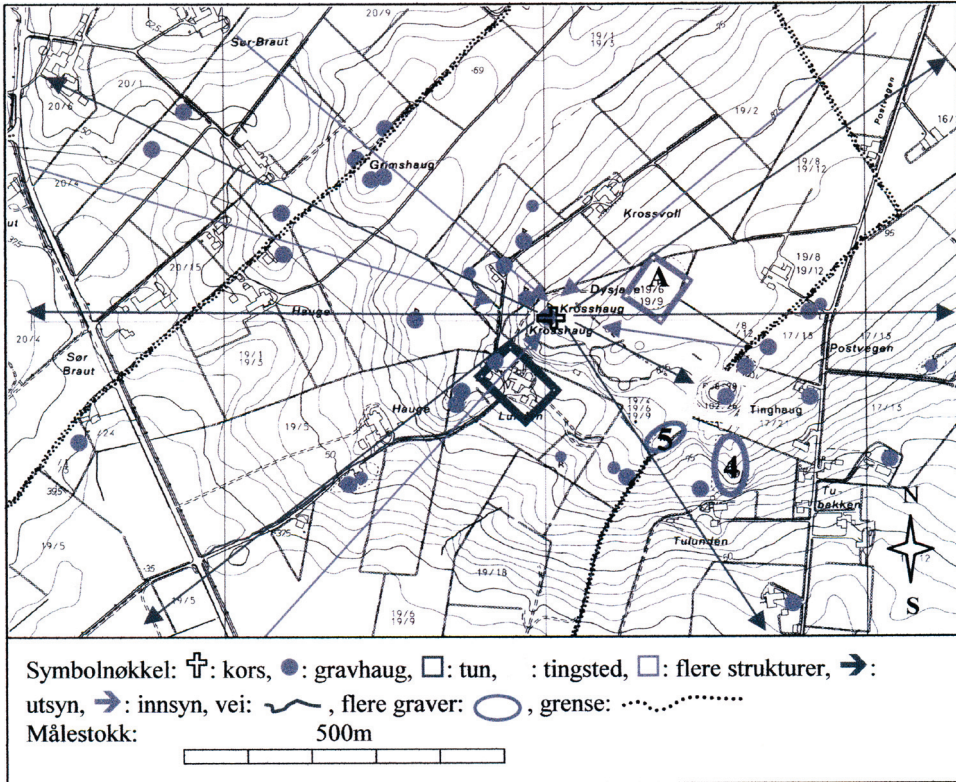
15) Anlegget består av femten- tjuer hustuffer, som ligger i en oval ring omkring en åpen plass med en gravhaug i midten. Anlegget er trolig fra eldre jernalder (Magnus & Myhre 1992: 264).

16) S 2851: Brent mannsgrav med pilspiss, skjold, øks, sigd, bissel, hengslekrok, lenke med krok og noen klinknagler.

17) 16 små firkantede, tynne gullplater med pressede figurer, mann og kvinne vendt mot hverandre. Fremstillingene er varierte og det er 8 forskjellige variasjoner (Gustafson 1898: 115f.).

Figur 38. Krosshaug med det "restaurerte" korset (K 3). Tatt mot vest. Foto: Kristine H. Gabrielsen 2000.

Figur 39. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 3 på Hauge. Jf. fig. 1.

Utskiftingskart: Ro.1103, 1:2000, 1918.

Lokalisering: Korset står i dag på Stavanger museums uteområde, men stod opprinnelig på Tjelta på Sola. Det ble funnet i utkanten av rundhaugen Ormhaug, i forbindelse med grusuttak (Birkeli 1973: 140f.). Det er derfor mulig at det opprinnelig kan ha vært reist på denne gravhaugen.

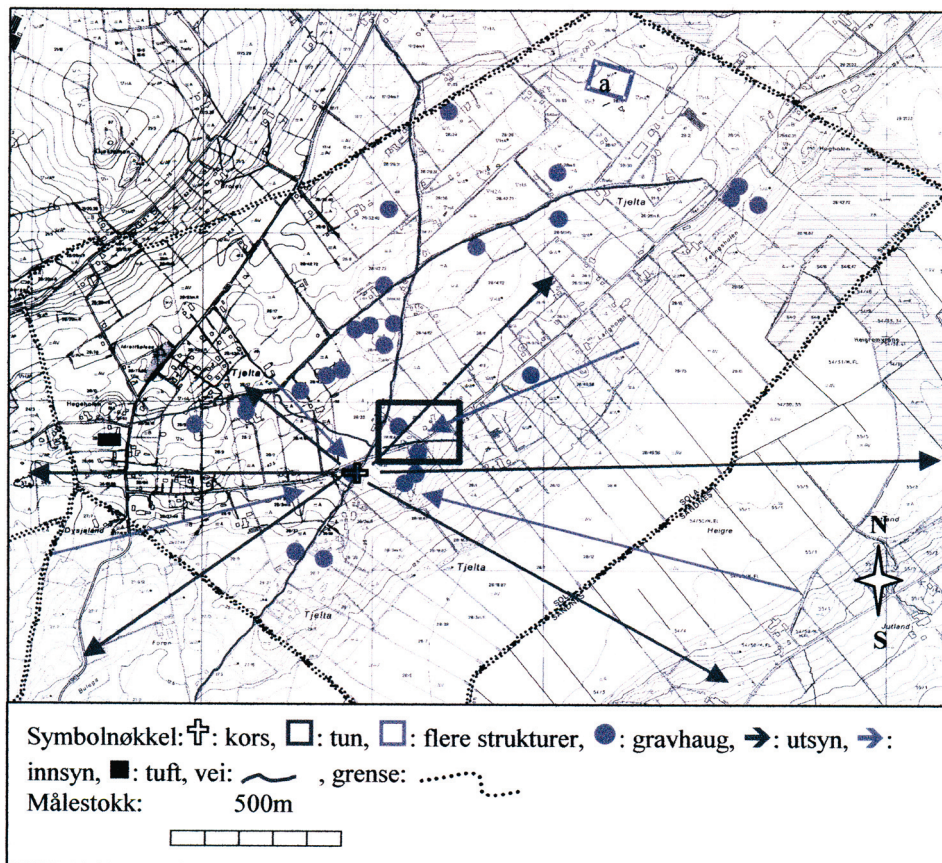
Tradisjon: Ingen

Korsets høyde: Korset var svært ødelagt da det kom til museet. Den ene horisontale armen er avslått, mens den andre er skadd. Den øvre armen er satt sammen av flere stykker ved hjelp av sement. Korset er i dag 2,25 m over bakken. Gravhaugen korset kan ha stått på var 3,5 m høy (Helliesen 1903: 74).

Topografi: Tjelta ligger på Nord-Jæren. Området er her karakterisert av morenehøyder og myrer mellom disse. Landskapet på gården er lett kupert. Korset og gravhaugen ligger på kanten av et høydedrag. Havet ligger ca. 2,5 km fra korset, og kan bare svakt anes i horisonten.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Et gårdsanlegg, markert med rektangel A på figuren (jf. fig. 40), består av gravhauger, en hustuft og en rekke rydningsrøyser (X 11240028019). Tunet som er plassert like ved korset er imidlertid mer sentralt i vurderingen av reisingen av steinkorset. Graven som korset er plassert på, er som nevnt, trolig fra eldre jernalder (Bøe 1927: 43). Gravhaugene i området er fra eldre bronsealder til jernalder (pub.ark., AmS). Det er en klar forbindelse til hedensk kultplass og gårdstun, men ikke til kirke.

Utsyn og innsyn: Fra haugen er det vidt utsyn, men dette blir noe begrenset mot nord på grunn av høydedraget her. Korset kan ikke ha vært synlig fra sjøen, men må likevel ha hatt en utadventt og forholdsvis høy monumental karakter. Korset henvendte seg trolig hovedsakelig på gårdsnivå, men henvendelsen omfattet sannsynligvis også bygdenivået.

Figur 40. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 4 på Tjelta. Jf. fig. 1.

Bergjeland, Stavanger, Rogaland (K 11)

Gård: Bergjeland, 55.

Øk-kart: AL 023-3.

Utskiftingskart: Ingen utskifting.

Lokalisering: Korset står i dag utstilt i Stavanger Museum, St-k06159.

Tradisjon: de Fine skriver i 1745 at korset stod oppreist ved landeveien tvers over for kongsgården. Bakken som korset stod på, skal ha vært brukt til rettersted, og kaltes Steylebakken (de Fine 1952: 91). Korset kan sees på kart fra 1726 (U. F. Aagaards kart i Helle 1975: 146f.; Lexow 1992: 10). Dette er dermed trolig korsets primære kontekst.

Korsets høyde: Fullstendig lengde er 3,85 m. de Fine oppgir lengden i 1745 til 5 alen over bakken, altså 3,16 m (de Fine 1952: 91).

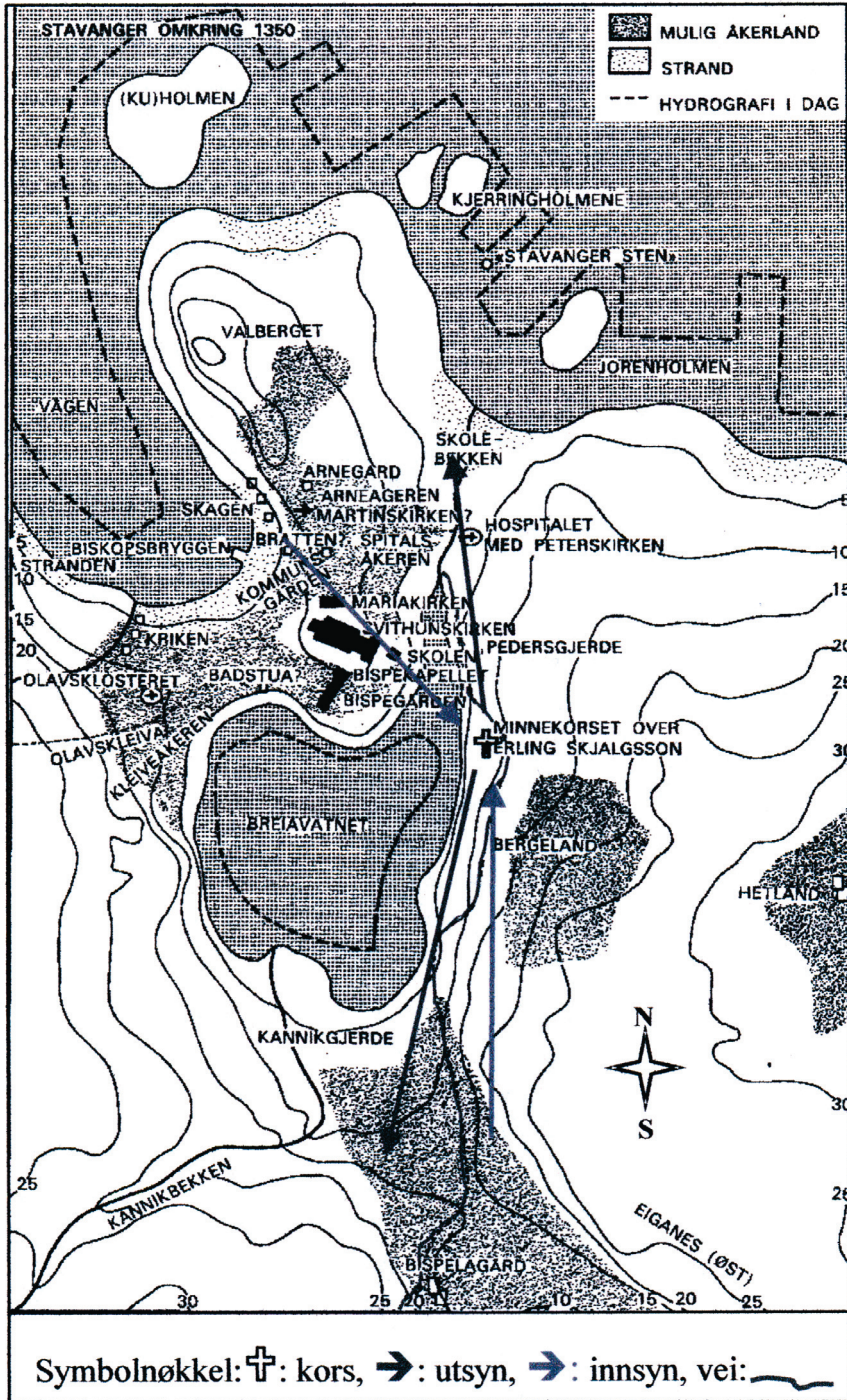
Topografi: Topografien i Stavanger har gjennomgått store endringer. Det er likevel mulig å skissere noen hovedtrekk. Området rundt Vågen har tidligere vært bratt, der vestsiden av Breivatnet bl.a. ikke var fremkommelig (Helle 1975: 133).

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Til grunn for tolkningene her ligger i stor grad Knut Helles figur og rekonstruksjon fra 1975 (fig. 41), siden det er svært vanskelig å kartlegge det fortidige landskapet i en moderne by mer presist. Kongsgården som bl.a. de Fine henviser til i forbindelse med korset, er ikke klart identifisert (Helle 1975: 153). Korset stod sannsynligvis ved den sørlige innfartsåren fra Jær-området, som var svært sentral. Det er ingen påvisbar forbindelse med hedensk kult eller kristen kirke.

Utsyn og innsyn: Korset stod til vest for veien som gikk inn til selve bykjernen. På kartet synes det som at korset stod på nedsiden av bakken. de Fine skriver at det var risset inn et hjerte (V-spiss) på sørsiden og et kors på nordsiden (de Fine 1952: 91). Dette tyder på at korset stod orientert nord-sør, som altså er et avvik fra den kristne normen. Fra denne plasseringen er det mulig å se både v-spissen og skriften når man passerte korset. Innsynet og utsynet vil ut fra dette resonnementet være størst mot sør og mot nord mer begrenset. Korset kan karakteriseres som utadvendt. Korset må ha hatt en høy monumental karakter. Budskapet har sannsynligvis vært rettet mot de som kom farende langs denne sentrale veien, og dermed mot folk fra et større geografisk område.

Vangen, Voss, Hordaland (K 17)

Gård: Vangen prestegård, 48/1

Ø k -
kart:
A R
061-1
og AR
062-3

Figur 41. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 11 på Bergeland i Stavanger. (Etter Helle 1975: 132, med egne tilføyelser). Jf. fig. 1.

Utskiftingskart: Ho.85, 1:4000, 1859 (kun utmark)

Lokalisering: Korset (jf. fig. 7) står mellom kommunehuset og ungdomskolen i et grøntareal og er omgitt av bygninger. Korset har flere ganger seget om og blitt reist på nytt. Lokaliteten korset står på i dag, regnes som den primære.

Tradisjon: Korset står på en liten haug hvor kjempen Utter skal være gravlagt, men haugen er ny. En annen tradisjon forteller at Olav den hellige reiste korset da han kristnet vossingene i 1023 (Top.ark. Bergen Museum). I tillegg til dette korset finnes det tradisjon om at det skal ha stått ytterligere to kors her. Det ene korset skal, ifølge Skonvig, ha stått på Strengjarhaugen (Moltke 1956: 175). Da Skonvig besøkte stedet var det bare ett stykke igjen av korset, og korset er tapt i dag. Korset er tatt inn på skissen, men vil ikke bli nærmere omtalt siden det er tapt og siden det mangler utfyllende opplysninger om det. Milzow forteller også om et tredje kors. Det skal ha stått sør for korset på prestegården og skal ha fungert som grenseskille (Milzow 1911: 16).¹⁸ Det er imidlertid vanskelig å fastslå sikkert hvor det var reist og det er derfor også utelatt her.

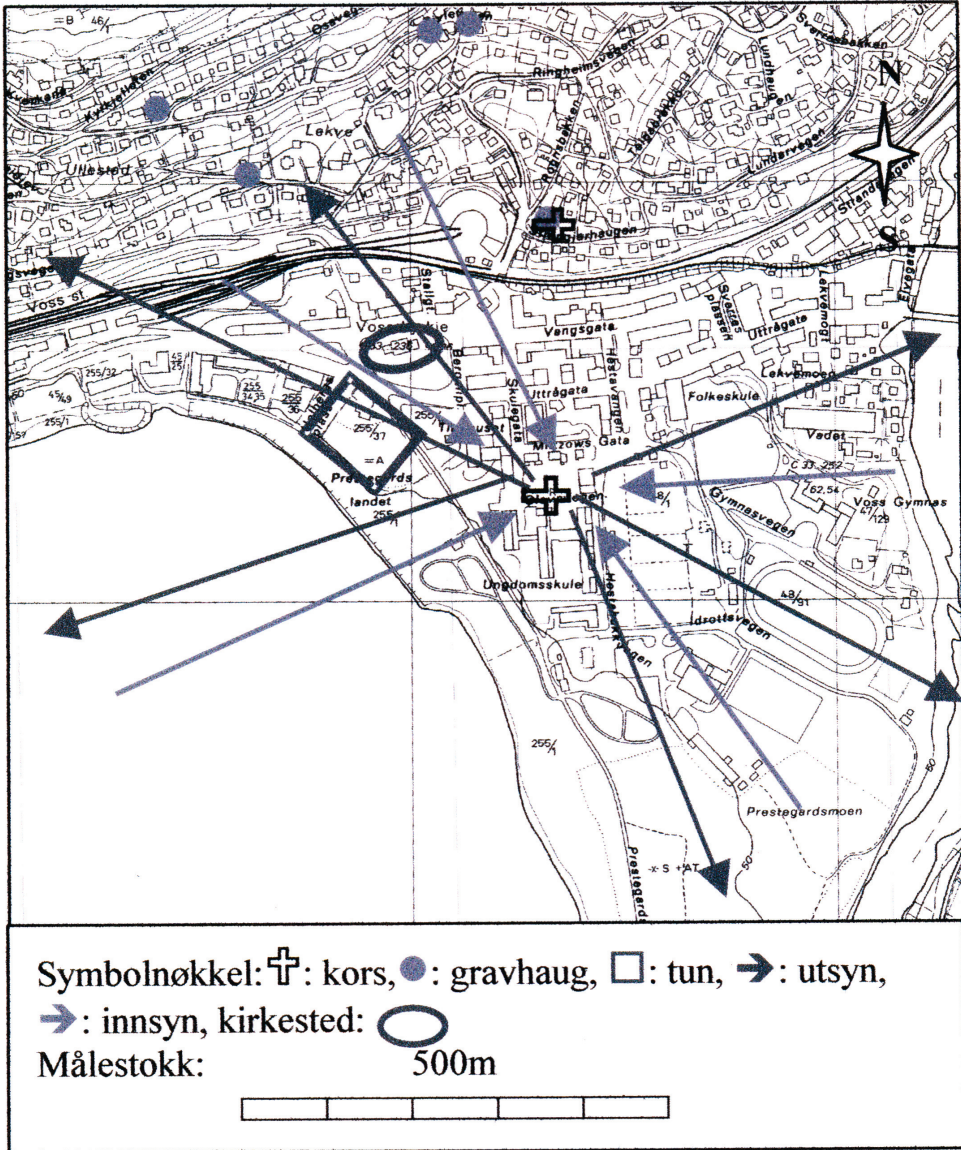
Korsets høyde: 1,65 m over bakken. Skonvig angir korsets lengde til 2 ½ alen (Moltke 1956: 175), dvs. 1,58 m, mens Kraft angir den i 1830 til 3 alen (Kraft 1830: 628), dvs. ca. 1,9 m.

Topografi: Korset er reist på en vid flate, ca. 50 moh. mellom Vangsvatnet og elven Vosso. Rundt Vangsvatnet er landskapet åpent og fruktbart og flere brede dalfører munner ut her.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Gravene som er inntegnet på figuren (fig. 42) er hovedsakelig datert til eldre jernalder (Fett 1956: 13f.). En grav fra yngre jernalder ligger utenfor kartutsnittet, fordi den er uten visuell forbindelse med korset. B 2755-62 er datert til 700-tallet (Helgen 1982: 25). Det er ingen registrerte graver i tilknytning til K 17. B 4549 (yja. mannsgrav) ble funnet i en røys i dette området, C 6323 (stigbøyle fra yja) og C 6324-26 (yja. mannsaker) er funnet nær kirken, uten mer presis lokalisering (Fett 1956: 13f.). Det skal altså ha vært reist tre kors her som mer eller mindre har stått langs en linje tvers gjennom Vangen, men bare korset i midten er i dag tilbake. Det er videre sannsynlig at det ble arrangert ting her på Vangen. I Olav den Helliges saga fremgår det at Olav holdt ting med bøndene der det heter Vang (Snorres Kongesagaer: 331). Hvilken type ting er vanskelig å avgjøre, men Voss kyrkje er også fjordungskirke og det derfor mulig at det har vært samlet til fjordungsting her (Helle 2001: 77). Det er ingen nær forbindelse med hedenske gravminner, men derimot en noe klarere tilknytning til kirkestedet.

Utsyn og innsyn: Det har opprinnelig vært godt innsyn fra alle retninger, med synskontakt til selve prestegården og kirkestedet, samt Vangsvatnet. Korset har ut fra topografi og

18) "Likeledes findes et andet, mindre Stenkors reist ikke mange skritt defra i en Lund ved Prestegaarden ikke langt fra den store Elv, som i Almindelighet benævnes Vosse-Elven." (Milzow 1911: 16).

Figur 42. Oversiktsskisse over landskapsituasjonen til K 17 på Vangen, Voss. Jf. fig. 1.

kontekst en utadvendt karakter. På bakgrunn av sin begrensede høyde har korset likevel bare begrenset monumental karakter. Hvis det ble arrangert fjordungsting her, har nok korsets budskap vært myntet på et større publikum. Henvendelsen til korset er dermed mest sannsynlig rettet mot både gårds- og bygdenivå og eventuelt et regionalt nivå.

Lirhus, Voss, Hordaland (K 18)

Gård: Lirhus, 88/2.

Øk-kart: AR 062-1.

Utskiftingskart: Ho.121, 1:2000, 1871.

Lokalisering: Bergen Museum, B 12060. Den primære plasseringen er ved veien, ca. 100 moh., slik fig. 42. viser.

Tradisjon: Korset skal ha stått ved en vei, sannsynligvis den gamle veien mellom Vossevangen og Vossestrand (Flugheim 1974, Top.ark. BM). Den gamle hovedveien gikk imidlertid, i alle fall i 1343, på motsatt side av dalen, bl.a. gjennom gårdene Skulestad, Skjerpe, Grevle og Fitje (DN VI 186-187). Veien som da gikk på Lirhus kan ha vært en gårdsvei. En tradisjon hevder at korset skal ha blitt reist til minne om et drap som ble begått (Bøyum 1956: 62; Top.ark. BM).

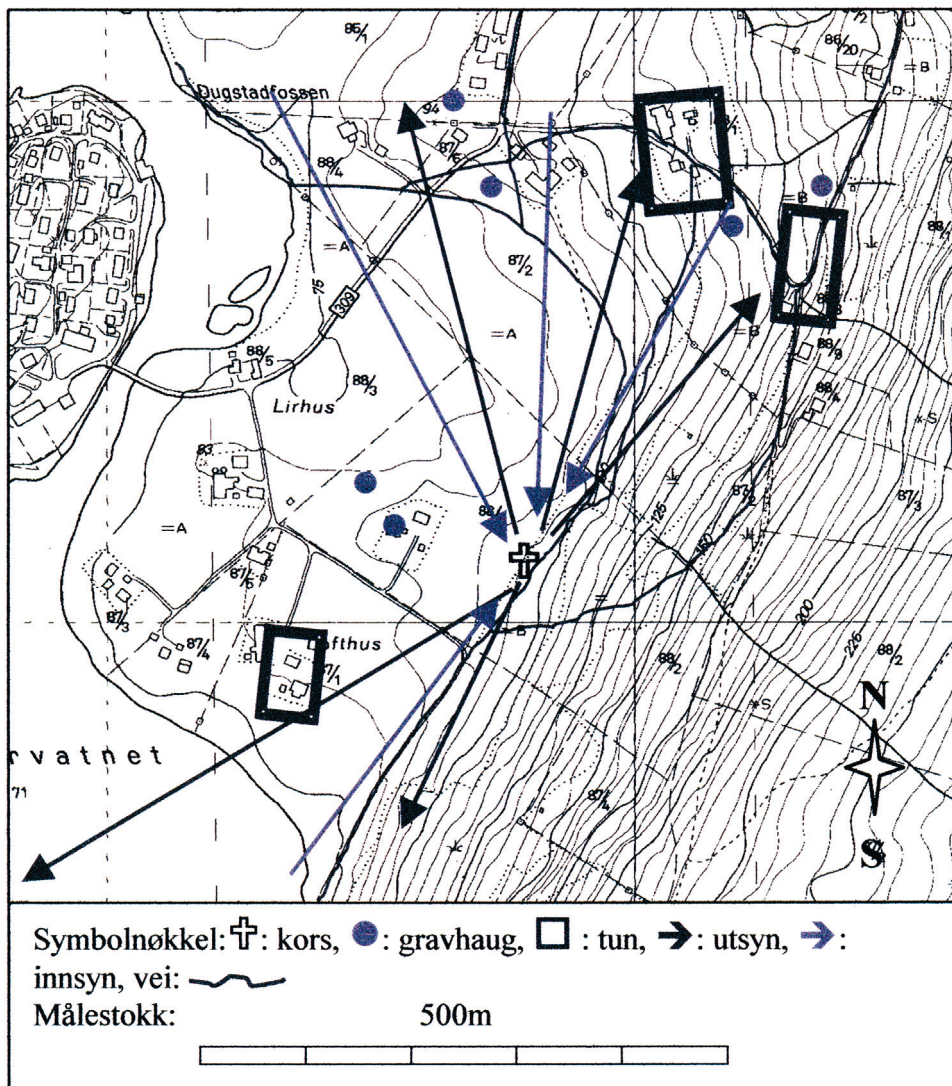
Korsets høyde: Korset er i dag fragmentert. Bare den øverste delen er bevart. Den er 0,7 m lang og 0,85 m bred. Basert på formelen nevnt i kapittel 3, er den fullstendige estimerte lengden beregnet til ca. 2,6 m. Høyde over bakken vil da være rundt 1,90 m.

Topografi: Flat dyrket mark, som i øst og nord begynner å skråne oppover. Sørover skråner landskapet noe nedover mot Lundarvatnet. Lirhus ligger ca. 4 km øst fra Vossevangen.

Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: De inntegnede gravhaugene (jf. fig. 43) er i dag for det meste borte. Det har derfor vært vanskelig å fastslå plasseringen eksakt. Gravene vest for korset er fra yngre jernalder (Fett 1956: 20).¹⁹ Den ene graven, B 4154 er datert til 600-tallet (Gellein i denne publikasjon), mens den andre, B 6470, er fra 800- 850 e. Kr. (Gellein i denne publikasjon). B 6471 ble funnet i en ødelagt grav i området, 88/1, og er derfor markert som en gravhaug. Sverdet er datert til 700-tallet (Gellein i denne publikasjon). I tillegg til de inntegnede strukturene på figuren, er det på gården funnet B 6472, spydodd og NM 15305, liten spydodd fra yngre jernalder funnet i en haug med en del bein (Fett 1956: 20). Forbindelsen til hedenske gravminner er svak. De ligger alle et godt stykke unna, men i synskontakt.

Utsyn og innsyn: Bredsidene var orientert nord-sør med utgangspunkt i K 11, som også har denne type plassering og orientering. Innsynet må ha vært godt der det stod ved en vei. Korset er derfor ut fra topografi og kontekst karakterisert som utadvendt. Korset kan likevel ikke ha hatt noen utpreget monumental karakter på grunn av sin begrensede høyde. Henvendelsen har sannsynligvis vært rettet mot de som kom farende på veien. Det er likevel klart at korset samtidig retter seg mot gårdsnivået.

¹⁹ B 6470: mannsgrav fra fk. nr. 7/1. B 4154: sverd og spyd funnet med bortkommet bissel, stigbøyler o.a. i fk. nr 7/2. B 6471: sverd. (Fett 1956: 20).

Figur 43. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 18 på Lirhus. Jf. fig. 1.

Rygg, Gloppen, Sogn og Fjordane (K 28)

Gård: Rygg, 12/1

Øk-kart: AO 088-2

Utskiftingskart: SF 687, 1:2000, 1889-90.

Lokalisering: Korset (jf. fig. 44) står på en liten forhøyning, ca. 3 moh., som muligens er en gravrøys. Korset står sannsynligvis på sin opprinnelige plass.

Tradisjon: Bendixen nevner en tradisjon om at korset tidligere skal ha stått på Fitje lenger inne i Gloppefjorden, hvor *Krosshaug* og *Krosshesjane* ligger (Bendixen 1912: 93). Ifølge Birkeli skal det ha vært en bygdetradisjon om at korset tidligere skal ha stått på Sande, hvor en åker kalles Korsåkeren (Birkeli 1973: 201). Christie nevner imidlertid ingen slik flyttradisjon. Jeg anser det derfor som sannsynlig at det står på sin opprinnelige plass, uten å kunne fastslå dette helt sikkert.

Korsets høyde: 2 m over bakken.

Topografi: Rygg ligger i Gjemmestad sogn. Fjellet er her jevnt over 1000 meter, men ligger litt tilbaketrukket med slake skråninger. Dalen og fjordbygden er derfor åpne, dalen er sterkt terrassert i flere flater. Ute ved fjorden er terrassene langt mindre skarpe. Korset står på en flate nedenfor disse terrassene (fig. 45).

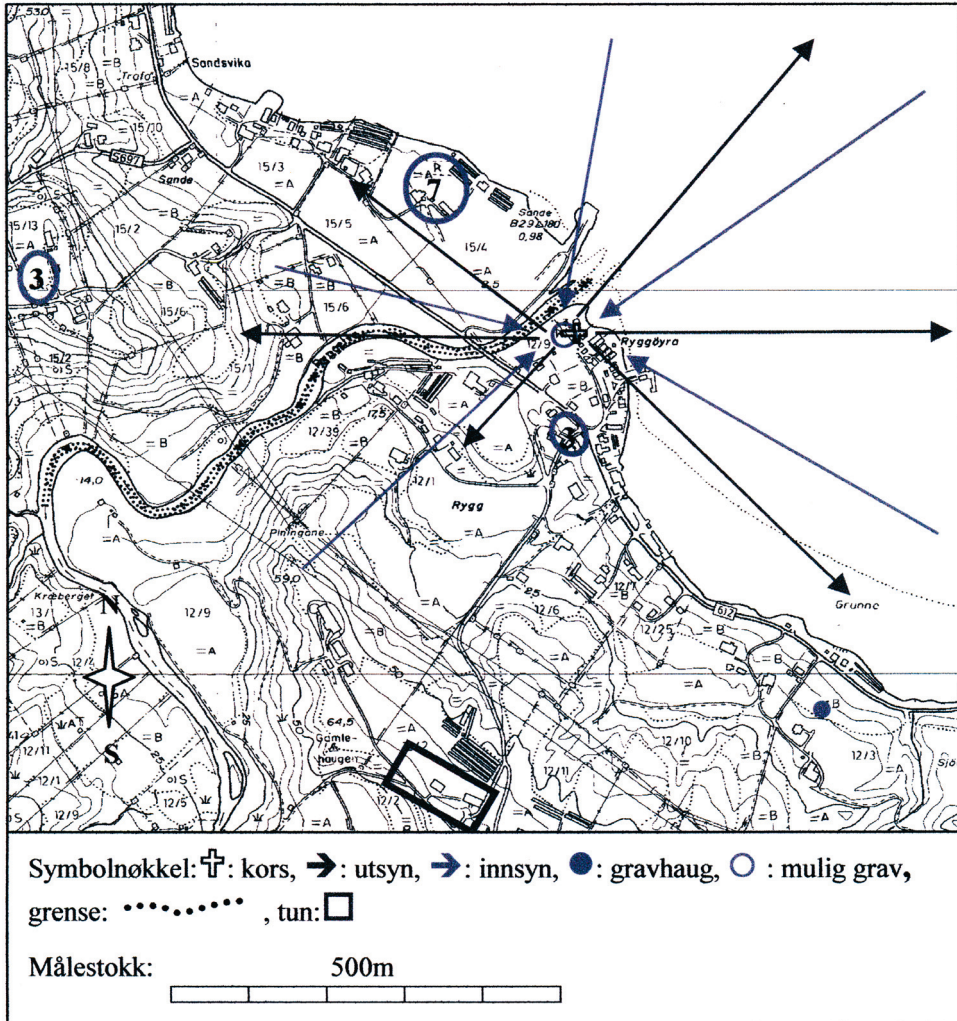
Forhold til tun, veier, grenser, kirkested, tingsted, graver mv.: Korset står på en lav grusrygg ved sjøbreen til Gloppefjorden, og Bente Magnus mener at dette muligens kan være en gravrøys (Magnus 1978: 196). En av de inntegnede gravene, sørøst for korset, er en mannsgav fra 800-tallet (Magnus 1967:117; idem 1978: 224). Den inneholdt sverd, øks, piler, sigd, celt o.a. (Fett 1960a: 9). Sverdet er trolig importgods (Magnus 1967: 116ff.).

De øvrige gravene på Rygg er ikke datert. Gravene på Sande er datert til eldre og yngre jernalder (Fett 1960a: 10 ff.).²⁰ Gravene fra yngre jernalder er funnet på begge gravlokalitetene. Fire av disse er nærmere bestemt til vikingtid. B 6037 IV er bestemt til vikingtid generelt, mens B 6026, som er en dobbeltgrav, er datert til henholdsvis 800- og 900-tallet (Magnus 1967: 40; idem 1978: 224; Geber 1991: funnliste:31), B 6037 III til 900-tallet (Magnus 1967: 54; idem 1978: 224) og B 6538 til første halvdel av 900-tallet (Magnus 1967: 54; idem 1978: 224; Geber 1991: funnliste: 35). B 6026 og B 6538 inneholder importsaker blant annet fra Irland (Magnus 1967:127, 141). To funn fra Rygg er tapt. Innpå 900-tallet har det altså blitt foretatt hedenske gravleggelser i området. Det er også mulig at korset har markert gårdsgrensen mellom Rygg og Sande (jf. fig. 45). Gamletunet er inntegnet etter opplysninger hos Per Sandal (Sandal 1988: 108ff.). Det er videre mulig at det kan ha vært tingsted for bygdeding på gården. Rygg var nemlig tingsted på 1600-tallet (Sandal 1978: 426). Tingsted er imidlertid ikke tatt med på figuren, siden det ikke finnes opplysninger om nærmere lokalisering. Det er altså ingen direkte forbindelse til hedenske gravminner eller gårdstun, men med synskontakt mellom dem. Det er imidlertid et lite forbehold knyttet til dette, siden det ikke er avklart om korset virkelig står på en gravrøys. Det er likevel klart at det ikke er forbindelse til kirke.

20) B 6025. E.ja. branngrav med to leirkrukker. B 6026: ubrent grav med mann og kvinne. Funnet spyd, øks, fire ovale spenner, irsk bronsebeslag, to ringnåler. B 6037 I: Yrom. brent kvinnegrav med bronspenne, solvhekke, bronsenåler, fingerring, piler o.a. B 6037 II: Fvt. Ubrent grav. B 6037 III: brent mannsgav, funnet er nå i Oslo, C 23585, med sverd, spyd, øks, to skjold, piler, kniv, beisel, skrin med lås og nøkkel, ildstål, klebergryte, bryne. B 6037 IV: ubrent grav med lå og 150 klinknagler. B 6538: ubrent mannsgav med sverd, øks, spyd, to skjold, piler, skålvect med lodd, jernkjel, glassperler, flint, bryne, klinknagler (Fett 1960a: 10f.).

Figur 44. Vestsiden til K 28 på Rygg. Utsyn mot øst. Foto: Håkon Shetelig, 1929 (BM).

Figur 45. Oversiktskisse over landskapsituasjonen til K 28 på Rygg. Jf. fig. 1.

Utsyn og innsyn: Korset er orientert øst-vest. Fra korset er det utsyn mot øst og vest (bredsiden). Det er godt utsyn mot fjorden, og korset kan også sees fra denne (jf. fig. 44). Det er imidlertid noe begrenset utsyn mot vest siden terrassene stenger for synet. Korset kan dermed ut fra topografi og kontekst karakteriseres som utadvendt. Korset har en til dels høy monumental karakter, og har her vært rettet mot gårdsnivå, men samtidig også mot nærområdene både til lands og vanns, altså mot bygdenivået.

Tjora, Sola, Rogaland (K 6 og K 9)

Jeg henviser her til behandlingen av C-korsene, fig. 27& 28, på samme lokaliteter. E-korsene har muligens hatt to forskjellige primære lokaliseringer. K 9 på et hedensk gravfelt, lokalitet 1, fig. 27 og K 6 på et kirkested, lokalitet 2, fig. 28.

Oppsummering

Det er flere fellestrekk knyttet til E-korsene. For det første har lokalitetene et mer innlandspreget enn de andre steinkorsene. Bare Rygg og Vangen har en klar tilknytning til vann. Ut fra topografi og kontekst har de for det meste en monumental og utadvendt karakter, men er i hovedsak mindre monumentale enn de øvrige formtypene. Unntaket er Hauge, Tjelta og Tjora som har en høy monumental karakter. Bare i ett tilfelle må steinkorset karakteriseres som innadvendt. Budskapet bak korsene er likevel hovedsakelig rettet mot et lokalnivå. Tre steinkors på Njærheim og Tjora, er koblet til et gårdsnivå, mens korset på Hauge, er rettet mot et større geografisk område.

Et viktig fellestrekk er den direkte forbindelsen med hedenske graver, i den forstand at korset er plassert oppå en hedensk gravhaug. Tre, muligens fire, av E-korsene, hadde en slik kobling. Ved fem, muligens fire, av lokalitetene er dette ikke tilfelle, men ved fire av disse finnes det likevel flere graver i korsenes nærområde, som det er utsyn mot. På de fleste stedene er da gravene fra yngre jernalder. Et annet fellestrekk er koblingen til gamletunet. I tre tilfeller var korsene lokalisert nær gårdstunet, mens på Tjora, Vangen og Rygg, var det større avstand. Ved lokaliteten Bergjeland, var det ikke mulig å lokalisere gamletunet. Det ser videre ut til å ha vært tradisjon for tingsted på tre av lokalitetene, nærmere bestemt Hauge, Vangen og Rygg. Fire av steinkorsene kan videre knyttes til ferdselsveier, tre til lands, Bergjeland, Lirhus og Tjelta, og ett, Rygg, til vanns. Bare to av lokalitetene i denne gruppen, Tjora og Njærheim, hadde tilknytning til kirkested. I det ene tilfellet på Njærheim var det noe vanskelig å fastslå forholdet til kirken siden denne er revet, men det er sannsynlig at korset her stod sør for denne på østsiden av kirkegården. Det andre korset her stod på nordsiden. Korset på Tjora var derimot plassert sør for kirken. Ett av steinkorsene, Rygg, hadde dessuten forbindelse til grenser.

Graver og tun, samt veier, er altså de primære lokaliseringsfaktorene innen denne gruppen. Tilknytningen til kirkesteder er mindre tydelig, bare i tre tilfelle er dette dokumentert. Tre av steinkorsene har en primær øst–vest orientering, mens ett er vendt nord–sør.

Ett av E-korsene er undersøkt gjennom sin sekundære plassering. Korset stod her øst for kirken. Nærhet til gamletun og kirkested er her påtakelig.

Samlet diskusjon

Gjennomgangen ovenfor har vist at flertallet av steinkorsene hadde en klar utadvendt profil og karakter. Kommunikasjonshensynet har dermed vært et viktig aspekt ved reisingen av dem. Som vi har sett, tegner det seg visse mønstre i lokaliseringen som

avspeiler ulike former for kommunikasjon – forholdet til folk på gården, både levende og døde i rituell sammenheng, folk i en videre omgangskrets – veifarende både til vanns og lands og folk som kom til kirke/ helligsted eller ting (Tabell 9).

Det er vanskelig å se noe helt entydig mønster for lokaliseringen av korsene bare med utgangspunkt i form. Gjennomgangen viser likevel visse tendenser: det er A og E-korsene som klart kan knyttes til hedenske gravminner. For B-korsene er det ikke registrert slik kobling i det hele tatt. Hvor det ikke finnes en direkte kobling mellom grav og kors, finnes det imidlertid ofte hedenske graver i nærheten. I flere tilfeller er disse også fra yngre jernalder. Hvilket forhold kan ha ligget bak dette mønsteret?

Korsform	Primær lokalisering							
	Grav	Natur	Gravminner & bautaer på gården	Gamletun	Kirkested	Ting	Vei	Grenser
A	2		4	3	1	3		
B		3	3	2	2	1	1	
C	2		5	1	3	1	2	
D	1		1	1	1			
E	3(4)	3	8	3	2	3	4	1
Totalt	8	6	21	10	9	8	7	1

Tabell 9. Oversikt over ulike elementer korsene kan være lokalisert i forhold til, systematisert på bakgrunn av form. Tabellen viser den primære lokaliseringen. Samme kors kan være knyttet til flere elementer. I forbindelse med kirkestedet er det de korsene som direkte er knyttet til et slikt sted som er oppført her. Det er registrert kirkested på flere av gårdene, men korsene er ikke direkte knyttet til disse. N = 23, K 2 er ikke med i denne tabellen siden korset ikke er klassifisert på bakgrunn av form..

Plasseringen av steinkors direkte på en hedensk gravhaug har som nevnt vært tolket som uttrykk for makthavernes ønske om å gi landet utad et *skinn* av å tilhøre kristendommen (Fuglestad & Hernæs 1996: 147). Korsene blir her trukket inn i et tidsrom mellom 750 og 900, hvor konflikten mellom hedendom og kristendom anses som reell. I en slik situasjon ble det derfor viktig å signalisere kontinuitet med tradisjon og hedendommen, men samtidig en positiv innstilling til det nye, representert gjennom kristendommen (Fuglestad & Hernæs 1996: 145). Kommunikasjonen blir her tolket som tosidig; et budskap til lokalbefolkningen og et til alliansepartnere i vest. Fuglestad hevder at korsene videre kan forstås som en demonstrasjon av nyvunnet politisk og religiøs herredømme (Fuglestad 1997: 30).

Diskusjonen i forrige kapittel viste imidlertid at steinkorsene mest sannsynlig først ble reist fra midten av 900-tallet og utover, en periode som ofte blir ansett som den klassiske misjonstiden. Gro Steinsland fremhever at den hedenske religionen fortsatt var levende så sent (Steinsland 1990: 128), noe de hedenske begravelsene i denne tiden er et vitne om. Konfrontasjonen mellom hedendom og kristendom har dermed i høy grad vært reell, for eksempel er den tilstede både i tid og rom på Grindheim.

Et flertall av korsene som står direkte på en gravhaug, retter seg som vi har sett mot gårds- og bygdenivå. Mye kan tale for at korsreisere erkjente seg som kristen og ved å plassere korset på gravhaugen ønsket å markere avstand til det hedenske. Ved å reise et monument et sted, endrer man som tidligere nevnt oppfatningen av det (Bradley 1996: 5). I dette tilfellet kan korsreisningen sies å være en kristning av landskapet og forfedre. I forbindelse med kristningen av England, instruerte, som tidligere nevnt, Pave Gregor i 601 hvordan man skulle forholde seg til de hedenske monumentene. Man skulle rense dem med hellig vann, sette opp altre og relikvier for derigjennom overbevise befolkningen om å forlate "feilene" og bekjenne seg til "den sanne Gud" (Holtorf 1997: 82).²¹

Samtidig kan det ha vært viktig å ivareta kontinuitetsaspektet i forhold til ætt og eiendom. Ætten var viktig i alle "politiske" sammenhenger (Solberg 2000: 255). Ættebakgrunn var bl.a. bestemmende for hvilken sosial status man hadde. Ætten lå likevel ikke "fast". Slektskapssystemet var bilateralt, dvs. at man regnet den gjennom både manns- og kvinneledd og da bare de som var ektefødte i tidlig middelalder (Sawyer & Sawyer 1993: 185). Mye av kultivirkomheten rundt denne var knyttet til gravhaugene (Ringstad 1986: 35ff.). Flere forskere har nettopp fokusert på forbindelsen gravhaug, odel og eiendomsrett (Ringstad 1986; Zachrisson 1994; Skre 1998; Iversen 1999a&b). Blant annet viser uttrykket "til haugs ok heiðni" i en retterbot så sent som fra 1316, at man skulle gjøre rede for slektsrelasjonene i odelssaker tilbake til nettopp haugen og hedendommen (NgL III: 120). På Island var graven for eksempel forbundet med landeiendom, hvor forfedrene var tenkt å ha sine graver nær gården (Zachrisson 1994: 226). Gravhaugen kan dermed sees som et symbolsk uttrykk både for den avdødes status og ættens og arvingenes rettigheter. Den gav samtidig trygghet og markerte status (Steinsland 1995: 20).

De kristne lovene utfordret imidlertid denne tankegangen. Med kristendommen ble det nemlig forbudt å gravlegge i haug. Den døde skulle legges i viet jord, dvs. en kirkegård (Steinsland 1995: 20). Den hedenske gamle ættemarkøren forsvinner dermed.

Dette kan ha medført en identitetskrise. Hvordan skulle man nå definere seg? Identitet er en vurdering av ens sosiale posisjon. Det er derfor i ens interesse, særlig den kulturelle majoritet, å beskytte ens posisjon og status gjennom å definere hva man er og hva man ikke er (Platvoet & van der Toorn 1995: 355). I stressituasjoner kan nettopp monumenter bli trukket inn som kommunikasjonsmedium. Ifølge Leif Gren blir de nettopp bygd for å kompensere for slike forhold (Gren 1994: 89ff.).

I denne labile situasjonen kan steinkorset på haugen, som et symbol og bindeledd

21) "...we have been giving careful thought to the affairs of the English, and have come to the conclusion that the temples of the idols among the people should on no account be destroyed. The idols are to be destroyed, but the temples themselves are to be aspersed with holy water, altars set up in them, and relics deposited there. For if these temples are well-built they must be purified from the worship of demons and dedicated to the service of the true God. In this way, we hope that the people, seeing that their temples are not destroyed, may abandon their errors and, flocking more readily to their accustomed resorts, may come to know and adore the true God." (Bede 1968: 86f.)

mellom gammel og ny tro og forhold til ætt og eiendom, ha spilt en stabiliserende rolle. Korset kan ha vært brukt som samlende symbol rundt ætten, samtidig som den signaliserer at de har tatt imot en ny tro. Dateringene av gravhaugene korsene stod på, kan peke i denne retning. Det er ofte eldre gravhauger som velges som korssted. Dette kan nettopp ha vært gjort for å demonstrere de lange linjer med hensyn til ætt, eiendom og makt. Videre kan nærhet til tunet og fellesskapet sees i denne betydningen. Innskriften på K 46 som var reist på en gravhaug på Tangerhaug på Sele i Rogaland, tyder også i denne retningen. Korset er tapt i dag, men runeinnskriften ble nedtegnet av Wegner og de Fine, og lyder som følgende: *Önn reisti stein Þennsi eptir... mág sinn-Ulfrekr hjó. Hjalpi Guð sál Þ (inni?)*(NIyR III: 197). Måg kan bety svigerfar, svigersønn eller svoger, og henspeiler altså på slektskap, men uten direkte slektslinje, men arv og rettigheter gjennom kvinnesiden. Så selv om slekten nå begynner å gravlegges i viet jord, blir status og muligens rettigheter likevel tydeliggjort og vedlikeholdt på samme måte som tidligere, gjennom et nytt symbol. Dette er en strategi som er kjent brukt i situasjoner med rivaliserende grupper der man gjennom ritualer kan tradisjonisere det nye kjernesymbolet inn i den gamle tankegangen (Platvoet 1995: 29). Det er dermed grunn til å tro at noen av steinkorsene kan ha blitt satt opp som del av et ritual. Dette kan med andre ord sees som en form for akulturasjon, hvor den kristne tankegangen tar opp den gamle hedenske tankegangen.

Innledningsvis ble det spurt om korsene kan ha fungert som territoriemarkører. Indirekte gjennom sin rolle som ætte- og eiendomsmarkør kan korset ha hatt denne rolle. Imidlertid ble det bare registrert i ett tilfelle, Rygg, at korset muligens direkte kunne ha hatt denne rollen ved å være plassert tett ved en grense.

Flertallet av korsene med direkte tilknytning til graver er middels store; høyden ligger for det meste rundt to meter. Disse henvender seg trolig til gårds- og bygdenivå. Unntaket er Husabø, som gjennom sin kontekst og størrelse, nok har vært rettet mot en større krets enn slekten. Vi finner den direkte koblingen mellom kors og gravhaug hovedsakelig sør for Boknafjorden i Rogaland, men få noen eksempler finnes i de andre områdene.

Mine tolkninger angående ætt, kors og eiendom er til en viss grad i samsvar med Birkelis syn. Birkeli mener også at kors på gravhaug er et symbolsk uttrykk for at slekten har gått over til kristendommen (Birkeli 1973: 217; 1979: 25). Han diskuterer imidlertid ikke dette i sammenheng med rettigheter og eiendom. Korsene sees derimot som uttrykk for at påbudet om å bli gravlagt i vigslet jord ikke var iverksatt, og flyttingen av dem blir også satt innenfor denne forståelsesrammen. Den skal ifølge Birkeli ha skjedd da kristendommen fikk nok innflytelse til å hevde dette påbudet (Birkeli 1973: 220ff.). Denne tolkningen synes imidlertid noe søkt i og med at gravene oftest er reist på eldre gravminner og ikke på graver fra yngre jernalder.

Kors uten direkte tilknytning til graver, men med graver fra yngre jernalder i nærheten, henvender seg også på gårds- og bygdenivå. Unntaket er Gard som har en

større henvendelsesradius. Fenomenet kan tolkes på flere måter. Det kan ha vært for provoserende å koble hedenske og kristne elementer, men det er også sannsynlig at man her ikke har følt behov for å ta stilling til gravene og i stedet har valgt å betone andre aspekter i samfunnet. Det kan også sees som en form for synkretisme, der de to religionene uttrykte seg samtidig uten at det nødvendigvis ble oppfattet som problematisk i samtiden.

Kors som ble reist for å bli sett av en større krets har til en viss grad andre tilknytninger. Et fellestrekk hos flere er at de kan knyttes til ting eller allmenne ferdselsveier. Blant disse finner vi også de høyeste korsene, som regel lengre enn 3 meter. K 19 og K 20 i Eivindvik, K 12 på Husabø, K 17 på Vangen, og K 29 på Vereide kan alle sees i sammenheng med tingsteder utover bygdenivå, lagtinget for Gulatinget og fjordungting. K 3 på Hauge, K 28 på Rygg og K 30 på Loen kan muligens sees i sammenheng med bygdeting. Korset som tidligere stod på Goa på Randaberg i Rogaland kan trolig også knyttes til tingsted, og da som bygdeting (Lindanger 1988: 44). Reisingen av kors på tingsteder kan på symbolsk vis ha markert overgang til kristne lover og regler, noe som Birkeli også tidligere har påpekt (Birkeli 1973: 242; 1979: 25). For bygdetingene, som sannsynligvis går tilbake til hedensk tid, kan denne markeringen samtidig uttrykke stedskontinuitet. Selv om mange aspekter ved samfunnet forandret seg, forble tingstedet uforandret. Korset signaliserte likevel en ny tid og tro. Lagtinget og fjordungtingene, og stedene de ble holdt, kan imidlertid sees som nye organisasjoner som først kom til på 900-tallet.

Det andre trekket ved kors med stor henvendelsesradius var som tidligere nevnt koblingen til ferdselsveier, både til lands- og til vanns. Det gjelder K 11 på Bergjeland, K 14 på Kvitsøy, K 15 på Gard og K 23 ved Korssund. Plasseringen kan i slike tilfeller være praktisk motivert, men gjennom sin strategiske plassering kan de også ha vært et uttrykk for politisk makt. K 18 på Lirhus og gravhaugen K 16 er reist på er også plassert ved en vei, men dette retter seg trolig mot et gårds- og bygdenivå. Bautasteiner er en fornminnegruppe som er klart forbundet med veier, både gjennom plassering og innskrift (Brink 2000: 25ff.). Selv om minnefunksjonen er fremtredende er det også et uttrykk for status og prestisje. Korsene ved ferdselsveiene kan kanskje også sees innenfor samme tradisjon og forståelsesramme.

I materialet er det en svak tendens at korsene som er satt i forbindelse med ting er lokalisert til Sogn og Fjordane, men med enkelte eksemplarer i de øvrige områdene.

Når det gjelder kirkested er det ikke noe skille mellom korsene som har liten og de som stor henvendelsesradius, i den forstand at slike kan lokaliseres i nærheten. Fire steinkors, K 1 og K 2 på Njærheim, K 24 på Vilnes og K 29 på Vereide står alle inne på selve kirkestedet. Motivet kan her ha vært å være et kristent samlingssted før det ble bygget kirke.

Gjennomgangen av korsene viste at det forekom kors som brøt med den kristne

orienteringsnormen, de var altså vendt nord-sør. Det var ikke noe mønster knyttet til form her, men korsene som var rettet mot disse retningene var enten lokalisert ved ferdselsveier, K 11, K 14, K 18 og K 46 (riktignok på gravhaug, men haugens betydning angående ferdsel til sjøs betones gjennom sjømerket som står her i dag) eller ting, K 19 og K 20. Retningen man har valgt å vende bredsidene på korset mot, synes dermed å ha vært bestemt av konteksten. Dette er i seg selv interessant med tanke på de irske korenes orientering, og i og med at kirkelokaleringen og den kristne gravleggingen i så sterk grad fulgte normen. Det er fristende å tenke seg her, at dette kan ha vært et resultat av tidsaspektet ved korsreisningen, at de er reist i en tid da den kristne normen enda ikke var gjennomført, uten derved å kunne påvise dette nærmere.

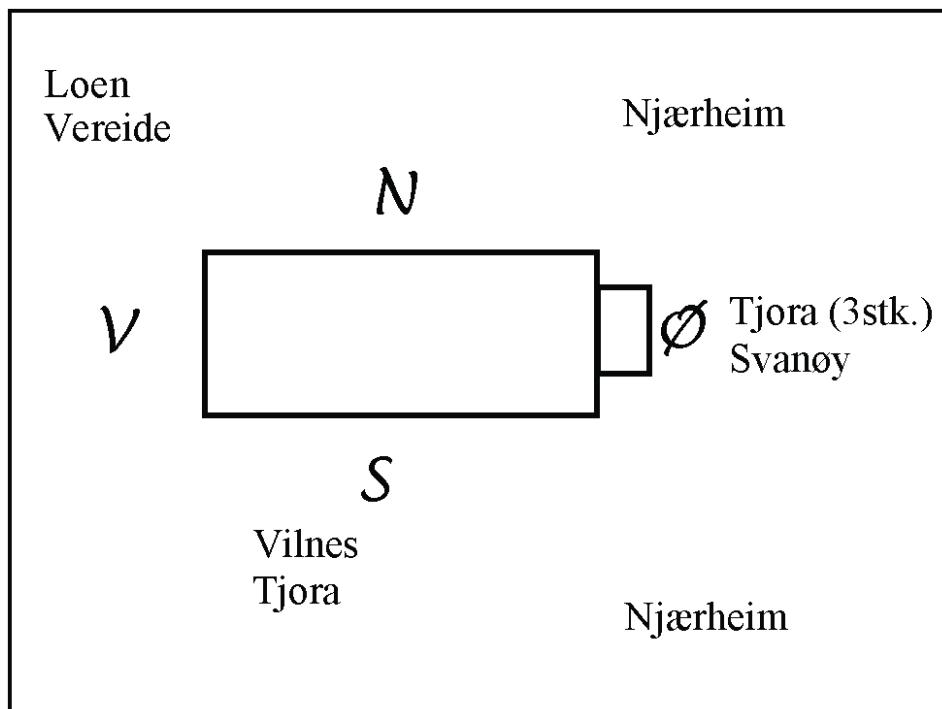
Fire av steinkorsene ble undersøkt på sin sekundære plass. De hadde altså trolig stått et annet sted først. Alle disse korsene ble flyttet til et sted hvor vektleggingen av tunet og kirkestedet er fremtredende (jf. tab. 10). Alle disse korsene er rettet mot gårdsnivået.

Gjennomgangen av korsenes romlige fordeling i forhold til kirken på kirkegården ble

Korsform	Sekundær lokalisering							
	Grav	Natur	Hedenske elementer	Gamletun	Kirkested	Ting	Vei	Grenser
A								
B				1	1			
C				2	2			
D								
E				1	1			
Totalt				4	4			

Tabell 10. Oversikt over ulike elementer korsene kan være lokalisert i forhold til, systematisert på bakgrunn av form. Sekundær plassering. N = 4.

undersøkt i ti tilfeller, jf. fig. 46. Plasseringen av korsene her kan være både primær og sekundær. De fleste korstypene er representert, men det er en liten overvekt av E-kors. Flertallet av korsene er lokalisert på øst- og sørsiden av kirken som var de mest attraktive sidene sett i et statusperspektiv (Sellevold 1999: 101ff.). Bare i ett tilfelle ble det registrert at korset stod på nordsiden, kvinnesiden. Opplysningene her er ikke fullstendige, slik at det er vanskelig å fastslå plasseringen nærmere. Sellevold som har undersøkt gravplassering i en østnorsk kontekst, har foreslått at et slikt skille mellom kjønnene ble praktisert i kristendommens tidligste fase, men at det etter hvert ble myknet opp (Sellevold 1999: 105f.). I det aktuelle tilfellet har korset på nordsiden sin sørlige motsats. Korsene kan her dermed sees som uttrykk for den mannlige og kvinnelige soneinndelingen av kirkegården. Korsets enkle form samsvarer også med Sellevolds forslag vedrørende tidsaspekt. I korssammenheng er det sør- og østsiden som peker seg ut. Korsene kan her være reist over folk fra det øverste sosiale sjikt. Dette kan tyde på at når man i noen tilfeller senere trolig velger å flytte korset inn på

Figur 46. Den romlige fordelingen av steinkors inne på kirkegården.

kirkegården, kan det være ut fra et ønske om å markere ætten og dens status, dermed en slags form for sosial kontinuitet og som en slags fortsettelse på det førkristne gravfeltet (Gräslund 1992: 142). Dette er imidlertid mer en hypotese, som det bare fins visse indisier på i materialet.

K 16 på Grindheim kan kanskje sees innenfor denne tradisjonen. Korset stod først trolig på en gravhaug, men ble flyttet nær kirken på et senere tidspunkt. Ifølge Fett stod det utenfor kirkegården før det altså ble flyttet innenfor i 1960. Betoningen av tun og kirkested er fremtredende også her. Korset på Loen har trolig kirkestedet som sin sekundære plassering. K 13 fra Sørbø, K 21 fra Brekke og K 26 på Kinn har også sannsynligvis sekundær tilknytning til kirkesteder. Flere av korsene er her fragmentert, og det er derfor usikkert om de har spilt en rolle på dette stedet utover det å være bygningsmateriale for eksempel i kirkegårdsgjerdet.

I en sum: Det er særlig hos A- og E-korsene at kontinuitetsaspektet er fremtredende. Dette trekket kan sannsynligvis sees som en form for akulturasjon, hvor den nye religionen tar opp i seg elementer fra den hedenske gjennom koblingen til hedenske gravminner og ætteeiendom. I noen tilfeller kan det også anes former for synkretisme, i den forstand at hedensk gravskikk ble praktisert nær opp i tid, kan hende samtidig, med steinkorsene.

B-korsene ser derimot ut til å markere og signalisere andre aspekter enn ættefellesskapet i samfunnet. Det er naturlig å tolke markeringen på tingsted og strategiske punkter som former for maktuttrykk eller i det minste påvirkning. Samtidig kan de gi uttrykk for brudd, ved at korsreiserne muligens her representerer en ny maktelite – enekongedømmet og kirken, direkte eller gjennom deres representanter og nye organisasjon.

C-korsene har elementer fra begge disse tradisjonene.

Betoningen av kontinuitet i kultutøvelse hos A- og E- korsene kan muligens sees i sammenheng med tiden de ble reist i. Som det ble antydnet i tidligere, er det mulig at noen av korstypene er eldre enn særlig B-korsene. I en tidlig fase av kristningsprosessen har det kanskje vært viktig å betone nettopp kontinuitetsaspektet. Det kunne også være med på å nedtone det mentale skillet mellom de to religionene. Flyttingen av steinkorsene inn på kirkegården på et senere tidspunkt har også blitt sett som et uttrykk for kontinuitet, men da på en langt mer indirekte måte.

Hvem reiste korsene? Områdenes status

Innføringen av kristendommen hang tett sammen med rikssamlingen, og kristkongene er ofte trukket frem som reiserne av steinkorsene. Birkeli fremhever Håkon Adalsteinsfostre, mens Olav den Hellige ofte figurerer i folketradisjonen. Olav skal f.eks. ha skutt de røde granatene inn i korsene på Eivindvik (Moltke 1956: 179). I denne analysen er målet ikke å søke de historiske personene, men heller se på hvilken samfunnsgruppe som står bak korsene. Er det konger, geistlige, lokale stormenn eller bønder? Stormann som begrep brukes her i betydningen person i øverste sjikt av bondesamfunnet, lendmann, hauld eller høvding i vikingtiden. Tegner det seg eventuelt et mønster for de ulike korstypene?

Disse spørsmålene vil bli belyst gjennom å undersøke ulike aspekter knyttet til stedene, først og fremst eierforhold, eiendomsstørrelse og stedets status. Eiendomsbegrepet har imidlertid endret seg over tid, og en altomfattende jordeiendomsrett, gjerne med bare én eier til alle rettigheter i en eiendom, er et forholdsvis nytt fenomen (Skre 1998: 16f.). I tidlig middelalder var eiendom ofte nær knyttet til sosiale relasjoner. Dagfinn Skre har poengtert at flere parter da kunne besitte ulike rettigheter i samme eie, og hvor forholdet mellom rettigheter gjenspeilte den sosiale relasjonen dem imellom (Skre 1998: 18). Markering av eiendom har dermed mer vidtrekkende følger enn bare det økonomiske aspektet. Det signaliserer råderett over både jord og folk. For å belyse eiendomsforholdene må ulike kilder trekkes inn.

I min undersøkelse er særlig Munkeliv jordebok fra 1180-1400, den kirkelige jordeboken Bergen kalvskinn fra omkring 1360, Stavanger stift og domkapittels jordebok Grågås fra ca. 1620, sagaer og diverse diplommateriale sentrale kildekategorier som kan kaste lys over eldre eiendomsforhold. Eierne oppgitt her, kan være konge, kirke både sentral og lokal, kloster, prest, adel, borger og/ eller bonde. Disse kildene gir imidlertid ikke direkte opplysninger om eiendomssituasjonen i tiden rundt korsreisningen. Dette forholdet må tilnærmes retrospektivt.

Gårdenes størrelse kan også si noe om sosial og økonomisk status for steder med

kors. Her må jeg benytte en sen kilde; skattematrikkelen fra 1647, som derfor må benyttes med stor grad av kildekritikk. Landskylden til den enkelte gård er her oppgitt i naturalia og utgjorde om lag 1/6 av gårdens *produksjonsevne* (Fladby, Imsen og Winge 1981: 192). I tabellene, 12- 15, er det beregnet gjennomsnittlig landskyld i hver skipreide, for å vise gårdens relative størrelse i sitt nærområde. Den enkelte gård kan bare vurderes ut fra gårder i samme område med det samme økonomiske grunnlag. Målet med undersøkelsen er å si noe om størrelsen på gårder med kors i forhold til gjennomsnittet av gårder i området rundt. Hensikten er ikke å beregne gårdens absolutte størrelse, slik den kan ha vært i vikingtiden eller tidlig middelalder, men å prøve å spore tendenser i materialet.

Antall gårder i skipreiden er basert på de som er oppgitt i skattematrikkelen. Noen av gårdene her er delte navnegårder, for eksempel Nedre Oppdal og Øvre Oppdal. Disse antas å ha samme opphav og neppe delt ved slutten av vikingtiden, og regnes dermed som én matrikkelgård i tabellene nedenfor. Kriteriene for å slå dem sammen er at de er nabogårder eller at gårdsnavnet inneholder en geografisk henvisning f.eks. nordre/søndre, øvre/nedre eller indre/ytre, eller en henvisning til størrelsen eks. lille/store. Prestegårder er imidlertid unntatt fra skattematrikkelen,¹ siden de var skattefrie (Holmsen 1991: 10). Lensmenn, prester, skrivere og futer kommer til dels med i matriklene, men da med fradrag ved skatteutregningen.

Områdets status kan også analyseres på bakgrunn av hedenske graver. Graver kan, som tidligere nevnt, blant annet sees som et uttrykk for arv og eiendom, og da særlig knyttet til jord. En mulig feilkilde her er de store gravfeltene, som kan ha fungert som fellesgravfelt for flere gårder. Frode Iversen mener ut fra forskjellige kriterier at det er grunn til å anta at gravene var knyttet til såkalte frie bønder, som var et slags sosialt mellomstilt i bondesamfunnet (Iversen 1999a: 19f.). På bakgrunn av utformingen av gravene, både utvendig og innvendig, er det likevel mulig at gravene også gir uttrykk for det øverste samfunnslag, uten derved å knytte det direkte til en sosial benevnelse.

Kirkens status kan også gi indikasjoner på hvem som reiste dem. Den tidlige kirkebygningen blir nemlig generelt betraktet som et eksklusivt fenomen i stor grad knyttet et øvre samfunnsstilt (Lidén 1995: 135, 138). Flere arkeologer har diskutert kriterier som kan bidra til å belyse de første kirkebyggingene, særlig om kirkene opprinnelig var private- eller menighetskirker (Skre 1995; Ingvaldsen 1996; Buckholm 1998). Kirkens geografiske plassering og nærhet til tun og hedenske graver, samt gårdens størrelse har vært fremhevet i denne sammenheng. Hvem var så byggerne av kirkene på korsstedene og hvilken organisering stod bak?

Fokus vil i denne analysen være på gårdsnivå i de tilfeller korset har en slik tilknytning. Det forekommer i 28 tilfeller. I forbindelse med eiendomsforholdene

1) Prestene var fra før unntatt for leidang som på begynnelsen av 1200-tallet gikk over til en skatt på fast eiendom. Dette førte i praksis til at prestegårdene ble fritatt, mens annet kirkegods ble matrikulert og skattelagt (KLNLM; Sverdrup-Thygeson 1999: 35).

kommer jeg i stor grad til å støtte meg på forskjellige historikers arbeid om de aktuelle gårdene, og bare unntaksvis undersøke dette selv. Det er ikke et mål å granske hele eiendomsutviklingen, men fokusere på den eldste fasen som har relevans for steinkorsene. Undersøkelsen omfatter gårdene hvor de klassifiserte korsene stod. K 10 ble funnet på gården Søre Sunde på Madla. Det er her naturlig å også trekke inn Nordre Sunde, siden det er grunn til å tro at disse opprinnelig hørte sammen. Korset på Bergjeland, K 11, er ikke koblet direkte til en gård, siden den ble reist ved innfartsåren til Stavanger, og er derfor vanskelig å belyse. Gårder hvor det tidligere stod kors, vil også bli trukket inn. Dette gjelder Sele (gnr. 51) i Klepp, Lura (gnr. 69) på Sandnes, Goa (gnr. 60, 61) på Randaberg, Tvilde (gnr. 89) på Voss, og Kile (gnr. 96) i Volda. På Storesund på Karmøy og Himle på Voss, Sylte i Volda finnes det tradisjoner om at det har stått kors, men disse korsene er imidlertid ikke bevitnet og vil derfor ikke bli tatt med i analysen. Skonvig fortalte at det også stod et kors på Giske på Sunnmøre (Moltke 1956: 189). Dette var imidlertid et trekors. Skonvig skrev riktignok at det tidligere stod et steinkors her, men dette er usikkert, og stedet er derfor utelatt. Korset som ifølge de Fine stod ved Soknesundet i Ytre Ryfylke taes heller ikke med, siden det ikke kan påvises noen klar gårdstilknytning her.

Konge og prest "lot reise kors"?

Konge og geistlighet vil her bli behandlet sammen, siden disse i den aktuelle perioden var tett knyttet sammen. Flere av kongene hadde ifølge sagaene nemlig prester og biskoper i sine følger. For å avklare om steinkorsene kan ha vært reist av disse, er det viktig å undersøke hvilke gårder som er kongsgårder og krongods, samt sentralkirkelig gods. Dette godset blir nemlig ofte koblet til tidlige kongelige donasjoner. Bakgrunnen for kongens donasjoner må sees i sammenheng med den tette forbindelsen mellom kirke og konge i en tidlig fase i middelalderen. Kristendommens innføring og kirkens etablering betød at kongen gjennom dem fikk et velorganisert og hierarkisk ordnet personell som støttespillere og utgangspunkt for sin styring (Sveas Andersen 1977: 343). For at kirken skulle fungere, var det viktig at den hadde et stabilt inntektsgrunnlag, som den altså fikk gjennom jorddonasjonene og tienden som ble innført i første halvdel av 1100-tallet (Fyllingsnes 1999: 307).

Trekk ved selve korsene, som strategisk plassering og høy grad av monumentalitet, vil også her blir koblet mot og vurdert i forhold til denne samfunnsgruppen. Monumentalisme har, som tidligere nevnt, blitt koblet opp mot konflikt og stress. Gren mener også at monumentet, som sees som en utvidelsen av senderen, kompenserer for et forhold hos denne (Gren 1994: 92ff.). I en samfunnsituasjon hvor maktgrunnlaget var såpass usikkert og truet som i rikssamlingsstriden, kan monumenter nettopp ha blitt brukt som et middel for å gi inntrykk for det motsatte.

Den klareste koblingen mellom kors og reiser er runeinnskriften på K 11 fra Bergjeland i Stavanger som angir at "prest" reiste korset. Navnet på presten kan ha vært Alfgeir eller Hallfasr, men runene er utydelige, og navnet på presten er dermed usikkert

(Liestøl 1954: 66). Liestøl mener at presten som fikk laget eller selv laget innskriften og reiste korset må ha vært personlig knyttet til Erling Skjalgsson. Siden han kalte Erling ”drottin sin”, kan han ha vært en hirdprest eller høgendesprest (Liestøl 1954: 74). Erling hadde, som tidligere nevnt, status som lendmann. Det var i tilfelle ikke kongen som stod bak dette korset, men en som var knyttet til hans ”gode menn”. På de andre steinkorsenes runeinnskrifter er det ikke mulig å direkte tyde reiserens sosiale status eller stilling. For å kaste lys over kongen og prestenes eie, må man derfor trekke inn indirekte kilder, slike som eiendomsforhold og forekomst av kirker på eiendommen.

Eiendomsforhold

Ingen av steinkorsene kan settes direkte i forbindelse med sagaenes kongsgårder; Ålrekstad, Seim, Fitjar, Utstein og Avaldsnes. Egilssaga nevner riktignok at kong Eirik eide en gård på Atløy, hvor Vilnes ligger, men hvilken gård er ikke spesifisert.

Asgaut Steinnes setter imidlertid Husabø i sammenheng med Husebygårdene. Det blir her antatt at disse gårdene har hatt særlige funksjoner innenfor kongelige administrative systemer, og Steinnes mener at Husabø på Hundvåg kan ha vært en av hjørnesteinene i et gammelt rike i Sørvest-Norge (Steinnes 1955: 7). Disse administrative stedene lå strategisk til og ofte med tilknytning til et gammelt kirkested. Steinnes daterer husebyene i Sørvest-Norge til omkring 800 eller første halvdel av 800-tallet (Steinnes 1955: 222). Dateringen og selve ordningen er imidlertid basert på indisier og selve teorien om husebygårdene er i høyeste grad omdiskutert (Sveaas Andersen 1977:62 ff).

Stefan Brink mener at de norske husebyene er temmelig unge, fra ca. 950–1200 (Brink 1999: 287). Han påpeker at det er flere trekk ved gårdene, både navn og graver, som tyder på at disse gårdene opprinnelig var stormannsgårder eller setegårder for småkonger i yngre jernalder. Kongen kan så på et senere tidspunkt ha fått gården gjennom gaver eller konfiskasjon, og senere eventuelt gitt dem i len til sine allierte. Det er likevel mulig at gårdene også kan ha vært kongeslektens egne (Brink 1999: 288ff). Siden Husabø ikke er nevnt som kongsgård i sagaene, og ut fra antallet graver nær gårdstunet, gårdens strategiske plassering ved leden, samt tilknytningen til gammelt kirkested, kan det peke i retning av at Husabø var sete for en stormannsætt, snarere enn en kongsgård – uten at det helt kan utelukkes.

I følge de skriftlige kildene er det bare tre gårder med steinkors som har vært krongods. De er Sola, Tjora og Sørbo (Bjørkvik 1995: 66f; Lindanger 1980: 217; Lindanger & Waula 1993: 238f). Sola er også kjent som lendmannsgård. Videre er det mulig at Gard kan sees i lys av kongen. Gard tilhørte lagstolen i Stavanger i etterreformatorisk tid (Skattematrikken X: 66), men kan ha blitt tillagt embetet av kongen da domstolen holdt til på Avaldsnes (Fyllingsnes 2000: 79). Alle disse fire gårdene ligger i Rogaland. Ett av korsene her er sannsynligvis et A-kors, ett er B-kors, to er C-kors, det ene

D-korset og to er E-kors. Det er altså syv steinkors som har tilknytning til gårder i kongens eie.

De fleste gårdene med kors lå i middelalderen til sentralkirkelige institusjoner. I Rogaland lå de dels til institusjoner i Stavanger og dels til Bergen. Sele tilhørte dels korsbrødrene i Stavanger og dels Utstein kloster, mens Lura og Goa lå til Stavanger biskopen og domkapitlet (Helle 1975: 61; Lindanger 1984: 243; idem 1990: 67; Bjørkvik 1995:66). Tjelta var kapellangods (Helle 1975: 61; Lindanger 1980: 217). Søre Sunde kommer i en mellomstilling, siden det delvis tilhørte Utstein kloster og dels var adelsgods (Lindanger 1980: 217). Nordre Sunde var i Apostelkirkens eie (Lindanger 1980: 217). Hauge og Husabø lå til kirkelige institusjoner i Bergen, henholdsvis Allehelgenskirken og Apostelkirken (Lindanger 1990: 68; Bjørkvik 1995: 66ff.). Njærheim var dels i sentralkirkelig eie (Utstein kloster og Apostelkirken) og dels i lokalkirkelig eie (prestebol og Njærheim kirke) (Rønneseth 2001: 200). Gården Kvitsøy tilhørte Halsnøy kloster i Sunnhordland (Helle 1987: 128). Store deler av øygruppen Kvitsøy tilhørte tidlig Munkeliv kloster i Bergen (DN XII 257). Munkeliv kloster, som var et av de rikeste klostrene i landet, ble opprettet på 1100-tallet av kong Øystein Magnusson, og Kvitsøy ble trolig helt og holdent donert av ham (Helle 1975: 56). Det er derfor grunn til å tro at Munkeliv kloster eide gården før dette, men makeskiftet gården senere (Helle 1987: 128). Munkeliv står videre oppført som eier av Grindheim i skattematrikkelen i 1647. Grindheim skal ha stått oppført i Sunnhordlandsdelen av BK, men denne delen av jordeboken er dessverre tapt. Det er likevel klart at gården har vært i kirkelig eie.

To av gårdene i materialet fra Sogn og Fjordane lå i sentralkirkelig eie; Svanøy og Midtgjeld. Svanøy, eller Bru som gården tidligere het, lå til Bjørgvin bispestol (Frølich 1990: 77). Midtgjeld nevnes ikke i diplommaterialet, men i 1647 hadde Apostelkirken en liten del i gården. Størsteparten på Midtgjeld var bondegods (Skattematrikkelen XII: 347).

Vurdert under ett, er altså 16 gårder krongods eller i sentralkirkelig eie (jf. tab.11). Seksten av korsene som står på gårder i denne eierkategorien, er klassifiserte på bakgrunn av form. To av disse var A-kors, to B- kors, fire C-kors, D-korset og syv E-kors.

Jord ble vanligvis ervervet gjennom arv og ekteskap. Det er imidlertid klart at flere av jordeierne som er nevnt ovenfor fikk sine eiendommer på annet vis. Kirken fikk flere eiendommer i gaver fra både verdslige og geistlige stormenn. Mindre jordedeler ble gjerne også gitt som sjelegaver. Disse ble gitt mot visse gjenytelser, f.eks. ved å lese årlige messer på dødsdagen til giveren eller en bestemt gravplass (Helle 1987: 126). Fru Ragna gav for eksempel i 1340 ni månedsmatbol i Lirhus til Ullensvang Kirke for at det for alltid kunne være leieprest her (DN XII 68). Videre var inntekter gjennom bøter for brudd på kristenrettene en eiendomskilde. Kirken kunne også, dersom den hadde finanser til det, rett og slett kjøpe eiendom. En av de viktigste bidragsyterne

Gård	Korstype	Eier
Sola (gnr. 14)	A-kors	Krongods
Tjora (gnr. 10)	To C-kors og to E-kors	Krongods
Sørbø (gnr. 12)	D-kors	Krongods
Sele (gnr. 51)	Uklassifisert (tapt)	Korsbrødrene i Stavanger og Utstein kloster
Lura (gnr. 69)	Uklassifisert (tapt)	Stavanger biskopen og domkapitlet
Goa (gnr. 60, 61)	Uklassifisert (tapt)	Stavanger biskopen og domkapitlet
Tjelta (gnr. 28),	E-kors	Kapellangods
Gard (gnr. 26)	B-kors	Lagstolen i Stavanger
Søre & Nordre Sunde (gnr. 40, 41)	E-kors	Utsteinkloster og adelsgods, Apostelkirken i Bergen
Hauge (gnr. 19)	E-kors	Allehelgenskirken i Bergen
Husabø (gnr. 6)	A-kors	Apostelkirken i Bergen
Njørheim (gnr. 8)	E-kors, ett uklassifisert	Utstein kloster, Apostelkirken i Bergen, prestebolgods og lokalkirkelig gods
Kvitsøy (gnr. 15)	C-kors	Halsnøy kloster/Munkeliv kloster
Grindheim (gnr. 75)	A-kors	Munkeliv kloster
Svanøy (gnr. 117)	B-kors	Bjørgvin bispestol
Midtgjeld (gnr. 103 (30))	C-kors	Bondegods og Apostelkirken
Rygg (gnr. 12)	E-kors	Adelsgods
Lirhus (gnr. 88)	E-kors	Adelsgods
Tvilde (gnr. 89)	Uklassifisert (tapt)	Bondegods
Brekke (gnr. 129(59))	B-kors	Bondegods
Kile (gnr. 96)	Uklassifisert (tapt)	Bondegods
Vangen (gnr. 48)	E-kors	Prestebolgods
Loen (gnr. 70)	A-kors	Prestebolgods
Vilnes (gnr. 54)	C-kors	Prestebolgods
Eivindvik (gnr. 15)	A- og B-kors	Prestebolgods
Vereide (gnr. 58, 59)	C-kors	Lokalkirkelig gods
Kinn (gnr. 39)	B-kors	Lokalkirkelig gods
Korssund (gnr. 39)	B-kors	Sokneprest Anders Gryttens jordegods

Tabell 11. Oversikt over de ulike gårdenes eiere i middelalderen og etterreformatorisk tid.

til kirkens eiendommer var likevel kongen (Sveas Andersen 1977: 336). Øygruppen Kvitsøy ble, som tidligere nevnt, trolig donert av kongen. Direkte gjennom krongodset og indirekte gjennom de sentralkirkelige godsene, trer kongen slik frem som eiendomsbesitter. Råderett over jord, ved siden av slektstilhørighet, var nemlig et av de viktigste maktgrunnlagene. Det var bl.a. en forutsetning for underhold av kongens hird, som i seg selv var en betingelse for kongedømmet (Bjørkvik 1995: 71; Krag 1995a: 184). Kongens eiendommer blir da ofte satt i sammenheng med fremveksten av rikskongedømmet og rikssamlingen (Bjørkvik 1958, 1972, 1995; Helle 1975, 1987; Lindanger 1980; Krag 1995a). Som en integrert del av maktkampen, kan kongene sannsynligvis ha fratatt, altså konfiskert, sine motstanderes jordegods. Kongen kan

bl.a. ha trukket Sola, Erling Skjalgssons setegård, inn under kronen som straff for hans og ættens opprør (Helle 1975: 78). Man antar at en slik form for konfiskering allerede startet i forbindelse med Harald Hårfagres rikssamling (Bjørkvik 1958: 74; Helle 1987: 130). Rikssamlingsstriden varte imidlertid helt inn på 1200-tallet, og det er sannsynlig at flere konger etter Harald Hårfagre kan ha konfiskert jord – ikke minst i borgerkrigstiden (Helle 1987: 130). En grov tidsramme for konfiskeringene blir dermed fra rundt 900 inn på 1200-tallet, hvor særlig 1000-tallet utpeker seg som en sentral periode (Krag 1995a: 182). Dette sammenfaller til dels med dateringen for korsreising som ble foreslått i forrige kapittel.

Man kan derfor bak kongens eiendommer ane konturene av tidligere eiere. Disse var sannsynligvis stormenn. Flertallet av gårdene med kors som har blitt drøftet her har altså sannsynligvis vært i stormenns eie, før kronen og senere kirken overtok dem. Det kan dermed bli vanskelig å avgjøre om det var stormenn eller konge som reiste korsene – i og med at dateringsrammen er såpass vid. Vi skal se nærmere på dette.

Konge og kirke

Fleire av sagaene forteller at kongen lot reise kirke. Dette kan være en indikasjon på at han også stod bak korsreisingen. Kan kongen, til tross for at gårdene med kors ikke er kongens setegårder, ha reist kirker på noen av disse? St. Peters kirken på Sørbø blir omtalt som kongelig kapell i 1308 (DN I 101). Den romanske steinkirken ble trolig reist før 1100-tallet (Lexow 1958: 43). Erfaring viser at dette kan være en andregenerasjonskirke og at det er mulig at det stod kirke også her tidligere. Nærheten til gårdstun og hedenske graver, samt gårdens størrelse (jf. tab. 12) kan imidlertid tyde på at dette opprinnelig kan ha vært en privatkirke, trolig bygget av en stormann. Kirken på Kvitsøy, viet til St. Clemens, lå litt tilbaketrukket fra gamletunet. Det er heller ikke registrert hedenske graver i umiddelbar nærhet. Disse forholdene kan tyde på eksterne reisere, og Øystein Ekroll mener at kirken trolig er reist av kong Øystein Magnusson (Ekroll 1997: 249).

Steinkirken på Voss ble reist av bygdefolket etter oppfordring av Håkon 4. Håkonsson (Ekroll 1997: 52), og hadde status som fjordungskirke (Tryti 1987: 429). Historikeren Anna Elisa Tryti anser denne kategorien som den viktigste verdslige og kirkelige organisatoriske enheten (Tryti 1994: 35). Gustav Indrebø hevder at den verdslige fjordungen opprinnelig var knyttet til leidangsordningen, og at fjordungen gav, da kristendommen senere ble innført, rammene til den kirkelige organiseringen (Indrebø 1936: 11f.). Når fjordungen ble opprettet er usikkert, men det har i alle fall trolig vært i funksjon i vikingtid (Sveaas Andersen 1977: 253). Fjordungen var sammensatt av representanter fra en fjerdedel av fylket, altså en stor regional forsamling (Helle 2001: 76f). Det stod imidlertid trolig en trekirke her før steinkirken ble reist i siste del av 1200-tallet (Berg 1977: 11). Nærhet til tun og mulige hedenske graver kan imidlertid tyde på at kirken som stod her opprinnelig kan ha vært reist som privatkirke av en stormann. Fordelingen av gravminner i bygda, peker imidlertid i retning av at Voss var

en bygd med forholdsvis jevnstore gårder og med et sjikt med bønder som gravla sine døde på ætteiendom (Gellein i denne publikasjon). Det er derfor usikkert om det var maktgrunnlag for en stormann i dette bygdesamfunnet. Kristin Gellein antyder derfor at korset her kan ha vært reist av kongen som en maktdemonstrasjon (Gellein *ibid*), uten å kunne levere avgjørende argumenter slik jeg ser det. Det er likevel mer sannsynlig, på bakgrunn av kirkens status og den egalitære sammensetningen innen bygden, at det var bønder i fellesskap, kan hende som følge av beslutning på tinget, som stod bak reisingen av både korset og kirken her. Ut fra det som står i Gulatingsloven om kirkebygging, er det nemlig mulig at også bygdefolk kan ha reist kirker (Helle 2001: 178). Sagaene understreker imidlertid kongens aktive rolle på Voss, og han kan derigjennom ha vært en pådriver.

Svanøy (Bru) og Vereide hadde også status som fjordungskirker i middelalderen. Kirkestedet på Vereide ligger litt tilbaketrukket fra gamletunet og de hedenske gravene. Gården var større enn gjennomsnittet, men ikke mye (jf. tab. 14). En ekstern reiser av kirken kan derfor tenkes. Det er imidlertid lite som tyder på at det kan ha vært kongen, men han kan indirekte, bl.a. gjennom sine ombudsmenn, selvsgatt ha vært initiativtaker. Kirkens beliggenhet nede ved fjorden tyder på at folk kan ha gått sammen om byggingen av den. Kirkestedet på Svanøy har imidlertid en tett tilknytning til tunet, men det er ikke hedenske graver i nærheten. Dette kan tyde på at gården ikke ble reist på tidligere ætteiendom, og kan tyde på at kirken og eventuelt flyttingen av korset kan ha vært et felles tiltak for folk innen fjordungen. Det er påfallende at de alle har en særegen status i kirkehierarkiet.

På bakgrunn av nærhet til gårdstun og hedenske graver, samt gårdens størrelse mener jeg at det likevel er grunn til å tro at de fleste kirkene som er knyttet til krongods eller sentralkirkelig gods, som Njærheim, Sola, Tjora, Austbø (nabogården til Husabø), Grindheim, opprinnelig var reist som egenkirker, altså høgendeskirker, av stormenn knyttet til gårdene. Nærheten til tun og hedenske graver peker også i retning av at kirken på Gard opprinnelig var privat. Flere av disse kirkestedene, Njærheim, Sola, Tjora og Grindheim, blir på et senere tidspunkt sognekirker (Tryti 1994: 34; Helle 2001: 203). På gårdene Hauge, Sele, Tjelta, Lura, Søre Sunde, Goa og Midtgjeld, ble det imidlertid ikke reist kirke.

Samlet sett er kongen klarest koblet til kirken og korset på Kvitsøy. Kirkene på Vangen, Svanøy og Vereide har derimot blitt sett i sammenheng med deres spesielle stilling i kirkehierarkiet. Resten av kirkene som har blitt drøftet her peker i retning av at de trolig var knyttet til stormenn.

Sentrale samlingssteder – bondesamvirke eller kongelig initiativ?

Det er grunn til å tro at Gulatinget kan ha oppstått under medvirkning av Harald Hårfagre (Helle 2001: 30). Bakgrunnen kan være geografiske og overordnede politiske hensyn, særlig med tanke på rikssamlingen. Denne tilknytningen er imidlertid meget

svakt belagt. Den blir derimot sterkere uttalt i forbindelse med Håkon den Gode. Utvidelsen av tingområdet til også å omfatte Rygjafylke og Egdafylke, bli satt i sammenheng med Håkon. Overgangen fra allting til representasjonsting, eller lagting, sees også i lys av denne kongen (Helle 2001: 31f). Videre settes Olav Trygvason og Olav Haraldsson i forbindelse med tinget, både Gulatinget og Mostratinget, og da særlig i forbindelse med kristenrettene (Helle 2001: 46). Det er likevel klart at kongens makt på lagtinget ikke var uinnskrenket. Lagtinget var sammensatt av flere nemdemenn fra hele tingets område. Disse var jevnt over fremstående menn i bondesamfunnet, sannsynligvis det øvre sjikt av haulder og odelsbønder (Helle 2001: 68). Foruten skulle kongens lemmenn og årmen, samt alle prestene i området møte på tinget (Helle 2001: 71). Det var i samråd med alle disse at vedtak ble fattet. Tinget var altså fora for forhandlinger. En konge kunne for eksempel ikke forvente å få vedtatt en lov som gikk imot resten av folkemengdens oppfatning.

Det kan her være fristende å tenke seg, slik Knut Helle gjør (Helle 2001: 34, 60), at det ene korset, K 19, i Eivindvik kan være reist på kongelig initiativ. Korset har store buer mellom armene og denne formen er også kjent som engelsk. Flere av kongene var sterkt knyttet til engelsk område, særlig Wessex, i England, og deres biskoper og prester, bl.a. Grimkjell, kom trolig også fra dette området (Jørgensen 1996: 102ff). Formen på og tilhuggingen av korset kan også derfor peke i retning av kongelig initiativ. Korset er velproporsjonert og fint tilhugget, og har som det eneste i hele korsmaterialet fått et kors hugget i relieff i midten av korshodet. Det måtte makt og ressurser til for å få produsert, transportert og oppført slike kors, og kongen fremstår her som en sannsynlig initiativtaker, men sammen med tingrepresentantene. Korset som står ved kirken i Eivindvik, K 20, er også fint tilhugget og velproporsjonert. Korset er klassifisert som A-kors, som også er kjent som keltisk. På bakgrunn av den historiske konteksten, kan disse korsene være noe eldre enn B-korsene. Det er derfor mulig at dette kan være reist på et tidligere tidspunkt enn K19, og da trolig i forbindelse med kirkestedet. Det er likevel grunn til å tro at kongen og representantene for tinget også kan ha stått bak reisingen av dette korset.

Husabø i Rogaland er klart knyttet til fjordungsting, men som tidligere nevnt er det likevel trolig at det var en stormannssett som stod bak reisingen av korset som stod her. Videre er kirkene på Svanøy (Bru), Vereide og Vangen trukket frem som fjordungskirker, og det er mulig at den kirkelige inndelingen i dette området kan ha svart til den verdslige ordningen (Helle 2001: 77). Diskusjonen av kirkene ovenfor har vist at folk representert innen fjordungen som korsreiser er høyst reell, men det er også mulig å tenke seg at fremstående stormenn har vist spesiell innflytelse og makt også her (Sveas Andersen 1977: 255).

Nederste nivå på rangstigen utgjorde bygdetinget. For oversiktens skyld vil disse ble diskutert i forbindelse med stormenn som korsreisere. Det er lite trolig at kongen direkte kan ha spilt noen vesentlig rolle her (Sveas Andersen 1977: 255).

Ut fra tingene, er det K 19 i Eivindvik som klarest kan settes i forbindelse med kongen. Kongens handlinger må imidlertid sees i lys av resten av representantene på tinget. Diskusjonen overfor viste at flere av korsene kunne settes i forbindelse med større tingforsamlinger og representantene her: K 20 i Eivindvik, Svanøy, Vangen og Vereide. Korsreisningen kan nok hovedsakelig betraktes som deres verk, men kongen med hans lokale ombudsmenn i lokalstyrer kan indirekte, og kanskje også direkte gjennom sin innflytelse likevel ha vært initiativtakere.

Oppsummering

Samlet sett er det altså presten som klarest kan knyttes til reisingen av kors, men bare i ett tilfelle. Det er også sannsynlig at kongen selv kan ha latt reiste kors. Kvitsøy var tidligere trolig i kongelig eie og det er sannsynlig at kongen også reiste kirken her. Korset, et C-kors, står også mer tilbaketrukket i forhold til tunet på gården. Foruten den sentrale geografiske posisjonen, har stedet spilt en viktig historisk rolle. Det var bl.a. her det ble inngått forlik mellom Olav Haraldsson og Erling Skjalgsson, og senere mellom birkebeinere og baglere. Selve korset er utpreget monumentalt, fint hugget og fraktet over lang avstand fra Hyllestad i Sogn. Disse indisiene peker i retning av at nettopp kongen *kan* ha reist korset. Korset som står på Gard, et B-kors, er også fraktet fra samme sted. Korset er reist i nærheten av det som er tolket som gamletunet, og kirken som stod her sannsynligvis var privat i første fase. Gården var trolig i kongelig eie, og det er således vanskelig å avgjøre om det er konge eller stormann som kan ha reist det. Likevel peker dets monumentalitet og strategiske plassering ved leden, samt gårdens store økonomiske stilling, på at det kan ha vært reist på kongelig initiativ. Det ene korset i Eivindvik, K 19, ble også trukket frem som mulig "kongelig". Det er likevel sannsynlig at også tingforsamlingen i det minste formelt stod bak, som det er mulig at det også gjorde i forbindelse med K 20. Diskusjonen har altså foreløpig vektlagt tre steinkors, to B- og et C-kors, hvor kongen sannsynlig har vært initiativtaker. Det er likevel mulig at han indirekte også kan ha vært initiativtaker i flere tilfeller. På de fleste gårdene som ble undersøkt her, anes derimot konturene av stormenn av mer eller mindre lokal forankring. Det er derfor naturlig å undersøke denne gruppen nærmere.

Stormann "lot reise kors"?

I vurderingen av om stormenn kan ha reist korsene, er eiendomsforholdene sentrale. Ovenfor er det allerede klart at en stor del av krongodset og det sentralkirkelige godset fra middelalderen sannsynligvis var i stormenns eie på et tidligere tidspunkt. Det vil derfor være viktig å undersøke om det finnes senere adelsgods og bondegods, samt lokalt kirkelig gods i det resterende materialet som også kan peke mot en opprinnelig stormannsgård. Videre er det også av betydning å undersøke gårdens størrelse. Er den stor og inngår i større eiendomssamlinger, samt har forhistoriske graver, ligger det nær å anta at en stormann kan ha hatt den i sin eie, kan hende da som setegård. Gravene som markører av eiendom vil en også treffe på dette nivå, og det er derfor interessant

å undersøke dette forholdet nærmere. Til slutt er kirken, og da egenkirken, et tegn på at en stormann kan ha reist den.

Eiendomsforhold

Rygg (DN XII 27) og Lirhus (DN XII 68) inngikk ifølge middelalderdiplomene som adelsgods i høymiddelalderen. Det betyr likevel ikke at de var setegårder i slike gods. Tre av gårdene i materialet var bondegods: Tvilde på Voss (DN I 151), Brekke i Sogn (Skattematrikkelen XII: 123) og Kile i Volda (DN III 321).

Bergen Kalvskinn blir primærkilden til eierforholdet i det aktuelle området i høymiddelalderen. Vangen, Loen, Vilnes og Eivindvik ligger her til prestebolet (BK: 7, 22, 53, 92). Vereide og Kinn inngikk i lokalkirkelig gods, i den forstand at Vereide kirke og kapell og Kinn kirke hadde inntekter der (BK: 12, 16). Bak lokalkirkelig eie skjuler det seg, som tidligere nevnt, ofte andre eiere på et tidligere stadium. Stormenn og storbønder fremstår da som de mest sannsynlige personene bak donasjonene/eiendomstransaksjonene.

Det er vanskelig å si noe sikkert om eiendomssituasjonen til Korssund. Den ble oppgitt som Anders Gryttens, sogneprest i Holmedal 1655-1685, jordegods ved skiftet i 1687 (Fagerheim 1977: 89). Hvilke eiere gården har hatt tidligere, har det dessverre ikke vært mulig å spore. Her er det ikke funn av graver som knytter de til bondeie, og det er ikke reist kirke her.

Hovedvekten av korsene i materialet kan antakelig altså tilskrives stormenn og bønder med større eller mindre gods. For Korssunds del er dette usikkert. Vi kan derfor ikke utelukke at det her kan ha vært parallellt til de andre strategiske og monumentale korsstedene langs leden, hvor kongen helst peker seg ut som den aktuelle aktøren.

Gårdstørrelse og kors

Landskyldverdien er oppgitt i naturalia. Omregningene av naturaliene følger fastsatte verdier som er oppgitt i hver enkelt skattematrikkel. For sammenligningshensyn tilsvarer 1 pund korn 1 laup smør (Skattematrikkelen X: 10).

Bergjeland er ikke nevnt i matrikkelen, og den er derfor heller ikke med i beregningen. Tabellen ovenfor viser at gårdene hvor det er reist kors er større enn gjennomsnittet i sine respektive nærområder. Forskjellene er imidlertid ikke store, med unntak av Njærheim, Tjora og særlig Gard, som er nærmere fem ganger større enn gjennomsnittet. Eneste unntak er gården Goa som er vesentlig mindre enn gjennomsnittet (tabell 12).

Når det gjelder Hordaland (tabell 13) er Finnegodset på Voss ikke oppført i skattematrikkelen. Fraværet av Finnegodset har likevel ikke direkte innvirkning på gårdene i tabellen, da det kun er gårdenes relative størrelse i forhold til resten av gårdene i skipreiden vi er interessert i her. Grindheim er den nest største gården i sin skipreide, bare Gjerde er større med sine 24 lauper smør (Skattematrikkelen XI: 88). Lirhus og Tvilde er litt større enn gjennomsnittet (tabell 13).

Skipreide	Ant. gårder	Samlet landskyld i pd. korn	Gjennomsnitt	Gård med kors	Landskyld	Relativ størrelse
Haugland	36	93,88	2,61	Njærheim	7	2,68
Hougs	36	67,63	1,88	Hauge	2,38	1,27
Sola	28	97,76	3,49	Tjelta	3,75	1,07
Sola	28	97,76	3,49	Sola	6	1,72
Sola	28	97,76	3,49	Tjora	9,5	2,72
Goa	24	83,25	3,5	Søre og Nordre Sunde	7,75	2,21
Goa	24	83,25	3,5	Husabø	6	1,71
Hauske	37	111,66	3,02	Sørbø	6	1,99
Ask	21	96,00	4,57	Kvitøy	6	1,31
Skåre	69	88,53	1,28	Gard	6	4,69
Klepp	33	70,5	2,14	Sele	7,5	3,50
Jåtun	29	66,5	2,29	Lura	3,5	1,53
Goa	24	83,25	3,5	Goa	2	0,57

Tabell 12. Landskyld i Rogaland.

Skipreide	Ant. gårder	Samlet landskyld i lp. smør	Gjennomsnitt	Gård med kors	Landskyld	Relativ størrelse
Etnes	76	227,5	2,99	Grindheim	10	3,34
Voss, Wenier otting	257	559,88	2,18	Lirhus	3,58	1,64
Voss, Wenier otting	257	559,88	2,18	Tvilde	3,94	1,81

Tabell 13. Landskyld i Hordaland.

Skipreide	Ant. gårder	Samlet landskyld i lp. smør	Gjennomsnitt	Gård med kors	Landskyld	Relativ størrelse
Lavik	95	182,6	1,92	Brekke	5,5	2,86
Askvoll, Vilnes sokn	116225 200	157,12	1,35	Vilnes	4,5	3,33
Brandsøy, Bru sokn	167	211,83	1,27	Svanøy (Bro)	4	3,15
Davik	125 ¹	151,31	1,21	Midgjeld	2,5	2,1
Gjemmestad, Gloppen	110	299,86	2,73	Rygg	7,92	2,9
Gjemmestad, Væreid	110	299,86	2,73	Vereide	3	1,1
Olden, Loen sogn	49	136	2,78	Loen	13,5	4,86

Tabell 14. Landskyld i Sogn og Fjordane.

Tabellen (tabell 14) viser at gårdene med kors i Sogn og Fjordane hovedsakelig er større enn gjennomsnittet. Loen utmerker seg særlig, med en produksjonsverdi hele fem ganger høyere enn gårdene i samme skipreide. Ellers ligger gjennomsnittet til gårdene med kors på rundt tre ganger større verdi enn gårdene ellers i området.

På Sunnmøre (tabell 15) er Kile i Volda nærmere tre ganger større enn gjennomsnittet.

Skipreide	Ant. gårder	Samlet landskyld i våger fisk	Gjennomsnitt	Gård med kors	Landskyld	Relativ størrelse
Volda	147	277,64	1,89	Kile	5	2,65

Tabell 15. Landskylden til Kile i Volda i Møre og Romsdal.

Samlet sett er gårdene med kors, med ett unntak, større enn gjennomsnittet. Loen og Gard var her de største gårdene i sine skipreider. Svanøy (Bru), Grindheim og Vilnes var også i toppsjiktet. To av disse er A-kors, to B-kors og ett C-kors. På bakgrunn av gårdsstørrelsen alene er det imidlertid vanskelig å ta stilling til hvem korsreiserne kan ha vært. Størrelsen vil derfor bli vurdert i forhold til andre faktorer.

Graver, kirke, bygdeting og status

På flere av gårdene hvor det er reist kors er det anlagt hedenske graver. Gårdene hvor det er reist kors på selve graven er likevel viktigst her. I forrige kapittel registrerte vi syv-åtte slike: Husabø, Sele, Grindheim, Tjora, Sørbø, Hauge, Tjelta og muligens Rygg. På både Hauge og Tjelta var det svært mange graver på gården, men nærheten til gårdstunene tyder på tilknytning til selve gårdene. Korset som stod på Kile, skal ifølge Birkeli, også ha vært reist på en gravhaug (Birkeli 1973: 205). Flere av de andre gårdene, hvor korset ikke stod på en gravhaug, hadde graver på gården; Loen, Gard, Svanøy, Kvitsøy, Vereide, Njærheim, Vangen, Lirhus og Tvilde, men ikke alle med like nær tilknytning. Gravfeltet på Vereide er så stort, at det er mulig at det har vært felles gravfelt. Sola, Goa og Lura ble ikke trukket inn i forrige kapittel, men også her er det registrert mange graver på gårdene (Myhre 1980: 150, 176; NINA/NIKUs elektroniske fornminnebase). På Midtgjeld er det imidlertid registrert få graver (Fett 1960b: 5).

På flere av gårdene innen denne kategorien er det også reist kirker. Når det gjelder kirkene i Loen og Vilnes, ligger begge like ved gamletunet. På Vilnes var det ikke registrert hedenske graver i nærheten, mens det på Loen var flere. Kirkene er dermed her trolig opprinnelig reist som privatkirker, av stormenn/bønder med slektstilhørighet til gården. Dette avhenger selvsagt også av når kirkene ble reist. Det er det vanskelig å ta sikkert stilling til ut fra det foreliggende materiale. Tunet i Eivindvik er litt tilbaketrasket fra kirken. Det er heller ikke registrert noen hedenske graver i tilknytning til dette. Kirken kan her være eksternt reist, sannsynligvis i forbindelse

med Gulatinget, etter beliggenheten og korset å dømme, og derigjennom kongen. Alle disse tre kirkene har så senere blitt sognekirker.

Kinn og Brekke inngikk ikke i landskapsanalysen, og kan vanskelig knyttes til noe gamletun. På Brekke er det heller ikke registrert gravminner på gården eller løfunn som eventuelt kunne kobles til slike (Fett 1954b:10). På Kinn er det derimot registrert flere graver; fire hauger og nitten røyser (Fett 1957b: 8f.). Ingen av disse er imidlertid datert. Det er derfor vanskelig å argumentere for at disse kirkene i første omgang var privatkirker, men dette kan ikke utelukkes. Begge kirkene har status som sognekirker i høymiddelalderen (Tryti 1994: 34).

På Rygg, Kile, Lirhus, Hauge, Tvilde, Midtgjeld og Korssund ble det ikke reist kirke, noe som indirekte kan sees som et uttrykk for at disse ikke befant seg i det øverste samfunnssjiktet, men det kan også ha sammenheng med plasseringen. Det gjelder særlig de som ble reist ved veier eller andre ferdselsårer.

I forrige kapittel ble flere gårder knyttet til bygdeting: Hauge, Goa, Rygg og Loen. Loen er her svakest belagt som tingsted, men dets økonomiske størrelse (jf. tab. 14), antall hedenske graver og kirkested på gården knytter korset sterkere til en stormann enn et bygdelag. Korset på Hauge kan nok også sees i samme lys, med korsets tilknytning til gravhaug og gårdstun. Gårdstunet på Rygg lå derimot litt tilbaketrukket fra korset. Det er videre registrert få gravfunn her, og det er ikke reist kirke her. Gården er riktignok forholdsvis stor økonomisk (jf. tab. 14) og i adelig eie i middelalderen, men sannsynligvis ingen setegård. Korset er plassert tett ved fjorden. Samlet sett er det dermed mulig at et bygdelag kan ha gått sammen om å reise korset her. Goa er vanskeligere å ta stilling til, siden korset er tapt og derfor utelatt i landskapsanalysen. På gården er det likevel registrert flere graver (NINA/NIKUs elektroniske fornminnebase). Gården var i sentralkirkelig eie, men var mindre enn gjennomsnittet (jf. tab. 12). Det er altså vanskelig å ta stilling til hvem som reiste korset her. Det er likevel rimelig å tro at et bygdelag her kan ha gått sammen om å reise det, men en stormann kan ikke utelukkes fullstendig, siden mektige ætter må ha dominert tingmøtene (Sveas Andersen 1977: 255).

Forekomsten av graver og kirker på flertallet av disse gårdene med kors – Husabø, Sele, Grindheim, Tjora, Sørbø, Hauge, Tjelta, Kile, Loen, Njærheim, Lirhus, Tvilde, Lura, Sola, Kinn og Brekke – peker i retning av stormenn og bønder. En av disse, Erling fra Sola, var i kongens tjeneste. Diskusjonen har likevel vist at noen kors, Rygg og Goa, heller kan knyttes til et bygdelag.

Samlet vurdering av eierforhold og status

Undersøkelsen av eiendomsforhold og status ovenfor viste at et stort antall gårder i materialet mer eller mindre kunne tilskrives stormenn og bønder i øvre sjikt. Dette ble også støttet av resultatene fra gårdenes størrelse, gravene på gårdene og kirkestedene. I materialet anes det likevel flere sosiale og økonomiske sjikt innenfor denne gruppen.

Det øverste sjiktet kan her sies å utgjøres av Sola, Tjora, Sørbø, Sele, Husabø, Njørheim, Grindheim og Loen. Foruten Loen, var alle disse gårdene i kongelig eller sentralkirkelig eie. Ut fra dette forholdet alene kan det imidlertid være vanskelig å avgjøre om kongen eller stormenn var initiativtakere bak korsreisningen på gårdene her. Diskusjonen ovenfor har likevel vist at det er flere forhold som peker i retning av stormenn heller enn konge. For det første er antallet hedenske graver på disse gårdene stort, og i fem av disse tilfellene stod korsene direkte på graver. Nærheten til gårdstunet på de undersøkte lokalitetene var også fremtredende. Gårdene er også store. Korsene som det var mulig å undersøke er høye, men med unntak av Husabø, befinner de seg ikke i den høyeste gruppen. Samlet sett er stormannen her den mest sannsynlige initiativtakeren. Ett av korsene på disse gårdene var det ikke mulig å klassifisere på bakgrunn av form siden det er tapt, men ellers er det tre A-kors, to C-kors, ett D-kors og tre E-kors.

Lura, Tjelta, Søre og Nordre Sunde og Hauge har flere trekk som gjør at de kan knyttes til en mellomsjikt innenfor denne samfunnsgruppen. Alle disse gårdene lå riktignok i sentralkirkelig eie, men de er generelt økonomisk mindre enn gårdene i det øverste sjiktet. Det er videre ikke reist kirke på disse gårdene, men på flere av gårdene er det anlagt flere hedenske graver. I de tilfeller hvor det har vært mulig å undersøke konteksten nærmere, Tjelta og Hauge, var også korset reist nær gårdstunet. Det er videre knyttet tradisjon om bygdeding til ett av disse korsene, men korsets tilknytning til gravhaug og gårdstun på Hauge, peker likevel i retning av en stormann og hans slekt heller enn et bygdelag. De to korsene som har blitt vurdert i forhold til landskapet, K 3 og K 4, er begge av middels høyde, men har likevel en monumental karakter gjennom sin plassering, men var likevel ikke direkte strategisk plassert. Begge er klassifisert som E-kors.

På bakgrunn av en rekke forhold utgjør Lirhus, Tvilde, Kile, Vilnes, Brekke, Kinn og Midtgjeld det nederste sjiktet innenfor denne gruppen. For det første er gårdene her hovedsakelig bondegods. Lirhus var riktignok i adelseie i middelalderen, men var sannsynligvis ikke setegård. Midtgjeld var dels i sentralkirkelig eie, men denne delen var liten. Størstedelen av gården var i bondeie. Gårdene lå alle økonomisk over gjennomsnittet i sine områder. Med unntak av Kinn og Lirhus var det få hedenske graver på gården. Bare to av disse korsenes kontekst, Lirhus og Vilnes, ble undersøkt i forrige kapittel. Det ene stod ved en ferdselsåre, men denne var ikke direkte strategiske. De korsene som det har vært mulig å klassifisere innen denne gruppen er fordelt på B-gruppen og C-gruppen, som hver har to kors, samt E-gruppen hvor det er ett eksemplar. Ingen av disse hadde en monumental eller strategisk plassering.

Flertallet av korsene som har vært drøftet her er trolig altså reist av stormenn og bønder. Korsenes fordeling innen de ulike sjiktene kan kanskje sees på bakgrunn av tidsaspektet. E-korsene som særlig kan knyttes til stormannssjiktet generelt er alle av lokale bergarter. De fleste A-korsene som er satt i forbindelse med denne samfunnsgruppen, er dessuten hovedsakelig produsert av lokale bergarter, unntaket er Loen.

Samlet oppsummering

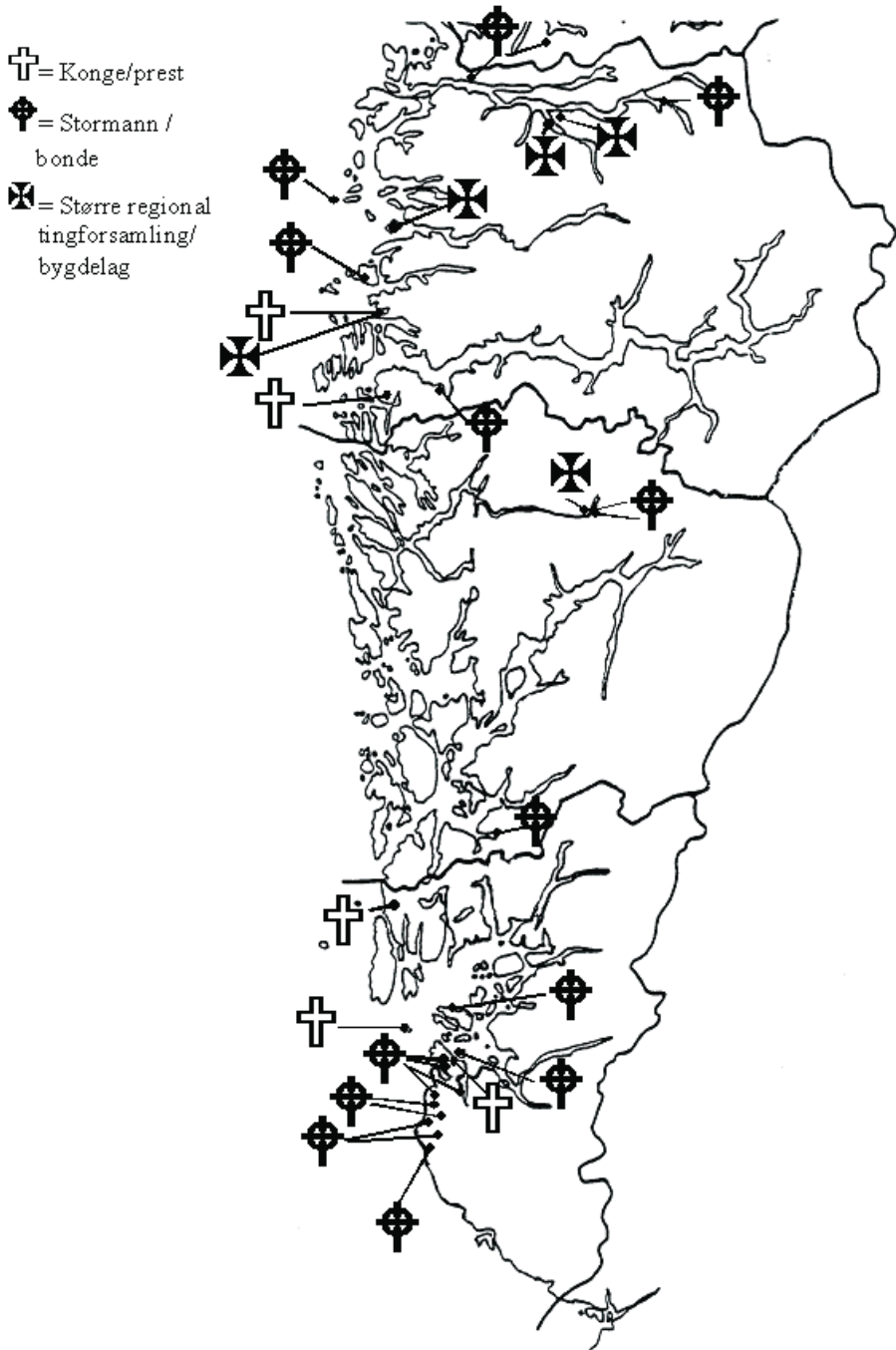
Å prøve å spore opp aktørene bak en handling som foregikk for rundt tusen år siden er vanskelig. Gjennom en kombinasjon av en rekke faktorer med vekt på den retrospektive metode ble det ovenfor forsøkt å nærme seg et omriss.

Fem av korsene, Kvitsøy, Gard, K 19 i Eivindvik, Korssund og Bergjeland ble knyttet til henholdsvis konge og prest, men hovedtendensen i materialet tyder på at korsene kan ha vært reist av stormenn med ulik økonomisk og sosial status. Det ble innen denne gruppen skimtet tre grove sjikt, som kan sies å utgjøre øvre og mellomste del av samfunnet. Materialet har videre vist at folk knyttet administrativt sammen i fjordunger og bygdelag også trolig har vært aktører, i tilfelle kanskje til gårdene det ble holdt ting. Tilfeller der korset tapt, gjør det vanskelig å avgjøre reiserspørsmålet. Korset på Goa er derfor markert på figuren som stormannskors, men det er også mulig at et bygdelag tilknyttet tinget gikk sammen om det.

Det ble ikke fastslått noe entydig mønster angående korstypene og korsreisere. Det er likevel klart at A-korsene muligens er reist av aktører som tilhørte de øverste sjiktene. I ett tilfelle ble det imidlertid klart at korset, K 20 i Eivindvik, sannsynligvis var knyttet til en større tingforsamling. B-, og C- korsene har en større spredning, i og med at de finnes hos både konge, stormann og større regionale forsamlinger. Et skille kan likevel anes i korsmaterialet her i og med at korsene som er koblet mot kongen har en høyere monumental karakter og mer strategisk plassering enn de som er koblet til et stormannssjikt og tingforsamlinger. E- korsene, er som tidligere nevnt koblet opp mot det lokale stormannssjiktet, men i to tilfeller var det også klart at administrative enheter som fjordunger sannsynligvis var mer aktuelle bakmenn. Ett E-kors var reist av en prest. D- korset er trolig reist av en stormann i det øverste nivået.

Figuren viser at det også er et skille geografisk. Stormenn dominerer som korsreisere sør i Rogaland, mens bygdelag og større forsamlinger som fjordunger er sterkt representert i Sogn og Fjordane. Hordaland har både stormann og bygdelag representert som korsreisere. Sunnmøre er bare representert med ett kors og dermed også en reiser, muligens en stormann. Kongen som korsreiser er mer eller mindre identifisert i alle områdene.

De ulike eierkategoriene kan være uttrykk for både en tidsmessig og mental prosess. Forhold tyder på at korsene som her særlig har blitt sett i lys av stormenn, A- og E-korsene, kan ha vært reist på et tidligere stadium og muligens i en annen sammenheng enn de som er knyttet til fjordunger og bygdelag. Det er allerede nevnt at A-korsene rent generelt historisk kan være eldre enn B-korsene. E-korsene kan trolig gjennom sin enkle form og lokale bergart tolkes som tidlige, uten at dette kan dokumenteres nærmere. Disse korsenes betoning av ætt og eiendom, som ble avdekket i forrige kapittel kan også peke i denne retning. Stormennene bør likevel sees i sammenheng med kongene, og maktkampen mellom de to gruppene. Kongen har her valgt en annerledes uttrykksform både i form og størrelse. Disse kan altså ha vært reist på et

Figur 47. Antydende oversikt over mulige korsreisere fordelt på gårder med kors. Kategoriene er noe usikkert identifisert.

senere stadium enn stormennes, men sannsynligvis i samme forståelsesramme. Det kan ha vært naturlig å markere dem mer monumentalt og skille dem ut kvalitativt i forhold til tidligere reiste kors. Korset kan altså ha fungert som stormannens og til dels kongens symbolske ”talerør” i vikingtidens og tidlig middelalders maktkamp om det verdslige og religiøse hegemoniet.

Rogaland var tidlig scene for denne maktkampen. Den kommer særlig til uttrykk i konflikten mellom Erling Skjalgsson og Olav Haraldsson. Muligens er det nettopp på bakgrunn av den spente samfunnssituasjonen i dette området, at det er reist et så stort antall steinkors i Rogaland i forhold til de andre områdene med kors.

Konfliktaspektet er tilsynelatende ikke direkte tilstede i forbindelse med korsene som ble knyttet til fjordunger eller bygdelag. Forholdet til ætt og eiendom og hedensk kult er heller ikke særlig uttalt her. Disse forholdene kan derfor tolkes som at disse korsene kan ha blitt reist på et noe senere tidspunkt og med et annet motiv. I forrige kapittel ble det foreslått at korsene her muligens markerte overgangen til kristne lover og dermed en ny religiøs praksis. Samtidig kan disse stedene være valgt for å markere brudd med tidligere ætter og maktforhold.

Undersøkelsen åpner for flere kategorier av reisere og flere typer motiv. Hovedtendensen går likevel i retning av konge og stormenn, og streben etter makt og stabilitet i en urolig periode.

Avslutning

Analysen av de store steinkorsene på Vestlandet har omfattet i alt 40 kors fra Rogaland i sør til Sunnmøre i nord. Målet har vært å undersøke mønstre i plasseringen av kors og korstyper, og derved belyse hvorfor og når steinkorsene ble reist og av hvem. Hensikten var også å belyse bakgrunnen for å flytte steinkors inn på kirkegårdene. Metoden har vært å undersøke korsene i deres romlige og tidsmessige sammenheng. Fridtjov Birkelis studie av disse korsene har vært et naturlig utgangspunkt, men jeg har forsøkt å se nærmere på korsene ut fra en arkeologiske vinkling og med arkeologiske metoder.

Ved å ta utgangspunkt i korsenes ytre form, fant jeg fellestrekk som ga grunnlag for å skille dem i grupper. Dette materialet lot seg inndele i fem grupper: kors med A) halvsirkulære armhuler, B) buet kurve mellom armene, C) v-formet armhule, D) tilnærmet rette vinkler i armhulene og E) kombinerte former. Til sammen lot 29 steinkors, dvs. 73 % av korsene, seg klassifisere på bakgrunn av form. Mange av korsene var dessuten produsert av granatglimmerskifer fra Hyllestad. De fordelte seg innen gruppene A, B og C. Disse var også fint tilhugget og velproporsjonerte. Det var i disse gruppene jeg også fant flere av de største korsene. Steinkors hugget i lokale og grovere bergarter var imidlertid også representert innen disse typene, men hovedvekten lå likevel i E-gruppen. Eneste unntak her var et kors fra Rygg, som var produsert i Hyllestad.

Noe absolutt datering av når korsene ble reist, viste det seg umulig å gi. Dateringen ble derfor gjort indirekte gjennom en kombinasjon og en analyse av forskjellige faktorer. Samlet fremstod midten av 900-tallet og begynnelsen av 1000-tallet som mest sentralt for tidspunktet for når steinkorsene først ble reist, men analogier kan åpne for at det også kan ha skjedd senere. Å bare vektlegge én fase, ca. 950 til ca. 1050, slik Birkeli gjør i sin undersøkelse, blir imidlertid en for snever ramme med utgangspunkt i mine resultater. Undersøkelsen kan snarere tyde på at de ulike korstypene kan ha representert ulike tidssjikt. Det kan se ut som om A- og E-korsene

kan ha vært tidligere enn noen av de andre. At korsene i flere tilfeller bryter med den kristne øst–vest orienteringen er også interessant i en tidssammenheng. Det har likevel vært vanskelig å foreta noen presis datering.

Ulike motiver kan ha ligget bak korsreisningen. Analysen av steinkorsene i en landskapssammenheng knyttet til både det fysiske og kulturelle miljøet, gav likevel visse indikasjoner. I alt kunne 24 steinkors, dvs. 60 %, analyseres i forhold til landskapet. Analysen viste at særlig A- og E-korsene, samt det ene D-korset, hadde direkte forbindelse til hedenske gravminner. Dette kan sees som et uttrykk for ættens behov for å markere stabilitet i forhold til eiendom og arv, også etter at den hedenske gravskikken opphørte eller var i ferd med å opphøre, og et behov for å forene gamle og nye symboler. Korset kan ha overtatt rollen som ættens markør etter at den hedenske gravskikken gikk ut av bruk. Landskapsanalysen avdekket nemlig en klar forbindelse mellom disse korsene, gravhauger og gårdstun. Korsene hvor denne forbindelsen kom klarest frem var hovedsakelig lokalisert til Rogaland og Sunnhordland, m.a.o. sør i undersøkelsesområdet. B-korsene hadde derimot ingen slik tilknytning, men viste et annet mønster. De var i stor grad knyttet til ting og allmenne ferdselsveier. Jeg har her argumentert for at korsene som var reist ved ting kan ha markert overgang til kristne regler og sedvane som ble besluttet av tingforsamlingen. Det er her en annen geografisk lokalisering enn for A-korsene. Flertallet av kors som er knyttet til ting er nemlig reist i Sogn og Fjordane.

Plasseringen av kors ved ferdselsveier både til vanns og til lands har jeg sett innenfor hovedsakelig to forståelsesrammer. Korsene kan ha fungert som f.eks. seilingsmerker eller markering av andre strategiske veifar. Gjennom sine monumentale egenskaper og plassering kan de imidlertid også sees som uttrykk for makt og status. Slike monumentale korssteder finnes innen alle de tre fylkene.

Analysen viste videre at C-korsene hadde elementer fra begge tradisjonene, både gammel ættetilhørighet til gård og forbindelse til hedensk kult, men også løsrevet fra slik kontekst.

I et geografisk perspektiv er det altså en markant forskjell mellom Rogaland og Sogn og Fjordane når det gjelder valg av sted og motiv bak reisingen. Hordaland er delt i og med at begge tradisjonene finnes representert i området. Et felles trekk er likevel maktaspektet, men det gir seg uttrykk i forskjellig form.

De ulike kontekstene korsene ble reist i, tydet på at det var folk med høy sosial status som reiste dem. For å belyse spørsmålet om hvem som stod bak korsreisningen tok jeg igjen tak i korsenes kontekst – gårdsstørrelse, eiendomsforhold, monumentalitet og sosial status blant annet ut fra gravminner. 28 gårder med kors, samt ett kors uten direkte gårdstilknytning lot seg undersøke i en slik kontekst. Gårdskonteksten satte en på sporet av stormenn og bønder. Flere A- og E-kors, samt det ene D-korset ble satt i sammenheng med denne gruppen. Det ble likevel klart at kongen også i flere

tilfeller kan ha vært initiativtaker bak korsreisningen. Det er ikke mulig å avdekke noe direkte mønster knyttet til korsform her. De korsene som er satt i forbindelse med kongens makt har imidlertid en høyere monumental karakter og mer strategisk plassering enn de korsene som er koblet til stormannssjiktet. Kors ser også ut til å ha blitt reist som fellesforetak av bygdelag og tingforsamlinger på ulikt nivå. Det ble her antydnet at fjordunger, altså en underoppdeling av fylket, i noen tilfeller kan ha gått sammen om å få reist et kors. Også på dette punkt kan det anes et geografisk skille. Det tegner seg et mønster der stormenn dominerer i Rogaland, sør for Boknafjorden. I Hordaland er korsmaterialet lite, men det er også her likevel en svak overvekt av stormenn. I Sogn og Fjordane kan det i større grad være bygder eller fjordunger som stod bak. Kongen som korsreiser ble imidlertid identifisert i alle områdene. De ulike aktørene var imidlertid ofte tett knyttet til hverandre. Korsreisningen kan derfor ikke bare sees som resultat av en aktør alene.

Jeg har antydnet at det geografiske skillet mellom Rogaland og Sogn og Fjordane både når det gjelder motiv og hvem som reiste korsene, kanskje er et uttrykk for at konflikten mellom de ulike aktørene var mer uttalt her. Konteksten korsene ble reist i, innholdet i runeinnskriften på K 11 i Stavanger, samt de ”kongelige” korsenes monumentalitet og strategiske plassering kan nettopp peke i den retning. Det er også mulig at dette kan sees på bakgrunn av et tidsaspekt, altså at korsene i Rogaland kan ha vært reist på et noe tidligere tidspunkt enn i de andre områdene. Hordaland står i en mellomstilling her, i og med at begge typer motiver og reisere er identifisert her. Det er likevel sannsynlig at det går det lite skille i dette området. Korset som står på Grindheim i Sunnhordland har klare kobling til Rogaland, mens korsene i området rundt Voss har flest likheter med situasjonen i Sogn og Fjordane.

Jeg har også sett nærmere på hvorfor enkelte steinkors ble reist på kirkesteder og hvorfor noen steinkors senere ble flyttet inn på kirkegårdene. Det har jeg belyst ved å undersøke korsenes romlige fordeling på kirkegården i forhold til kirken. Et lite flertall viste seg å stå på den sørlig og østlige siden på kirken – nettopp de sidene av kirken som ble ansett som de mest attraktive og forbundet med høy sosial status. Jeg mener det derfor er grunn til å tro at korsene er reist over mennesker eller folk fra det øverste sosiale sjikt. I ett tilfelle, Njærheim, kunne plasseringen kanskje ha markert kvinne- og mannssiden på kirkegården. Bakgrunnen for flyttingen av kors ble også sett innenfor samme forståelsesramme. De ble muligens overført til kirkegården for å markere ætten og dens status også der. Når det gjelder flyttingen av korsene er det vanskelig med utgangspunkt i materialet å avgjøre når de ble flyttet. Jeg åpner imidlertid for at flyttingen kan ha skjedd på et senere tidspunkt enn det Birkeli foreslo, en snever tidsramme på 1000-tallet. Det er til og med påvist at kors har blitt flyttet helt opp på 1700-tallet.

Steinkorsene har både som kulturminne og kilde til å belyse overgangen mellom hedendom og kristendom vært lite utforsket innenfor arkeologien. I forhold til Fridtjov Birkeli som er den eneste som har undersøkt korsene inngående, er min

tilnærming og utvalg forskjellig. Han behandlet både store og små steinkors, men så dem ikke i samme arkeologiske kontekst som jeg har gjort. Jeg har derimot vektlagt de store steinkorsene fordi jeg anså dem som mest informative i forhold til mine problemstillinger. Det er også bare i mitt undersøkelsesområde at disse korsene finnes i Norge. Dateringene overensstemmer i stor grad med Birkelis forslag. Det er interessant med tanke på at min analyse bygger på en mer arkeologisk metode. Jeg mener likevel at korsreisningen kan ha foregått lenger opp i tid, men anser som han slutten av 900-tallet og første del av 1000-tallet som den mest aktuelle tid. Viktigst i min analyse er studiet av konteksten for å få frem motivene bak korsreisningen.

Denne undersøkelsen av steinkorsene på Vestlandet bidrar således til å utdype og nyansere synsmåter og resultater som er fremkommet gjennom den tidligere forskningen. Det gjelder også metode og perspektiver. Det var flere aktører som stod bak korsene. Vi kjenner bare direkte til presten som reiste kors over lendmannen Erling Skjalgsson. I dette området var han imidlertid bare en av flere som så behovet for å markere den nye tiden med så monumentale og kraftfulle symboler.

Etterord

Mange har hjulpet meg med ulike aspekter ved hovedfagsoppgaven og prosessen bak denne og dem skylder jeg stor takk.

Først og fremst en stor takk til min veileder Ingvild Øye for gode og raske tilbakemeldinger, og oppmuntring under studiet.

Høsten 2000 reiste jeg rundt for å se på steinkorsene på Vestlandet. I den forbindelse vil jeg takke Malmfrid Stang og Siv Marit S. Fosen som tilbød losji. En stor takk går også til Flora Kommune, Eivindvik Kommune og Etne Kommune for økonomiske støtte til denne turen. Foreldrene mine, Helga B. Holme Gabrielsen og Reidar Gabrielsen, skal også ha en stor takk for lån av bil til turen, får å ha blitt med på snarvisitt til Jæren, og for ellers å ha stilt opp under hele studietiden. Ellers takk til den behjelpelige lokalbefolkningen jeg mange ganger traff på de mange stedene jeg da besøkte.

En stor takk går også til Arkeologisk museum i Stavanger som jeg flere ganger har tatt turen til. Særlig takk til Ann Meeks for omvisning i magasinet, og Marit Høgestøl for praktisk tilrettelegging av besøket. Takk også til Olle Hemdorff og Per Haavaldsen for svar på mine mange spørsmål.

En stor takk også til Arne Larsen ved Bryggens Museum for hjelp i arbeidet med oppsporingen av steinkors. Takk også til Svein Ove Agdestein ved konserveringsavdelingen til Bergen Museum for omvisning i magasinet.

Takkest skal også studentene og stipendiatene, samt resten av lunsjgjengen ved Bryggens Museum, for diskusjoner av mer eller mindre faglig art og mye ”lått og løye”. Takk også til Marit Wold som stilte opp og leste korrektur.

Gry Seim skal ha stor takk for å ha hjulpet med oppmåling og bilde av korset på Kinn.

Ole Magne Nøttveit er en kløpper med tusj og penn. Han skal ha stor takk for å ha tegnet forsiden til meg.

En spesiell takk går til min mann Bård Misund, for å ha blitt med på alle turene rundt på Vestlandet både som reisekamerat og ”forskningsassistent”. Ellers stor takk for korrekturlesing, og all støtte gjennom studiet.

I forbindelse med arbeidet med den trykte versjonen av oppgaven skal en særlig takk rettes til Janicke Larsen Zehetner for gode innspill til forbedring og kutting av teksten. Takk også til Terje Østigård for korrekturlesing. Irene Baug skal også takkes for å ha hjulpet med å få oppdatert noen av referansene.

Livet har forandret seg mye siden jeg først leverte hovedfagsoppgaven. En takk til min lille Andreas for å ha lært meg å fokusere på det som er viktig og arbeide strukturert. En takk også til Kari Misund som har stilt opp som barnevakt i en hektisk skriveperiode.

Appendiks: Korsoversikt

K: Identifikasjons nummerering geografisk for kategorien "Kors": Fortløpende nummerering for de som er tapt og for kors fra resten av landet.

Kors	Gårds- og bruksnr.	Kommune	Museumsnr.
Njærheim (K 1)	8/ 16	Hå	
Njærheim, fragment (K 2)	8/ 16	Hå	AmS
Hauge (K 3)	19/ 9	Klepp	
Tjelta (K 4)	28/ 68	Sola	
Sola (Melhaug), fragment (K 5)	14/ 25	Sola	B 13737
Tjora (K 6)	10/ 21	Sola	
Tjora (K 7)	10/ 21	Sola	
Tjora, Fantoft (K 8)	10/ 21	Bergen	
Tjora, fragment (K 9)	10/ 21	Sola	S 9786
Søre Sunde (K 10)	40	Stavanger	AmS
Erling Skjalgsson- korset (K 11)	55/	Stavanger	St-k06159
Husabø, Hundvåg (K 12)	6/	Stavanger	Hundvåg nye kirke
Sørbø, fragment (K 13)	12/ (7)	Rennesøy	AmS
Kvitsøy (K 14)	15/8	Kvitsøy	
Gard (K 15)	26/ 1216	Haugesund	
Grindheim (K 16)	75/	Etne	
Vangen (K 17)	48/1	Voss	
Lirhus (K 18)	88/2	Voss	B 12060
Eivindvik, Krossteigen (K 19)	15/39	Gulen	
Eivindvik (K 20)	15/39	Gulen	
Brekke kirkegård, fragment (korshode) (K 21)	129 (59)/	Gulen	ma 388
Hyllestad, fragment (K 22) (korshode)		Hyllestad	BRM 557
Korssund (K 23)	39/1	Fjaler	
Vilnes (K 24)	54/26	Askvoll	
Svanøy (K 25)	117/1	Flora	
Kinn (K 26)	39/	Flora	
Midtgjeld (K 27)	103 (30)/	Eid	ma 389
Ryggøyra/ Rygg (K 28)	12/1	Gloppen	
Vereide (K 29)	58, 59/	Gloppen	
Loen (K 30)	70/ 38-39	Stryn	

Forsvunne/ tapte kors			
Helgevold, Sandeid (K 31)		Vindafjord	
Lura (K 32)	69/	Sandnes	
Goa (K 33)	60, 61/	Randaberg	
Sokne- sundet, Ytre Ryfylke (K 34)		Rennesøy	
Storesund (K 35)	142/34	Karmøy	
Ænes- Korset, Sunnhordland (K 36)		Kvinnherad	
Ullensvang (K 37)		Ullensvang	BM? Kleberstein.
Vossevangen (K 38)	48	Voss	
Vossevangen (K 39)	48	Voss	
Himle (K 40)		Voss	
Tvilde (K 41)	89/	Voss	
Eivindvik??? (K 42)		Gulen	
Lavik (K 43)		Høyanger	
Kyrkjebø, Lavik (K 44)		Høyanger	
Kyrkjebø, Lavik (K 45)		Høyanger	
Tangerhaug (K 46), Sele	51/	Klepp	

Kirkegårdskors og steinkors fra resten av landet			
Sandeid (K 47)		Vindafjord	AmS
Sandeid (K 48)		Vindafjord	AmS
Sandeid (K 49)		Vindafjord	B 6325
Lavik kirkegård (K 50)		Høyanger	5935, Heibergske samlinger
Kyrkjebø, Lavik (K 51)		Høyanger	
Guddal (K 52)		Fjaler	
Guddal (K 53)		Fjaler	
Guddal (K 54)		Fjaler	
Hyllestad (K 55)		Hyllestad	
Hyllestad (K 56)		Hyllestad	
Hyllestad (K 57)		Hyllestad	
Hyllestad (K 58)		Hyllestad	
Rollag (K 59)		Numedal	
Rollag (K 60)		Numedal	
Flesberg (K 61)		Numedal	
Flesberg (K 62)		Numedal	
Giske (K 63)		Giske	
Sylte (K 64)		Vanylven	
Bispekors, Trondheim (K 65)		Trondheim	
Sakshaug, Inderøy, Sør-Trøndelag (K 66)			
Kile (K 67)	96/	Volda	
Feiring kirke (K 68)		Eidsvoll	
Gjerdrum kirke (K 69)		Gjerdrum	
Sørum kirke (K 70)		Sørum	
Sørum kirke (K 71)		Sørum	
Nore kirke (K 72)		Nore og Uvdal	
Uvdal kirke (K 73)		Nore og uvdal	

Murstad gård, Løten (K 74)			
Stange kirke (K 75)		Stange	
Bjølstad gml. kirkegård, Heidal (K 76)			
Follebu kirke (K 77)		Gausdal	
Lom kirke (K 78)		Lom	
Vågå kirke (K 79)		Vågå	
Gamlebyen (K 80)		Oslo	
Brunkeberg kirke (K 81)		Kviteseid	
Gimsøy kloster (K 82)			C. 28403
Gjerpen kirke (K 83)		Skien	
Gransherad kirke (K 84)		Notodden	
Hjartdal kirke (K 85)		Hjartdal	
Nesland kirke (K 86)			
Romnes kirke (K 87)			
Sauherad kirke (K 88)		Sauherad	
Hedrum kirke (K 89)		Hedrum	
Sandar kirke (K 90)		Sandefjord	
Tjølling kirke (K 91)		Tjølling	
Skiptvet kirke (K 92)		Skiptvet	
Ukjent sted (K 93)			C.29505

LITTERATUR OG KILDER

Forkortelser

Top.ark Topografisk arkiv
Pub.ark Publikumsarkiv

- Alsvik, Elling, Kalle Sognnes og Anne Stalsberg. 1981. Kulturhistoriske undersøkelser ved Store Kvernfellvatn, Selbu, Sør-Trøndelag 1978. Kgl. Norske Vidensk. Selsk. Mus. Rapp. Ark. Serie 1981: 1. Trondheim.
- Andersson, Hans, Peter Carrelli, Lars Ersgård (eds.). 1997. Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24. Central Board of National Antiquities. Stockholm.
- Andrén, Anders. 2002. Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. I: Jennbert, Andrén och Raudvere (red.), Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual, 299-343. Nordic Academic Press. Lund.
- Ashmore; Wendy and A. Bernard Knapp (eds.). 1999. Archaeologies of Landscape. Blackwell Publishers Ltd. Malden, Mass.
- Bailey, Richard N. 1980. Viking Age Sculpture in Northern England. Collins. London.
- Bailey, Richard N. 1988a. The Chronology of Viking-period Sculptures. I: Bailey, Richard N. and Rosemary Cramp. 1988. Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture. Vol. II. Cumberland, Westmoreland and Lancashire North-of-the-Sands, 24-26. With contributions by Raymond I. Page and David L. Schofield. Oxford University Press. Oxford.
- Bailey, Richard N. 1988b. Numbers and distribution of Viking-period sculptures. I: Bailey, Richard N. and Rosemary Cramp (eds.). Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture. Vol. II. Cumberland, Westmoreland and Lancashire North-of-the-Sands, 27-28. With contributions by Raymond I. Page and David L. Schofield. Oxford University Press. Oxford.
- Bailey, Richard N. and Rosemary Cramp. 1988. Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture. Vol. II. Cumberland, Westmoreland and Lancashire North-of-the-Sands. With contributions by Raymond I. Page and David L. Schofield. Oxford University Press. Oxford.
- Baug, Irene. 2002. Kvernsteinsbrota i Hyllestad. Arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotområdet i Hyllestad i Sogn og Fjordane. Bergverksmuseet skrift nr.22. Kongsberg.
- Bede. 1968 (1955). A History of the English Church and People. Translated and with an Introduction by Leo Sherley-Price. Revised by R. E. Latham. Penguin. Harmondsworth.
- Bendixen, Bendix E. 1899. Fornlevninger i Søndhordaland. Foreningen til Norske Fortidsminde-merkers Bevaring. Aarsberetning for 1898, 16-61. Kristiania.
- Bendixen, Bendix E. 1912. Stenkors i Bergensamterne. Oldtiden. Tidsskrift for norsk forhistorie, II bd., 75-96. Stavanger.
- Berg, Arne. 1977. Voss kyrkje. Vangskyrkjo på Voss. Voss.
- Bing, Lars Hess. 1796. Beskrivelse over Kongeriket Norge, Øerne Island og Færøerne samt Grønland. København.
- Birkeli, Fridtjov. 1973. Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysningen av overgangen fra norrøn religion til kristendom. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. Ny serie. No 10. Universitetsforlaget. Oslo.
- Birkeli, Fridtjov. 1979. Norge møter kristendommen. Fra vikingtiden til ca. 1050. Aschehoug. Oslo.
- Birkeli, Fridtjov. 1982. Hva vet vi om kristningen av Norge? Universitetsforlaget. Oslo.
- Birkeli, Fridtjov. 1995. Tolv vintre hadde kristendommen vært i Norge. Verbum. Oslo.
- Bjørkvik, Halvard. 1958. Jord – eige og jord – leige i Ryfylke i eldre tid. Fordelinga av jordegiedomen på Vestlandet og Agdesida i 1661 og i seinkatolsk tid. Rogaland historie- og ættesogelag. Stavanger.
- Bjørkvik, Halvard. 1972. Stavanger len og Agdesida. I: Bjørkvik & Holmsen, Kven åtte jorda i den gamle Leiglendingstida? Fordelinga av jordegiedomen i Noreg i 1661, 37-54. Tapir Forlag.

- Trondheim.
- Bjørkvik, Halvard. 1995. Kva slags samfunn var det som tok mot kristendommen. Den vestnorske samfunnsstrukturen omkring år 1000. I: Lidén (red.). 1995. Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge. Universitetsforlaget. Oslo. Kartene i artikkelen ble benyttet i et foredrag i Stavanger akademi 1972, og gjengitt i Stavanger Aftenblad 18.5.1972.
- Bjørkvik, Halvard. 1996. Folketap og sammenbrudd. 1350- 1520. I: Helle (red.), Aschehougs Norges Historie, bd. 4. Oslo.
- Bjørkvik, Halvard og Andreas Holmsen. 1972. Kven åtte jorda i den gamle leiglingstida? Fordelinga av jordeigedomen i Norge i 1661. Tapir Forlag. Trondheim.
- BK= Bergens Kalvskinn/ Bjørgynjar Kalfskinn. Utg. P.A. Munch, Christiania. 1843.
- Bradley, Richard. 1991. Monuments and Places. I: Garwood, Jennings, Skeates and Toms (eds.), Sacred and Profane. Proceedings of a conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford. 1989. Oxford University Committee for Archaeology. Monograph No. 32, 135-140. Oxford.
- Bradley, Richard. 1996(1993). Altering the earth. The origins of monuments in Britain and Continental Europe. The Rhind Lectures 1991- 92. Society of Antiquaries of Scotland. Monograph series number 8. Edinburgh.
- Brendalmo, A. Jan. 1989. Peterskirken, dens kirkegård og det eldste Tønsberg. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg, nr. 2. Riksantikvaren, Utgravningskontoret for Tønsberg.
- Brendalmo, A. Jan. 2001. Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000-1600. Upublisert doktorgradsavhandling. Tromsø.
- Brink, Stefan. 1999. Nordens Husbyar – unga eller gamla? I: Fuglestedt, Gansum & Opedal (red.), Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. AmS Rapport 11B, 283-292. Stavanger.
- Brink, Stefan. 2000. Forntida vägar. Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr. 39, s. 23-64. Stockholm.
- Buckholm, Mona Beate. 1998. Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane. Hvilke kirkesteder ble nedlagt, når, og hvorfor? I: Mandt, Dommasnes og Øye (red.), Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitet i Bergen. Bergen.
- Bøe, Johs. 1927. Norske gravguld fra ældre jernalder. Bergen Museums Aarbok 1926. Avhandlinger og aarsberetning, 1-104. Bergen.
- Bøyum, Sjur H. 1956. Noko om krossmerke og steinkrossar i Bjørgvin Bispedømme. Bjørgvin, 51- 68. Årbok for Bjørgvin Bispedømme. Bergen.
- Calvert, Judith Ann. 1978. The early development of Irish high crosses and their relationship to Scottish sculpture in the ninth and tenth centuries. PH. D. University of California. Berkeley.
- Carelli, Peter and Peter Kresten. 1997. Give us this day our daily bread. A study of Late Viking Age and Medieval Quernstones in South Scandinavia. Acta Archaeologica vol. 68, s. 109- 137. København.
- Carver, Martin. 2001. Why that? Why there? Why then? The politics of early medieval monumentality. I: Hamerow and MacGregor (eds.), Image and power in the Archaeology of Early Medieval Britain. Essays in honour of Rosemary Cramp, 1-22. Oxbow Books. Oxford.
- Cassidy, Brendan (ed.). 1992. The Ruthwell Cross. Papers from the colloquium sponsored by the index of Christian Art Princeton University 8 December 1989. Princeton University Press. Princeton.
- Christie, Håkon, Sigrd Christie og Luce Hinsch. 1990. Svanøy Hovedgård. Historien om et impulsentrum. Bidrag ved Peter Frølich og Christian Sommerfelt. Redaksjon ved Luce Hinsch og Stephan Tschudi-Madsen. Utgitt av Svanøy Stiftelse. Aschehoug. Oslo.
- Christie, W. F.K. 1838. Om Steenkors. Urda, Andet binds andet hefte, 160-180. Bergen.
- Clarke, Howard B., Ní Mhaoigh, Máire and Ragnall Ó Floinn (eds.). 1998. Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age. Four Courts Press. Dublin.
- Collingwood, W. G. 1927. Northumbrian Crosses of the Pre- Norman Age. Faber & Gwyer. London.
- Cramp, Rosemary. 1978. The anglian tradition in the ninth century. I: J. Lang (ed.), Anglo-Saxon and Viking Age Sculpture and its Context: papers from the Collingwood Symposium on insular sculpture from 800- 1066. BAR 49,1- 33. Oxford.
- Cramp, Rosemary. 1984a. Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture in England. General Introduction. Vol. 1, part one. Oxford University Press. Oxford.
- Cramp, Rosemary. 1984 b. Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture in England. County Durham and Northumberland. Vol. 1, part two. Oxford University Press. Oxford.

- Cramp, Rosemary. 1991. *Grammar of Anglo- Saxon Ornament. A general introduction to the Corpus of Anglo- Saxon Stone Sculpture.* Oxford University Press. Oxford.
- Crouch, David. 1994. Territorier, steder og kulturell identitet. I: Tonboe (red.), *Territorialitet. Rumlige, historiske og kulturelle perspektiver*, 59- 80. Odense Universitetsforlag. Odense.
- Dahlby, Frithiof. 1977(1963). *De heliga tecknens hemlighet. Om symboler och attribut.* Verbum. Lund.
- Dark, K. R. 1995. *Theoretical Archaeology.* Cornell University Press. Ithaca, New York.
- de Fine, Bendix Christian. 1952 (1745). *Stavanger Amptes udførlige beskrivelser. Med eit tillegg.* Utg. av Per Thorson. Stavanger.
- Den norske los. 2001. Bind 3, Jærens rev – Stad. Statens Kartverk Sjøkartverket. Stavanger.
- Dietrichson, Lorentz. 1888. *Norges Kirkebygninger i Middelalderen og Nutiden.* Kristiania.
- DN= Diplomatarium Norvegicum. Utg. Av C. C. A. Lange, C. R. Unger og H. J. Huitfeldt-Kaas. I-XXII. 1884- 1990. Christiania/Oslo.
- Dommasnes, Liv Helga. 1997. *Tradisjon og handling i førkristen vestnorsk gravskikk. I. Undersøkelser på et gravfelt på Vereide i Gloppen, Sogn og Fjordane.* Arkeologiske rapporter 21. Arkeologisk institutt, museumsseksjonen, Bergen Museum, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Dommasnes, Liv Helga. 2001. *Tradisjon og handling i førkristen gravskikk. II. Fra Vereide til vikingtid.* Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, 5. Bergen.
- Dybdahl og Hagland (red.). 1998. *Innskrifter og datering. Dating Inscriptions.* Senter for middelalderstudier. Skrifter nr. 8. Tapir. Trondheim.
- Egilssoga. 1978. *Norrøne bokverk 15. Omsett av Leiv Heggstad. Revidert av Magne Heggstad. Det norske samlaget.* Oslo.
- Ekloll, Øystein. 1997. *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050 – 1550.* Samlaget. Oslo.
- Everson, Paul and David Stocker. 1999. *Corpus of Anglo-Saxon Sculpture. Vol. V. Lincolnshire. With contributions by John Higgitt, D. N. Parsons and Bernard C. Worssam.* Oxford University Press. Oxford.
- Fagerheim, Ragnvald. 1977. *Kven åtte jorda i Fjaler i gamal tid. I: Fjaler gjennom 1000 år. Artikkelsamling av Ragnvald Fagerheim, s. 81-91.* Sogelaget. Dale i Sunnfjord.
- Faulkes and Perkins (eds.). 1993. *Viking Revaluations. Viking Society Centenary. Symposium 1992. Viking society for northern research. University College London. London.*
- Fett, Per. 1954a. *Førhistoriske minne i Sogn. Gulen prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1954b. *Førhistoriske mine i Sogn. Lavik prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1956. *Førhistoriske minne på Voss. Voss prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1957a. *Førhistoriske minne i Fjordane. Askvoll prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1957b. *Førhistoriske minne i Fjordane. Kinn prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1960a. *Førhistoriske minne i Fjordane. Gloppen prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1960b. *Førhistoriske minne i Fjordane. Davik prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1961. *Førhistoriske minne i Fjordane. Stryn prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fett, Per. 1963. *Førhistoriske minne i Sunnhordland. Etne prestegjeld. Historisk museum. Bergen.*
- Fisher, Ian. 2001. *Early Medieval Sculpture in the West Highlands and Islands. Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland and The Society of Antiquaries of Scotland. Monograph Series 1. Edinburgh.*
- Fladby, Rolf og Leif T. Andressen (red.). 1981. *Våre gamle kart.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge (red.). 1981(1974). *Norsk Historisk Leksikon. Næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk m. m. 1500-1850.* J. W. Cappelens Forlag A.S. Oslo.
- Fladby, Rolf og Harald Winge (red.). 1991. *Den eldste matrikkelen. En innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647.* Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo.
- Fleming, Honour, Pevsner. 1991. *The Penguin Dictionary of Architecture.* London.
- Foldøy, Oddveig (red.). 1995. *Museoteket ved Arkeologisk Museum i Stavanger. Rogalandsfunn fra istid til middelalder. AmS-Småtrykk 30.* Stavanger.
- Franzen, August. 1997. *Den katolske kirkes historie. En nybearbeidelse av Remigius Bäumer.* St. Olavs Forlag. Oslo.
- Frølich, Peter. 1990. *Eiere og brukere av Bru/Svanøy. I: Christie, H. et al., Svanøy Hovedgård.*

- Historien om et impulssentrum. Bidrag ved Peter Frølich og Christian Sommerfelt. Redaksjon ved Luce Hinsch og Stephan Tschudi-Madsen, 77-86. Utgitt av Svanøy Stiftelse. Aschehoug. Oslo.
- Fuglestedt, Ingrid og Per Hernæs. 1996. Rituell kommunikasjon i yngre jernalder. Forslag til modell for forståelse av storhauger og steinkors i brytningstiden mellom hedendom og kristendom. I: Krøger og Nayley (red.), Nordsjøen - Handel, religion og politikk. Karmøyseminaret 1994 og 1995, 140-151. Karmøy.
- Fuglestedt, Ingrid. 1997. Mellom hedendom og kristendom- mellom ættesamfunn og kongerike. Bruken av monumentale anlegg i en brytningstid. I: Fuglestedt og Myhre (red.), Konflikt i forhistorien. *AmS-Varia* 30, 41-56. Stavanger.
- Fyllingsnes, Frode. 1999. Jordegods og samfunnsstruktur – Nordhordland i yngre jernalder (eller historien om den forsvunne odelsbonden). I: Fuglestedt, Gansum & Opedal (red.), Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen. *AmS-Rapport* 11B, 293- 338. Stavanger.
- Fyllingsnes, Frode. 2000. Karmøys historie- med de tusen hjem. II. Middelalderen. Karmøy Kommune. Karmøy.
- G1 = Gulatingslovi. 1952. Umsett frå gamalnorsk av Knut Robberstad. Andre utgåva. *Norrøne Bokverk* 33. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Gansum, Terje. 1995. Jernaldergravskikk i Slagendalen: Oseberghaugen og storhaugene i Vestfold- lokale eller regionale symboler? En landskapsarkeologisk undersøkelse. Upublisert magistergradsavhandling i Nordisk arkeologi. Universitetet i Oslo.
- Gansum, Terje, Gro B. Jerpåsen og Christian Keller. 1997. Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder. *AmS- Varia* 28, Stavanger.
- Garwood, Jennings, Skeates and Toms (eds.). 1991. Sacred and Profane. Proceedings of a conference on Archaeology, Ritual and Religion. Oxford 1989. Oxford University Committee for Archaeology. Monograph No. 32. Oxford.
- Geber, Øystein Sæther. 1991. Brede seil over Nordsjø går. Import til Vestlandet i vikingtid. Upublisert hovedfagsoppgave i Arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Gellein, Kristin. I denne publikasjon. Kristen innflytelse i hedensk tid? En analyse med utgangspunkt i graver fra yngre jernalder i Hordaland.
- Gjermundsen, Jon Ola. 1991. Hvor langt kan vi stole på skattematrikkelen? I: Fladby og Winge (red.), Den eldste matrikkelen. En innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647, s. 33- 37. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo.
- Graham- Campell, James & Colleen Batey. 1998. Vikings In Scotland. An Archaeological Survey. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Gren, Leif. 1994. Petrified Tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology*, vol. 2, 87- 111. The Swedish Archaeology Society. Stockholm.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1992. Kultkontinuitet – myt eller virkelighet? Om arkeologens muligheter att belysa problemet. I: Nilsson (red.), Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid, 129-151. Projektet Sveriges Kristnade. Publikationer 1. Lunne böcker. Uppsala.
- Grågås. Stavanger Stifts og domkapitels jordebok ca. 1620. Redigert av Kåre Oddleif Hodne. Kristiansand 1986.
- Gustafson, Gabriel. 1898. Oldsager indkomne 1897 til Bergens Museum. Foreningen til Norske Fortidsminde-merkers Bevaring. Aarsberetning for 1897, 102- 119. Kristiania.
- Hagland, Jan Ragnar. 1998. Innleiing. Litt om datering på runologisk og språklig grunnlag. I: Dybdahl og Hagland (Red.), Innskrifter og datering. Dating inscriptions. Senter for middelalderstudier Skrifter nr. 8, s. 9- 17. Tapir. Trondheim.
- Hamerow, Helena and Arthur MacGregor (eds.). 2001. Image and power in the Archaeology of Early Medieval Britain. Essays in honour of Rosemary Cramp. Oxbow Books. Oxford.
- Harbison, Peter. 1992. The High Crosses Of Ireland. An Iconographical And Photographic Survey. Vol. 1.: Text. Römisch- Germanisches Zentralmuseum Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte in verbinding mit der Royal Irish Academy. Dr. Rudolf Habelt GMBH. Bonn.
- Harbison, Peter. 1999. The Golden Age of Irish Art. The Medieval Achievement 600- 1200. Thames and Hudson. London.
- Hatleskog, Anne-Brith. 1986. Yngre jernalder i Sunnhordland og Hardanger. Busetnadsutvikling og samfunnsstruktur. Upublisert hovedfagsoppgave i Arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.

- Haukenæs, Th. S. 1891. *Hardanger. Natur, folkeliv og folketro. Syvende del: Ullensvang.* Bergen.
- Helgason, Jon (ed.). 1956-1958. *Bibliotheca Arnamagnæana: Consilio et auctoritate legati arnamagnæani, supplementum vol. I & II*. København.
- Helgen, Geir. 1982. *Odd og egg. Merovingertidsfunn fra Hordaland, Sogn og Fjordane.* Arkeologiske avhandlinger. Historisk Museum. Universitetet i Bergen. No. 3. Bergen.
- Helle, Knut. 1975. *Stavanger. Fra våg til by.* Stavanger.
- Helle, Knut. 1982. *Bergen bys historie, I. Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Helle, Knut. 1987. *Da Rogaland var rygjfylket. I: Hovland og Næss (red.), Fra Vistehola til Ekofiske. Rogaland gjennom tidene. Bind 1, 75-95.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Helle, Knut (hovedred.). 1994-. *Aschehougs Norges Historie.* Oslo
- Helle, Knut. 2001. *Gulatinget og Gulatingslova.* Skald. Leikanger.
- Helliesen, Tor. 1901. *Oldtidslevninger i Stavanger amt.* Stavanger Museums aarshefte for 1900, 31-63. Dreyers Bogtrykkeri. Stavanger.
- Helliesen, Tor. 1902. *Oldtidslevninger i Stavanger amt.* Stavanger Museums aarshefte for 1901, 37-89. Dreyers Bogtrykkeri. Stavanger.
- Helliesen, Tor. 1903. *Oldtidslevninger i Stavanger amt.* Stavanger Museums aarshefte for 1902. Dreyers Bogtrykkeri. Stavanger.
- Helliesen, Tor. 1906. *Oldtidslevninger i Stavanger amt.* Stavanger Museums aarshefte for 1905. Dreyers Bogtrykkeri. Stavanger.
- Helliesen, Tor. 1907. *Oldtidslevninger i Stavanger amt. Klep pdg. Jæderen.* Stavanger Museums aarshefte for 1906. Dreyer Bogtrykkeri. Stavanger.
- Henry, Françoise. 1964. *Irish high crosses. Three candles.* Dublin.
- Henry, Françoise. 1965 (1940). *Irish Art in the Early Christian Period (to 800A.D.).* Methuen & Co LTD. London.
- Henry, Françoise. 1985. *Studies in Early Christian and Medieval Irish Art. Vol. III. Architecture and Sculpture.* The Pindar Press. London.
- Hines, John. 1996. *Tidlig kontakt over Nordsjøen og de bakenforliggende årsaker. I: Krøger og Naley (red.), Nordsjøen – Handel, religion og politikk. Karmøyseminaret 1994, 1995, 18- 30.* Karmøy.
- Hinsch, Luce. 1990. *Fra veidesamfunn til forsøktstasjon. I: Christie, H. et al., Svanøy Hovedgård. Historien om et impulssentrum. Bidrag ved Peter Frølich og Christian Sommerfelt. Redaksjon ved Luce Hinsch og Stephan Tschudi-Madsen, 9-18. Utgitt av Svanøy Stiftelse. Ascheoug. Oslo.*
- Hodder, Ian. 1991 (1986). *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology. Second edition.* Cambridge University Press. Cambridge.
- Hoff, Anne Marta og Alf Tore Hommedal (red.). 1999. *En Gullgubbe. Festskrift til Hans-Emil Lidén. Alvheim & Eide. Øvre Ervik.*
- Holmsen, Andreas. 1991. *Skattematrikkelen 1647. I: Fladby og Winge (red.), Den eldste matrikkelen. En innfallspport til historien. Skattematrikkelen 1647. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo, 7-10.*
- Holtorf, Cornelius J. 1997. *Christian Landscapes of Pagan Monuments. A Radical Constructivist Perspective. I: Nash (ed.), Semiotics of Landscape: Archaeology of Mind. BAR International series 661, 80-88.* Oxford.
- Hommedal, Alf Tore. In press. *Gard Kyrkjetuft (Manuskripttittel ikke klar).*
- Horgen, Jan E. 1999. *Norske Prestegårder. Folk og hus. Landbruksforlaget. Oslo.*
- Hovland, Edgar og Hans Eyvind Næss (red.). 1987. *Fra Vistehola til Ekofiske. Rogaland gjennom tidene.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Hovstad, Håkon. 1981. *Hva jordskiftekart kan fortelle. I: Fladby og Andressen (red.), Våre gamle kart, 19- 29.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Hærnes, Per. 1991. *Funn og fornminner på Kvitsøy. frå haug ok heiðni, nr. 3, 3-9.* Stavanger.
- Hærnes, Per. 1995. *Kristen innflytelse i Rogalands vikingtid. I: Lidén (red.), Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge, 80- 120.* Universitetsforlaget. Oslo.
- Indrebø, Gustav. 1931. *Fylke og Fylkesnamn. Bergens Museums årbok. Avhandlinger og årsberetning, 1-54.* Bergen.
- Indrebø, Gustav. 1936. *Fjordung. Granskingar i eldre norsk organisasjonssoge. Bergens Museums Årbok. Avhandlinger og årberetning. 1935, 1-287.* Bergen.
- Ingvaldsen, Lilli M. 1996. *Kirkene i Søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble*

- kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem? Upublisert hovedfagsoppgave i Arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Iversen, Frode. 1999a. Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen, 4. Bergen.
- Iversen, Frode. 1999b. Hva arvet Erlend? Om gods og godsproblematikk på Vestlandet i yngre jernalder og middelalder. Et eksempel fra Etne i Hordaland. I: Fuglestvedt, Gansum og Opedal (red.), Et hus med mange rom. Vennebok til Bjørn Myhre på 60-års dagen. Bind B, 339-354. AmS- Rapport 11B, Stavanger.
- Jennbert, Kristina, Anders Andrén och Catharina Raudvere (red.). 2002. Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual. Nordic Academic Press. Lund.
- Johnsen, Ingrid Sanness. 1968. Stuttruner i vikingtidens skrifter. Universitetsforlaget. Oslo.
- Jørgensen, Torstein. 1996. Fra Wessex til Vestlandet. Noen perspektiver på kristningen av Norge. I: Krøger og Nayley (red.), Nordsjøen - Handel, religion og politikk. Karmøyseminaret 1994 og 1995, 99-108. Karmøy.
- Kermode, Philip Moore Callow. 1994 (1907). Manx Crosses or The inscribed and sculptured monuments of the Isle of Man from about the end of the fifth to the beginning of the thirteenth century. Pinkfoot Press. Angus.
- KLMN, Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. Fra Vikingtid til Reformasjonstid. I-XXII. Norsk red. Finn Hødnebo. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1956-1978.
- Knapp, A. Bernard and Wendy Ashmore. 1999. Archaeological landscapes: Constructed, Conceptualized, Ideational. I: Ashmore and Knapp (eds.), Archaeologies of Landscape, 1-31. Blackwell Publishers Ltd. Malden, Mass.
- Kraft, Jens. 1830. Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriket Norge. Fjerde del. Christiania.
- Krag, Claus. 1995 a. Vikingtid og rikssamling. 800-1130. I: Helle (red.), Aschehougs Norges Historie, bd. 2. Oslo.
- Krag, Claus. 1995 b. Kirkens forkynnelse i tidlig middelalder og nordmennenes kristendom. I: Lidén (red.), Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge, 28-58. Universitetsforlaget. Oslo.
- Krøger, Jens Flemming og Helge-Rolf Nayley (red.). 1996. Nordsjøen - Handel, religion og politikk. Karmøyseminaret 1994 og 1995. Karmøy.
- Lang, James (ed.). 1978. Anglo-Saxon and Viking age sculpture. BAR British Series 49. Oxford.
- Lang, James. 1988. Anglo-Saxon Sculpture. Shire Archaeology. Aylesbury, Bucks.
- Lang, James. 1991. Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture in England. Vol. III. York and eastern Yorkshire. With contributions by John Higgitt, Raymond I. Page and John R. Senior. Oxford University Press. Oxford.
- Lexow, Jan Hendrick. 1958. Middelalderens steinkirker i Rogaland. Stavanger Turistforening Årbok 1957, 21-66. Aktietrykkeriet i Stavanger. Stavanger.
- Lexow, Jan Hendrick. 1992. Omkring Erling Skjalgssons minnekors. *frå haug ok heiðni*, nr. 1, 9-11. Stavanger.
- Lidén, Hans-Emil. 1995. De tidlige kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem, og hvordan? I: Lidén, Hans-Emil (red.), Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge, 129-141. Universitetsforlaget. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil (red.). 1995. Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge. Universitetsforlaget. Oslo.
- Lidén, Hans-Emil. 1999. Undersøkelsene i Mære kirke. I: Hoff, Anne Marta og Alf Tore Hommedal (red.), En Gullgubbe. Festskrift til Hans-Emil Lidén, 1-64. Alvheim & Eide. Øvre Ervik.
- Liestøl, Aslak. 1954. Runekrossen i Musèparken i Stavanger. Stavanger Museum Årbok 1953, 64-77. Dreyer. Stavanger.
- Lindanger, Birger. 1980. Sola og Madla 900-1800. I: Soga om Sola og Madla. Band 1, 187-584. Sola kommune. Sola.
- Lindanger, Birger. 1984. Randaberg. Gard og ætt, 2. Randaberg kommune. Randaberg.
- Lindanger, Birger. 1988. Randaberg. Kultursoga til 1945. Randaberg kommune. Randaberg.
- Lindanger, Birger. 1990. Klepp. Bygdesoge fram til 1837. Klepp kommune. Kleppe.
- Lindanger, Birger og Jørg Erik Waula. 1993. Rennesøy. Gard og ætt. Bd. 1. Rennesøy kommune. Rennesøy.

- Lorange, A. 1876. Samlingen af Norske Oldsager i Bergens Museum. J.D. Beyers Bogtrykkeri. Bergen.
- Madsen, Ole. 1998. Fra Tor til Kristus. Overgangen fra hedendom til kristendom, belyst utfra det arkeologiske materialet fra Etne i Sunnhordland. Upublisert hovedfagsoppgave i Arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Magnus, Bente. 1967. Studier i Nordfjords yngre jernalder. Upublisert mastergradsavhandling i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Magnus, Bente. 1975. Krosshaugfunnet. Et forsøk på kronologisk og stilhistorisk plassering i 5.årh. Stavanger Museums skrifter, 9. Stavanger
- Magnus, Bente. 1978. De eldste tider i Gloppen og Breim. I: Sandal, Per (red.), Soga om Gloppen og Breim. Band I. Frå dei eldste tider til om lag år 1800, 103-227. Gloppens sparebank. Sandane.
- Magnus, Bente og Bjørn Myhre. 1992 (1976). Norges Historie. Forhistorien til ca. 800. Fra jegergrupper til høvdingesamfunn. I: Mykland, K. (red.), Norges Historie, bd. 1. Cappelen. Oslo.
- Malm, Lotta. 1995. Arkeologin och det mångtydiga landskapet. CD- uppsats i arkeologi, Uppsala universitet.
- Marthinsen, Liv. 1991. Landskyld og landskyldvarer. I: Fladby og Winge (red.), Den eldste matrikkelen. En innfallsport til historien. Skattematrikkelen 1647, s. 11-15. Norsk lokalhistorisk institutt. Oslo
- Meyvaert, Paul. 1992. A New Perspective on the Ruthwell Cross: Ecclesia and Vita Monastica. I: Cassidy, B.(ed.), The Ruthwell Cross. Papers from the colloquium sponsored by the index of Christian Art Princeton University 8 December 1989. Princeton University Press. Princeton.
- Mikkelsen, Egil og Jan Henning Larsen (red.).1992. Økonomiske og politiske sentra i Norden ca. 400- 1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990.Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke, nr. 13. Oslo.
- Milzow, Gjert Hendriksen. 1911(1679). Voss og Hardangers Prestehistorie. I: Hardanger Samlinger. Gamle skrifter til Belysning av Hardangers Kultur og Personalhistorie, bind I. Hardanger Historielag. Normheimsund.
- Moltke, Erik. 1956. Jon Skonvig og de andre runetegnere. Et bidrag til runologiens historie i Danmark og Norge. Billeder og kildetext. I: Jon Helgason (ed.), Bibliotheca Arnarnagnæana: Consilio et auctoritate legati arnamagnæani, supplementum vol. I København.
- Moltke, Erik. 1958. Jon Skonvig og de andre runetegnerne. Et bidrag til runologiens historie i Danmark og Norge. Skildring og kommentar. I: Jon Helgason (ed.), Bibliotheca Arnarnagnæana: Consilio et auctoritate legati arnamagnæani, supplementum vol. II København.
- Mundal, Else og Ingvild Øye (red.). 1999. Norm og praksis i middelaldersamfunnet. Kulturtekster, 14. Senter for europeiske kulturstudier. Bergen.
- Myhre, Bente og Bjørn Myhre.1966. Oldsaksamlingens tilvekst 1965. Stavanger museums årbok, 1965, 5- 52. Dreyer, Stavanger.
- Myhre, Bjørn. 1980. Sola og Madla i førhistorisk tid. I: Soga om Sola og Madla, bd. 1. Sola Kommune. Sola.
- Myhre, Bjørn. 1993. The beginning of the viking age – some current archaeological problems. I: Faulkes and Perkins (eds.), Viking Revaluations. Viking Society Centenary. Symposium 1992, 182 – 216. Viking society for northern research. University College London. London.
- Myhre, Bjørn.1998. The Archaeology of the Early Viking Age in Norway. I: Clarke, Howard B., Ní Mháoigh, Máire and Ragnall Ó Floinn (eds.), Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age, 3- 36. Four Courts Press. Dublin.
- Mykland, K. (red.). 1992 (1976), Norges Historie. Cappelen. Oslo.
- Myklebost, Hallstein og Sigmund Strømme (red.).1963. Norge. Første bind. Land og folk. J. W. Cappelens Forlag A/S. Oslo.
- Nash, George (ed.). 1997. Semiotics of Landscape: Archaeology of Mind. BAR International Series 661. Oxford.
- Nash-Williams, V. E. 1950. The early Christian monuments of Wales. University of Wales Press. Cardiff.
- Neumann, J. 1824. Bemærkninger paa en Reise i Sogn og Søndfjord 1823. Budstikken. Christiania.
- Neumann, J.1825. Bemærkninger paa en Reise i Søndmør og Nordfjord 1824. Budstikken. Christiania.
- Neumann, J. 1826. Bemærkninger paa en reise i Nordhordlehn, Hardanger og Voss 1825. Budstikken.

- Christiania.
- NgL= Norges Gamle Love indtil 1387. 1849. Utgitt ved R. Keyser og P.A. Munch. Tredje bind. Lovgivningen efter Kong Magnus Håkonssøns Død 1280 indtil 1387. Christiania.
- Nicolaysen, Nicolay. 1862- 1866. Norske Fornlevninger. En oplysende Fortegnelse over Norges Fortidslevninger ældre end Reformationen og henførte til hvert sit sted. Kristiania.
- Nielsen, Ann-Lili. 1997. Pagan Cult and Votive Acts at Borg. An Expression of the Central Significance of the Farmstead in the Late Iron Age. I: Andersson, Carrelli, Ersgård (eds.), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology. Lund Studies in Medieval Archaeology* 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter nr 24, 373- 392. Central Board of National Antiquities. Stockholm.
- Nilsson, Bertil (red.). 1992. Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid. Projektet Sveriges Kristnade. Publikationer 1. Lunne Böcker. Uppsala.
- NIyR= Norges innskrifter med de yngre runer.
- NIyR III= Norges innskrifter med de yngre runer. Tredje bind. VIII. Aust- Agder, IX. Vest-Agder, X. Rogaland. Olsen, Magnus. Under medvirkning av Aslak Liestøl. 1954. Kildeskrikkfondet. Oslo.
- NIyR IV= Norges innskrifter med de yngre runer. Fjerde bind. XI. Hordaland Fylke, XII. Sogn og Fjordane, XIII. Møre og Romsdal. Magnus Olsen. Under medvirkning av Aslak Liestøl. 1957. Kildeskrikkfondet. Oslo.
- Olsen, Olaf. 1966. Hørg, hov og kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. København.
- Page, R. I. 1995 (1983). *The Manx Rune-Stones. I: Parson, David (ed.), Runes and runic inscriptions. Collected essays on Anglo- Saxon and Viking runes.* R.I. Page, 225- 244.. The Boydell Press. Woodbridge.
- Parson, David (ed.). 1995. *Runes and runic inscriptions. Collected essays on Anglo- Saxon and Viking runes.* R.I. Page. The Boydell Press. Woodbridge.
- Platvoet, Jan. 1995. *Ritual in Plural and Pluralist Societies. I: Platvoet and van der Toorn (eds.), Pluralism and Identity,* s. 25- 51. Brill, Leiden.
- Platvoet, Jan and Karel van der Toorn. 1995. *Pluralism and Identity. An epilogue. I: Platvoet and van der Toorn (eds.), Pluralism and Identity,* s. 349-360. Brill, Leiden.
- Platvoet, Jan and Karel van der Toorn (eds.). 1995. *Pluralism and Identity.* Brill, Leiden.
- Richardson, Hilary & John Scarry. 1990. *An Introduction to Irish High Crosses.* The Mercier Press. Cork.
- Ringstad, Bjørn. 1986. Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra. Upublisert magistergradsavhandling i arkeologi ved Universitetet i Bergen.
- Ringstad, Bjørn. 1992. Økonomiske og politiske senter på Vestlandet ca. 400- 1000 e.Kr. I: Mikkelsen og Larsen (red.), *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400- 1000 e.Kr. Åkerseminaret, Hamar 1990.* Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke, nr. 13, 107- 128. Oslo.
- Rønneseth, Ottar. 2001. Gard og gjerde. Faser i utviklingen av Jærens kulturlandskap. Erling Skjalgssonselskapet. Stavanger.
- Sandal, Per (red.). 1978. *Soga om Gloppen og Breim. Band 1. Frå dei eldste tider til om lag år 1800.* Gloppens sparebank. Sandane.
- Sandal, Per. 1988. *Soga om Gloppen og Breim, Band III. Gardar og ætter. Gloppens sparebank.* Sandane.
- Sandnes, Jørn. 1987. Hedensk kultus og kristen kirke. Noen refleksjoner om kultkontinuitet ut fra plasseringen av enkelte kirker i Nord-Trøndelag. I: Jan Ragnar Hagland et al (red.), *Festskrift til Alfred Jacobsen,* s. 144-152. Trondheim.
- Sawyer, Birgit. 1988. *Property and Inheritance in Viking Scandinavia; The Runic Evidence. Occasional Papers on Medieval Topics,* 2. Viktoria bokförlag. Alingsås.
- Sawyer, Birgit & Peter Sawyer. 1993. *Medieval Scandinavia: from Conversion to Reformation, circa 800- 1500.* Minneapolis.
- Schetelig, Haakon. 1905. *Gravpladsen paa Grindeim og Rygg i Etne. En foreløpig undersøgelse.* Bergen Museums Aarbog. 1904. Afhandlinger og aarsberetning, 1-20. Bergen.
- Schetelig, Haakon. 1912. Notat. *Oldtiden, Tidsskrift for norsk forhistorie,* II bd, 110. Stavanger.
- Schnabel, Markus. 1912 (1781). *Udkast til en Beskrivelse over Hardanger samlet og sammenskrevet at Sal. Markus Schnabels efterladte Papirer ved Hans Strøm. I: Hardanger Samlinger. Gamle skrifte til Belysning av Hardangers Kultur og Personalhistorie, bind II. Hardanger Historielag. Norheimsund.*

- Seaborne, Malcolm. 1999 (1989). *Celtic Crosses in Britain and Ireland*. Shire Archaeology. Shire Publications Ltd. Aylesbury, Bucks.
- Sellevoid, Berit J. 1999. Kristenrett og gravleggelse: arkeologiens virkelighet. I: Mundal og Øye (red.), *Norm og praksis i middelaldersamfunnet*. Kulturtekster, 14, 96-115. Senter for europeiske kulturstudier. Bergen.
- Shanks, Michael. 1997. Foreword. I: Nash (ed.), *Semiotics of Landscape: Archaeology of Mind*. BAR International Series 661, s. VIII- IV. Oxford.
- Shetelig, Haakon. 1925. *Manx Crosses Relating to Great Britain & Norway*. Repr. from the *Saga-Book of the Viking Society for northern research*. London.
- Skattematrikkelen 1647. X. Rogaland Fylke. Fladby, Rolf og Jon Ola Gjermundsen (red.). Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo 1993 (1978).
- Skattematrikkelen 1647. XI. Hordaland Fylke. Fladby, Rolf og Harald Winge (red.). Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo 1995 (1976).
- Skattematrikkelen 1647. XII. Sogn og Fjordane. Fladby, Rolf og Liv Marthinsen (red.). Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo 1995 (1976).
- Skattematrikkelen 1647. XIII. Møre og Romsdal Fylke. Fladby, Rolf og Steinar Imsem (red.). Norsk Lokalhistorisk Institutt. Oslo 1995 (1974)
- Skre, Dagfinn. 1995. Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge. I: Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge, 170-233*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Skre, Dagfinn. 1998. Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romeriket 200-1350 e.Kr. *Acta Humaniora* nr. 32. Presentert som doktorgradsavhandling i 1996. Oslo
- Skår, Astrid. 1995. *Korsets mysterium- symbol og realisme*. Atheneum Forlag, Vinerbro.
- Snorres kongesagaer. 1999(1979). Den norske bokklubben. Oslo.
- Solberg, Bergljot. 2000. *Jernalderen i Norge. 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Cappelen Akademisk Forlag. Oslo.
- Solli, Brit. 1996. *Narratives of Veøy. An Investigation into the Poetics and Scientifics of Archaeology*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter Ny rekke, nr. 19. Oslo.
- Spurkland, Terje. 1995. Kriteriene for datering av norske runesteiner fra vikingtid og tidlig middelalder. *Maal og Minne*, nr. 1/ 2, s.1-14. Samlaget. Oslo.
- Stefansson, Finn, Asger Sørensen og Else Matthison-Hansen. 1995(1979). *Religion/Livsanskuelse*. Gyldendal. Oslo.
- Steinnes, Asgaut. 1955. *Husebyar*. Oslo
- Steinnes, Asgaut. 1974. *Styrings- og rettskipnad i Sørvest- Norge i mellomaldaren*. Historisk-topografisk oversyn. Det Norske Samlaget. Oslo.
- Steinsland, Gro. 1990. The Change of religion in the Nordic Countries- a Confrontation between Two Living Religions. *Collegium Medivale* 3, 123-134.
- Steinsland, Gro. 1995. Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen. I: Lidén (red.), *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge, 9-28*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Steinsland, Gro. 1996. Konflikten mellom kristendom og hedendom rundt år 1000. I: Krøger og Naley (red.), *Nordsjøen - Handel, religion og politikk*. Karmøyseminaret 1994 og 1995, 109- 119. Karmøy.
- Stevenson, Robert B. 1956. The chronology and relationships of some Irish and Scottish crosses. *THE JOURNAL OF THE ROYAL SOCIETY OF ANTIQUARIES OF IRELAND*, Vol. LXXXVI, 84- 97. Hodges, Friggs & co. Dublin.
- Strøm, Boye. 1888. *Norges Land og Folk XI*, Stavanger Amt. Kristiania.
- Sund, Tore. 1963. *Vestlandet*. I: Myklebost & Strømme (red.), *Norge*. Første bind. Land og folk, 115-162. J. W. Cappelens Forlag A/S. Oslo.
- Sveas Andersen, Per. 1977. *Samlingen av Norge og kristningen av landet. 800- 1130*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Sverdrup-Thygeson, Ulrik. 1999. *Historisk-juridisk bakgrunn*. I: Horgen, Jan E., *Norske Prestegårder. Folk og hus, 27-60*. Landbruksforlaget. Oslo.
- Sømme, Axel. 1954. *Jordbrukets geografi i Norge*. A. Tekstbind. Skrifter fra Norges Handelshøyskole i rekken geografiske avhandlinger, 3A. J. W. Eides Forlag. Bergen.
- Tilley, Christopher. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Berg.
- Tonboe, Jens (red.). 1994. *Territorialitet. Rumlige, historiske og kulturelle perspektiver*. Odense

- Universitetsforlag. Odense.
- Tryti, Anna Elisa. 1987. Kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme i første halvdel av 1300-tallet. Upublisert hovedfagsoppgave i historie ved Universitetet i Bergen.
- Tryti, Anna Elisa. 1994. Bergen som sentrum i bispedømmet. I: Øye (red.), *By og land i middelalderen*. Onsdagskvelder i Bryggens Museum, IX, 23-43. Bryggens museum. Bergen.
- Turner, Victor. 1967. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu ritual*. Cornell University Press. Ithaca.
- Tweedle, Dominic, Martin Biddle and Bithe Kjølbye-Biddle. 1995. *Corpus of Anglo-Saxon Stone Sculpture in England. Vol. IV. South-east England*. With contributions by Michael P. Barnes, John Higgitt, Henry R. Loyn, David Parsons and Bernard C. Worssam. Oxford University Press. Oxford.
- Wamers, Egon. 1985. *Insularer Metallschmuck in Wikingerzeitlichen Gräbern Nordeuropas*. Untersuchungen zur skandinavischen westexpansion. Karl Wachholtz verlag. Neumünster.
- Wamers, Egon. 1998. *Insular finds in Viking Age Scandinavia and the State Formation of Norway*. I: Clarke, Howard B., Ní Mhaonaigh, Maire and Ragnháll Ó Floinn (eds.), *Ireland and Scandinavia in the Early Viking Age*, 37- 73. Four Courts Press. Dublin.
- Weber, Birthe. 1996. *Handel mellom Norge og Orknøyene før norrøn bosetning? Reingevir som råmateriale i orknøysk kamproduksjon*. I: Krøger og Nayley (red.), *Nordsjøen – Handel, religion og politikk*. Karmøyseminaret 1994, 1995, 31- 40. Karmøy.
- Zachrisson, Torun. 1994. *The Odal and its Manifestations in the Landscape*. *Current Swedish Archaeology*, vol.2, 219- 238. Stockholm.
- Østerdal, Arnulf. 1999. *Tid, rom og sted. Bronsealderrøysene i Hordaland*. Upublisert hovedfagsoppgave i Arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen
- Øye, Ingvild (red.). 1994. *Onsdagskvelder i Bryggens Museum*, IX. Bryggens museum. Bergen.

Utrykte kilder

- Topografisk arkiv ved Bergen Museum
- Topografisk arkiv ved Bryggens Museum
- Topografisk arkiv ved Arkeologisk museum i Stavanger
- Publikumsarkivet ved Arkeologisk museum i Stavanger.
- NINA/NIKUs elektroniske fornminnebase, <http://www.arkeoland.uib.no/fastmFS.htm>

